

ISSN 1563-0307
Индекс 75876; 25876

ӘЛ-ФАРАБИ атындағы ҚАЗАҚ ҰЛТТЫҚ УНИВЕРСИТЕТІ

ХАБАРШЫ

Психология және социология сериясы

КАЗАХСКИЙ НАЦИОНАЛЬНЫЙ УНИВЕРСИТЕТ имени АЛЬ-ФАРАБИ

ВЕСТНИК

Серия психологии и социологии

AL-FARABI KAZAKH NATIONAL UNIVERSITY

THE JOURNAL

of Psychology & Sociology

№2 (65)

Алматы
«Қазақ университеті»
2018

ХАБАРШЫ

ПСИХОЛОГИЯ ЖӘНЕ СОЦИОЛОГИЯ СЕРИЯСЫ
№2 (65)

ISSN 1563-0307
Индекс 75876; 25876

25.11.1999 ж. Қазақстан Республикасының Мәдениет, ақпарат және қоғамдық келісім министрлігінде тіркелген

Қуәлік №956-Ж.

Журнал жылына 4 рет жарыққа шығады

ЖАУАПТЫ ХАТШЫ

Камзанова А.Т., PhD доктор, доцент м.а.
(Қазақстан)

РЕДАКЦИЯ АЛҚАСЫ:

Жаманбалаева Ш.Е., ғылыми редактор,
социол. ғ.д., профессор (Қазақстан)
Аймағанбетова О.Х., ғылыми редактордың
орынбасары, психол.ғ.д., профессор (Қазақстан)
Әбдірайымова Г.С., социол.ғ.д., профессор
(Қазақстан)
Мадалиева З.Б., психол.ғ.д., профессор (Қазақстан)
Ахтаева Н.С., психол.ғ.д., профессор (Қазақстан)
Ерментаева А.Р., психол. ғ.д., профессор
(Қазақстан)
Шаукенова З.К., әлеум.ғ.д., профессор (Қазақстан)
Шеденова Н.У., социол.ғ.д., доцент (Қазақстан)
Дүйсенбеков Д.Д., психол.ғ.д., профессор
(Қазақстан)

Серікжанова С.С., PhD докторы, доцент м.а.
(Қазақстан)

Бурханова Д.К., PhD доктор, доцент (Қазақстан)

Колева Ирина (Koleva Irina), педагог. ғ.д.,
профессор (Болгария)

Балихар Сангера, PhD доктор, профессор
(Ұлыбритания)

Виктор Агаджанян, PhD докторы, профессор (АҚШ)

Фей Сан, PhD докторы, профессор (АҚШ)

Гаутам Н. Ядама, PhD докторы, профессор (АҚШ)

Ечевская О.Г., социол.ғ.к., доцент (Ресей)

ТЕХНИКАЛЫҚ ХАТШЫ

Тохниязов Р., докторант (Қазақстан)

Психология және әлеуметтану сериясы журналының негізгі тақырыптары – теориялық, эксперименттік және практикалық-қолданбалы сипаттағы өзекті психологиялық, әлеуметтік-психологиялық жұмыстар, сонымен қатар әлеуметтану және әлеуметтік жұмыс саласындағы жұмыстар

Ғылыми басылымдар бөлімінің басшысы

Гульмира Шаккозова

Телефон: +77017242911

E-mail: Gulmira.Shakkozova@kaznu.kz

Редакторлары:

Гүлмира Бекбердиева, Агила Хасанқызы

Компьютерде беттеген

Айгүл Алдашева

Жазылу мен таратуды үйлестіруші

Керімқұл Айдана

Телефон: +7(727)377-34-11

E-mail: Aidana.Kerimkul@kaznu.kz

ИБ № 12085

Басуға 20.06.2018 жылы қол қойылды.

Пішімі 60x84 ¹/₈. Көлемі 15,5 б.т. Офсетті қағаз. Сандық басылыс. Тапсырыс № 3905. Таралымы 500 дана. Бағасы келісімді.

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің «Қазақ университеті» баспа үйі.

050040, Алматы қаласы, әл-Фараби даңғылы, 71.

«Қазақ университеті» баспа үйінің баспаханасында басылды.

© Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, 2018

1-бөлім
ПСИХОЛОГИЯ

Раздел 1
ПСИХОЛОГИЯ

Section 1
PSYCHOLOGY

Айдосова Ж.К.¹, Ким А.М.², Хон Н.Н.³, Абдуганиева Р.⁴

¹докторант 3 курса, кафедра общей и прикладной психологии, e-mail: zhanerke.ai@gmail.com

²доктор психологических наук, профессор кафедры общей и прикладной психологии,
e-mail: A.kim@inbox.ru

Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы

³PhD, преподаватель университета Туран, Казахстан, г. Алматы, e-mail: natalya.khon@gmail.com

⁴студент 4 курса Университета международного бизнеса,
Казахстан, г. Алматы, e-mail: ameli1607@gmail.com

**ЭМОЦИОНАЛЬНЫЙ ИНТЕЛЛЕКТ И СОВЛАДАНИЕ
С ПРОБЛЕМАМИ ЗДОРОВЬЯ**

Большой объем информации, постоянные изменения и инновации, непрерывная работа в условиях высокой конкуренции стали повседневной жизнью современного человека. На фоне нездоровой диеты и отсутствия физической активности человеческий мозг находится под постоянным давлением, что снижает его устойчивость к стрессу. Совладание в психологической литературе определяется как индивидуальный ответный механизм, который включает «постоянное изменение когнитивных и поведенческих усилий, направленных на управление конкретными внешними и/или внутренними сложностями, которые оцениваются как тяжелые или превышающие ресурсы человека» (Moshe Zeidner, Norman S. Endler, 1996). В то время как успешное преодоление этих трудностей приводит к меньшему стрессу, неадаптивное совладание приводит к усилению стресса. В этой статье мы хотим соотнести уровень эмоционального интеллекта и совладание с проблемами здоровья. Целью данного исследования является изучение и выяснение возможных взаимосвязей между эмоциональным интеллектом и совладанием с проблемами здоровья. Выборку исследования составляют 95 казахстанских студентов в возрасте 18-20 лет. Методы нашего исследования – тест на эмоциональный интеллект Люсина Д.В. (2006), «Копинг-тест для стрессовых ситуаций» (CISS, Endler & Parker, 1990) и четырехмерный опросник для оценки дистресса, депрессии, тревоги и соматизации (Terluin et al, 2004). Для математического анализа данных был использован SPSS 23. По результатам нашего исследования мы выявили положительные корреляции эмоционально ориентированного копинга и соматизации, дистресса и депрессии. Напротив, эти шкалы (дистресс и депрессия) отрицательно коррелируют с проблемно-ориентированным копингом и всеми шкалами эмоционального интеллекта. Мы можем заключить, что наш стиль совладания в стрессовых ситуациях и уровень эмоционального интеллекта определяют качество нашего физического и психологического здоровья. Неадаптивная эмоциональная реакция на стресс приводит к проблемам дистресса, депрессии и соматизации. Только адаптивное проблемно-ориентированное совладание может предупредить эффект соматизации и другие проблемы со здоровьем на психологическом уровне.

Ключевые слова: эмоциональный интеллект, проблемы здоровья, совладание, соматизация, дистресс, депрессия.

Aidossova Zh.K.¹, Kim A.M.², Khon N.N.³, Abduganiyeva R.⁴

¹PhD student in psychology, e-mail: zhanerke.ai@gmail.com

²Doctor of psychological science, professor
of the General and Applied psychology department, e-mail: A.kim@inbox.ru
al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty

³PhD, lecturer at the Turan University, Kazakhstan, Almaty

⁴4th year bachelor student of the University of International Business, Kazakhstan, Almaty

Emotional Intelligence And Coping With Health Problems

Large amounts of information, constant changes and innovations, nonstop work in highly competitive environments have become the everyday life of modern man. Against a background of unhealthy diet and lack of physical activity the human brain is under constant pressure, which also reduces its

resistance to stress. Coping in the psychological literature is defined as an individual response mechanism that involves «the constant changing of cognitive and behavioral efforts to manage specific external and/or internal demands that are appraised as taxing or exceeding the resources of the person» (Moshe Zeidner, Norman S. Endler, 1996). While successful coping results in less distress, unsuccessful coping results in increased distress.

In this article we want to examine emotional intelligence and coping in relation to health problems. And the purpose of the current research is aimed at exploring and clarifying possible relationships between emotional intelligence and coping with health problems. Participants consist of 95 Kazakhstani adults, 18-20 years old. Methods of our research are EQ test by Luysin D.V. (2006), Coping Inventory for Stressful Situations (CISS, Endler & Parker, 1990) and Four Dimensional Symptom Questionnaire 4DSQ (Terluin et al, 2004). SPSS-23 was used for statistical analysis of the data obtained. As a result of our study we revealed positive correlations of emotional oriented coping with somatization, distress and depression. In contrast, these scales (distress and depression) negatively correlate with problem oriented coping and all emotional intelligence scales. We can conclude that our coping style in stressful situations and emotional intelligence level determine the quality of our physical and psychological health. Inadaptive emotional reaction to stress leads to distress, depression and somatization problems. Only adaptive problem oriented coping can prevent somatization and other health problems on psychological level.

Key words: emotional intelligence, health problems, coping, somatization, distress, depression.

Айдосова Ж.К.¹, Ким А.М.², Хон Н.Н.³, Абдуганиева Р.⁴

¹психология мамандығының докторанты, e-mail: zhanerke.ai@gmail.com

²психологиялық ғылымдар докторы, жалпы және қолданбалы психология кафедрасының профессоры әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.

³PhD, Тұран университетінің оқытушысы, Қазақстан, Алматы қ.

⁴Халықаралық бизнес университетінің 4 курс студенті, Қазақстан, Алматы қ.

Эмоционалды интеллект және денсаулық мәселелеріне ұстамдылық

Көп көлемді ақпарат, инновациялар мен үздіксіз өзгерістер, жоғары бәсекелестік жағдайындағы жұмыс қазіргі адамның күнделікті өміріне айналды. Зиянды тамақтану және физикалық белсенділіктің аздығы адам санасына үлкен салмақ салық, стресске деген төзімділігін азайтады. Психологиялық әдебиетте ұстамдылық «ауыр немесе адам мүмкіндіктерінен жоғары болып саналатын сыртқы немесе ішкі қиындықтарды басқаруға бағытталған когнитивті және іс-әрекеттік күштің үнемі өзгерісін» (Moshe Zeidner, Norman S. Endler, 1996) қамтиды. Бұл қиындықтарға сәтті ұстамдылық ету стрессті азайтады, ал сәтсіз ұстамдылық стресстің ұлғаюына әкеліп соқтырады. Бұл мақалада біз эмоционалды интеллект және денсаулық мәселелеріне ұстамдылық көрсеткіштерін өлшеуге тырыстық. Мақала мақсаты эмоционалды интеллект пен денсаулық мәселелеріне ұстамдылық арасындағы мүмкін байланыстарды анықтау болып табылады. Зерттеуге 18-20 жас арасындағы 95 қазақстандық студент қатысты. Зерттеу әдістері – Д.В. Люсиннің эмоционалды интеллект тесті, стресстік жағдайларға арналған копинг-тест (CISS, Endler & Parker, 1990), дистресс, депрессия, үрей және соматикалық өзгерістерді зерттеуге арналған төрт өлшемді сауалнама (Terluin et al, 2004). Нәтижелерді математикалық талдау үшін SPSS 23 бағдарламасы қолданылды. Зерттеу нәтижелері бойынша эмоционалды бағытталған копинг пен дистресс, депрессия және соматикалық өзгерістер арасында оң байланыс анықталды. Керісінше, бұл шкалалар (дистресс және депрессия) мәселеге бағытталған копинг және эмоционалды интеллекті қамтитын барлық шкалаларымен кері байланысады. Яғни, стресстік жағдайдағы ұстамдылық стилі және эмоционалды интеллект деңгейі біздің физикалық және психологиялық денсаулығымыздың сапасын анықтайды деп қорытындыласақ болады. Стресске деген адаптивті емес жауап дистресс, депрессия, соматикалық өзгерістер мәселелеріне келтіруі мүмкін. Тек мәселеге бағытталған адаптивті ұстамдылық стилі психологиялық деңгейде соматикалық өзгерістер және басқа да денсаулық мәселелерін алдын алу механизмі болып табылады.

Түйін сөздер: эмоционалды интеллект, денсаулық мәселелері, ұстамдылық, соматизация, дистресс, депрессия.

Введение

Вопрос здоровья и здорового образа жизни становится актуальным с каждым днем и имеет не только физиологическую сторону, но и не менее важную психологическую. Современное

общество перешло от стадии материализма к стадии развития идеологических принципов, где сама идея имеет психическую силу. Люди испытывают постоянное психоэмоциональное напряжение в связи с развитием наравне с физической

реальностью и виртуальной. Активная работа без реально вычерченных границ в условиях недостатка времени усиливает стресс и напряжение, которые, в свою очередь, быстро истощают жизненные ресурсы человека. Стресс как переживание трудностей бытия стал реальностью современной жизни. Он стал эквивалентом стремительного проживания жизни и неутолимой жажды все больших достижений.

Вместе с тем давно известно то негативное воздействие, которое оказывает стресс на человеческий организм, его здоровье и благополучие. Человеку приходится прилагать большие усилия, чтобы совладать с ним. Стресс оказывает значительное влияние на причины, динамику и процесс лечения болезни. Выделяют три уровня влияния стресса на здоровье человека: прямые физические изменения (например, повреждение кровеносных сосудов), когнитивные (негативные мысли) и поведенческие изменения (курение, употребление наркотиков), которые также влекут за собой физиологические изменения в организме (Angela Liegey Dougall, 2001). Для подчеркивания разрушающего эффекта стресса, вызванного его продолжительным переживанием, Ганс Селье в 1936 г. ввел понятие дистресса (Психологический словарь). Мэтьюс со своими коллегами (Markovitz J. H., & Matthews K. A., 1991) утверждает, что длительное и часто повторяющееся повышение артериального давления может способствовать развитию гипертонии, а повышенный уровень гормонов стресса в крови привести к атеросклерозу и заболеваниям сердечно-сосудистой системы. Дистресс, в свою очередь, подавляет иммунную систему человека, делая его восприимчивым к простудам и гриппу. Согласно исследованиям Grassi L. (1996), Kiecolt-Glaser J. K. (1985), Marucha P. T. (1998), Mullins L. L. (1997), человек в состоянии дистресса тяжелее восстанавливается после уже перенесенного заболевания.

Таким образом, очевидна актуальность проблемы совладания со стрессом и управления своими эмоциональными состояниями. Процесс совладания в психологии рассматривается как копинг-поведение, динамичные когнитивные и поведенческие способы преодоления специфических внешних и внутренних требований, воспринимаемые человеком как очень значительные, на грани его возможностей.

Выбор конкретной копинг-стратегии (терпеть или избежать стрессовой ситуации) означает целенаправленный выбор варианта усугубления либо компенсации неблагоприятных последст-

вий стресса на организм человека. В литературе выделяются несколько видов копинг-поведения:

– действия, направленные на решение проблемы и устранение стресса (например, планирование действий, контроль эмоций);

– действия, направленные на восстановление состояния после отрицательных эмоций, вызванных стрессорами (например, поиск социальной поддержки, положительная реинтерпретация, эмоциональное раскрытие);

– избегание, то есть, действия, направленные на преднамеренное психическое и поведенческое отключение от стрессовой ситуации (например, поиск отвлекающих факторов, отрицание, эмоциональное подавление);

– пассивное поведение – недостаток усилий по борьбе со стрессом (например, ничего не предпринимать либо заниматься самообвинением).

Предполагается, что выбор определенного копинг-поведения связан с оценкой самой стрессовой ситуации с точки зрения возможности управления ею (сложная, но все же управляемая ситуация, либо угрожающая и неконтролируемая ситуация), то есть, в связи с имеющимися персональными внутренними ресурсами. По исследованиям Losoya S. (1998) и Eisenberg N. (1995), уверенность в своей способности справиться с ситуацией и возможности личного контроля над ситуацией позволяет активнее справляться со стрессом, конструктивно регулировать эмоции и находить стратегии решения проблемы, в то время как низкая самооценка, неумение опознать источник стресса и ощущение собственного бессилия в данной ситуации приводят к стратегиям избегания или пассивного поведения и самообвинения. Согласно результатам исследований Carver C.S. (1989), Frydenberg E. (2000) и Рассказовой Е.И. (2011), первые две стратегии (ориентирование на решение проблемы и регулирование эмоций) считаются благоприятными для здоровья и благополучия, поскольку они уменьшают эмоциональное и физиологическое возбуждение и минимизируют продолжительность стресса. А последние две стратегии (избегание и пассивное поведение) связаны со множеством негативных последствий для здоровья, в том числе и длительными внутренними расстройствами и частыми жалобами на соматическое здоровье.

Мы предполагаем, что выбор копинг-поведения также тесно связан с уровнем развития эмоционального интеллекта, способностью правильно оценивать эмоциональную информацию и

управлять своими эмоциональными реакциями на нее. Правильное эмоциональное реагирование напрямую связано с качеством нашего здоровья.

В исследованиях Taylor G. J. (2001) и Bach, M. (1995) было обнаружено, что люди, которые плохо понимают свои собственные эмоции, более склонны к употреблению психоактивных веществ, расстройствам питания и чаще жалуются на соматическое здоровье. Неспособность распознать и описать эмоции также связана с отрицательными показателями благополучия, такими как депрессия и тревога, а неумение проявлять эмоции связано со стрессом.

В исследовании Coffey E., Verembaum H., & Kerns J. G. (2003) подчеркивается, что распознавание и описание эмоций также связано с алекситимией, понятием, широко известным в клинической психологии. Алекситимия характеризуется затруднениями в описании и идентификации чувств и внешне ориентированного, конкретного мышления.

Люди, которые регулируют свое эмоциональное состояние, более здоровы, потому что они способны точно воспринимать и оценивать свое эмоциональное состояние, они знают, как и когда выражать свои чувства, и могут эффективно регулировать свое настроение. Объективная мера умственного управления эмоциями связана с тенденцией поддерживать экспериментально настроенный позитивный настрой. В исследованиях было обнаружено, что субъекты с высоким ЭИ меньше подвергались смене настроения пос-

ле восприятия отрицательной информации, нежели субъекты с низким эмоциональным интеллектом, которые сразу реагировали на негативный стимул плохим самочувствием.

В связи с этим мы провели экспериментальное исследование взаимосвязи эмоционального интеллекта и совладания с проблемами здоровья. В исследовании принимали участие 94 человека – студенты 2 курса р/о стоматологического факультета КазНМУ им. А.Д. Асфендиярова, студенты 2 курса р/о специальности «Юриспруденция» КазНУ им. аль-Фараби, студенты 3 и 2 курса р/о специальности «Психология» и «Менеджмент» Университета Международного Бизнеса. Предметом исследования является взаимосвязь уровня эмоционального интеллекта и совладания с проблемами здоровья у студентов 18-20 лет.

Методы исследования

Опросник эмоционального интеллекта Д.В. Люсина, опросник «Копинг поведение в стрессовых ситуациях», четырехмерный опросник для оценки дистресса, депрессии, тревоги и соматизации при психосоматических расстройствах пограничного уровня и методика «Копинг-тест в стрессовых ситуациях» (CISS).

Опросник эмоционального интеллекта Д.В. Люсина состоит из 46 утверждений, на которые испытуемый отвечает «согласен/ не согласен» и которые объединяются в пять субшкал, объединяющихся, в свою очередь, в четыре шкалы более общего порядка (таблица 1).

Таблица 1 – Структура опросника ЭМИн

	МЭИ: межличностный ЭИ	ВЭИ: внутриличностный ЭИ
ПЭ: понимание эмоций	МП: понимание чужих эмоций	ВП: понимание своих эмоций
УЭ: управление эмоциями	МУ: управление чужими эмоциями	ВУ: управление своими эмоциями ВЭ: контроль экспрессии

2. Методика «Копинг-тест в стрессовых ситуациях» (CISS) была разработана одним из ведущих канадских специалистов в сфере психологии здоровья и клинической психологии Н.С. Эндлером в соавторстве с Д.А. Паркером в 1990 г. (Endler N.S. & Parker J.D.A., 1990), русскоязычная версия адаптирована Крюковой Т.Л. Она состоит из 48 утверждений, сгруппированных в 3 фактора. Каждый из трех факторов представлен шкалой из шестнадцати вопросов,

третий фактор (избегание) имеет две субшкалы: отвлечение и социальное отвлечение.

Считается, что CISS надежно измеряет три основных стиля совладания: стиль, ориентированный на решение проблемы (проблемно-ориентированный стиль), эмоционально-ориентированный стиль и стиль, ориентированный на избегание (сокращенно ПОК, ЭОК и КОИ).

3. Четырехмерный опросник для оценки дистресса, депрессии, тревоги и соматизации

– 4ДЦТ (The Four-Dimensional Symptom Questionnaire – 4DSQ) был разработан в 1996 г. голландским специалистом В. Terluin (Terluin В., 2006) с соавторами для разделения клинических проявлений дистресса и соматизации, проявлений депрессии и тревоги в условиях первичного звена здравоохранения.

Опросник представляет собой анкету для самостоятельного заполнения и состоит из 50 пунктов, оценивающих выраженность симптомов по субшкалам дистресса, депрессии, тревоги и соматизации за предшествующий 7-дневный период. Анализ полученных ответов позволяет определить характер преобладающего компонента в структуре психических расстройств у пациента. 4DSQ прошел клиническую валидацию в нидерландах (Langerak W., 2012), Дании (Tebbe В.В., 2013), оценку кросс-культурной надежности в Польше (Czachowski S., 2012), где показал хорошие психометрические свойства. Русскоязычная адаптация теста была

сделана на базе Первого Московского государственного медицинского университета им. И.М. Сеченова (Смулевич А.Б., 2014).

При обработке опросника количество баллов суммируется в соответствии с отдельными шкалами. Шкала стресса содержит 16 пунктов (общая сумма баллов от 0 до 32); шкала депрессии – 6 пунктов (общая сумма баллов от 0 до 12); шкала тревожности – 12 пунктов (общая сумма баллов от 0 до 24); шкала соматоформных нарушений – 16 пунктов (общая сумма баллов от 0 до 32).

Обсуждение результатов

По результатам методики на ЭМИн Люсина у студентов были выявлены следующие показатели уровня развития общего эмоционального интеллекта:

- 1. низкий уровень ЭМИн (0 - 78) – 31,18%
- Средний уровень ЭМИн (79 - 91) – 37,6%
- Высокий уровень ЭМИн (93 - 104) – 17,2%
- Очень высокий уровень (105 и выше) – 13,9%.

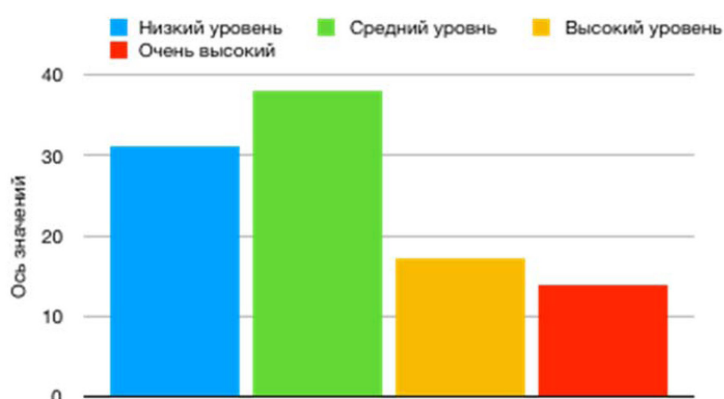

Рисунок 1 – Уровень общего эмоционального интеллекта студентов

С помощью данной методики студенты были разделены на 4 группы по уровню эмоционального интеллекта. Исходя из полученных данных, можно сделать вывод о том, что большая часть (38%) студентов в возрасте 18-20 лет имеет средний уровень развития общего эмоционального интеллекта, примерно одна треть (31,18%) – низкий уровень развития общего эмоционального интеллекта, высокий уровень развития имеют 17,2%, а очень высокие показатели общего эмоционального интеллекта имеют 13,9% студентов.

Далее с помощью опросника «Копинг-поведение в стрессовых ситуациях» у испытуемых были выявлены 3 типа копинг-поведения:

- проблемно-ориентированный копинг (ПОК);
- эмоционально-ориентированный копинг (ЭОК);
- копинг, ориентированный на избегание (КОИ);

Как показано в таблице 2, среди испытуемых преобладают люди с низкими показателями по шкале проблемно-ориентированного копинга (44,6%) и эмоционально-ориентированного копинга (59,5%), по шкале копинга, ориентированного на избегание, большинство испытуемых показало средние баллы (39,3%). Высокие показатели по шкале КОИ показали 22,4% участников, по шкале ПОК

15,9% и по шкале ЭОК только 8,5% испытуемых. Из таблицы также видно, что наиболее эффективной и часто используемой стратегией (по параметрам высоких показателей) является копинг, ориентированный на избегание, то есть испытуемые чаще предпочитают бегство от трудностей решению проблемы. На втором месте стоит проблемно-ориентированный копинг, что говорит о том, что студенты при

стрессовых ситуациях предпринимают действия, направленные на решение проблемы и ликвидацию источника стресса. На третьем месте стоит эмоционально-ориентированный копинг, т.е. студенты стремятся избавиться от стрессовой ситуации путем формирования мыслей, помогающих чувствовать себя лучше, но действия, направленные на решение самой проблемы, ими не предпринимаются.

Таблица 2 – Показатели стилей совладания студентов

Тип копинга	низкий	Средний	Высокий
ПОК	44,6 %	38,2 %	15,9 %
ЭОК	59,5 %	31,9 %	8,5 %
КОИ	34,04 %	39,3 %	23,4 %

Далее мы попробовали проверить разницу в выборе копинг-стратегий студентами с разным уровнем развития эмоционального интеллекта.

Для этой цели мы использовали U-критерий Манна-Уитни в программе статистической обработки SPSS 23.

Таблица 3 – Результаты статистической обработки по U-критерию Манна-Уитни в эмоциональном интеллекте по копинг-стратегиям

	ТОС	ЕОС	С
Mann-Whitney U	149,000	727,500	601,500
Wilcoxon W	614,000	1192,500	1066,500
Test Statistics	149,000	727,500	601,500
Asymp. Sig (2-sided test)	0,000	0,000	0,400

По данным таблицы 3, различия по проблемно-ориентированному копингу ($p=0,000$), эмоционально-ориентированному копингу ($p=0,000$) между выборками студентов с высоким и низким эмоциональным интеллектом являются статистически значимыми (на уровне значимости 0,01). Принимается гипотеза H_1 на уровне значимости 0,01, что говорит о том, что студенты с высоким и низким уровнями эмоционального интеллекта различаются по проблемно-ориентированной копинг-стратегии и эмоционально-ориентированной стратегии, т.е. люди с высоким уровнем эмоционального интеллекта чаще прибегают к стилю, ориентированному на ликвидацию источника проблемы, в то время,

как люди с низким уровнем развития эмоционального интеллекта стараются отреагировать эмоциями, мысленно уменьшая влияние стрессовой ситуации. По шкале отвлечения ($p=0,400$) значимых различий между двумя группами не найдено.

Далее, были рассмотрены показатели ЭИ и соматизации у студентов.

Как видно из таблиц 4 и 5, студентов с высоким уровнем развития эмоционального интеллекта и выраженными показателями дистресса, депрессии, тревоги и соматизации намного меньше, чем студентов с низким уровнем развития эмоционального интеллекта.

Таблица 4 – Показатели дистресса, депрессии, тревоги и соматизации у студентов с низким уровнем эмоционального интеллекта.

Шкалы	Дистресс	Депрессия	Тревога	Соматизация
	количество испытуемых			
Понимание эмоций	13	11	4	9
Управление эмоциями	15	10	6	11
Общий уровень ЭИ	10	8	5	8

Таблица 5 – Показатели дистресса, депрессии, тревоги и соматизации у студентов с высоким уровнем эмоционального интеллекта

Шкалы	Дистресс	Депрессия	Тревога	Соматизация
	количество испытуемых			
Понимание своих эмоций	1	0	1	1
Управление своими эмоциями	4	1	0	3
Общий уровень ЭИ	1	1	0	1

Также нами был проведен корреляционный анализ с использованием коэффициента корреляции Пирсона в программе статистической обработки SPSS 23.

Так, было выявлено, что чем выше эмоциональный интеллект студента, тем чаще он использует проблемно-ориентированный копинг и реже прибегает к эмоциональной разрядке стрессовой ситуации. Можно сказать, что эмоционально компетентные люди в стрессовой ситуации в первую очередь предпринимают шаги по ликвидации источника проблемы и решения стрессовой ситуации, нежели жалобы и поиск социальной поддержки. Внутри эмоционального интеллекта особенно тесно с проблемно-ориентированным совладанием связаны понимание и управление своими и чужими эмоциями (на уровне значимости 0,01). Также мы обнаружили отрицательную взаимосвязь между отвлечением и общим уровнем эмоционального интеллекта, что свидетельствует о том, что люди с низким эмоциональным интеллектом чаще пытаются избежать, отвлечься от стрессового фактора, тем самым продлевая напряжение и тревогу.

Показатель эмоционального интеллекта отрицательно коррелирует со шкалами дистресса, депрессии, тревоги и соматизации на уровне значимости, что говорит о низкой подверженности к дистрессу и соматизации тех, кто понимает и может управлять своими и чужими эмоциями.

Данная связь также подтверждается отрицательной взаимозависимостью проблемно-ориентированного копинга с показателями дистресса, депрессии, тревоги и соматизации. Ориентация на ликвидацию источника проблемы в стрессовой ситуации действует в качестве буфера в сохранении и улучшении состояния здоровья. Данный копинг считается самым адаптивным способом преодоления трудной жизненной ситуации. Эмоционально заряженная реакция на стресс, поиск социальной поддержки, жалобы, желание избежать стрессового фактора и отвлечься от него с помощью фантазий, самовнушения или смены деятельности не освобождают субъект от наличия проблемы и лишь усугубляют последствия стресса. Такая реакция повышает уровень дистресса, тревоги и депрессии, которые сопровождаются соматическими жалобами и физическими симптомами. Эмоционально-ориентированный копинг положительно связан с копингом, направленным на избегание и отвлечение. Данная связь позволяет рассматривать эмоциональную реакцию на стрессовую ситуацию как форму отвлечения и избегания самой проблемы и акцентуации внимания на собственных переживаниях, что еще более усугубляет силу переживаемых негативных эмоций.

Выводы

В результате проведенного исследования мы получили подтверждение взаимосвязи эмоци-

онального интеллекта и совладания с проблемами здоровья. Люди, которые лучше понимают свои и чужие эмоции и умеют ими управлять в ситуации стресса, чаще используют проблемно-ориентированный копинг и менее подвержены негативным последствиям стресса, таким как дистресс, депрессия, тревога и соматизация. И наоборот, люди с низкими показателями по шкалам эмоционального интеллекта более подвержены депрессии и соматизации, так как чаще в стрессовых ситуациях предпочитают ничего не делать или же занимаются самоуспокоением (поиск социальной поддержки, жалобы и слезы и др.), при том, что источник стресса остается актуальным. Такие реакции в течение продолжительного периода времени могут приводить к серьезным соматическим заболеваниям, невротизации и физиологическим нарушениям в организме.

Выбранная нами для исследования выборка молодежи в возрасте от 19 до 25 лет относится к поколению Z. Это дети поколения новых технологий, рыночного сознания и обретения государственной независимости РК. Выявленная нами эмпирически тенденция к стратегии избегания в стрессовых ситуациях, отвлечению и социальному отвлечению, возможно, является одной из характерных черт копинга современной молодежи.

В рамках данного исследования мы попытались разработать методы развития адаптивного совладания со стрессом путем повышения

уровня эмоционального интеллекта и развития самосовладания. В программу развития эмоционального интеллекта были включены упражнения на развитие понимания своих эмоций (осознание своих эмоций), распознавание эмоций у других людей, развитие управления своими эмоциями (дыхательные упражнения, методы позитивного мышления, двигательные упражнения). Для развития адаптивного копинга мы прибегли к уже разработанной технике «самосовладания по Асимову», где автор дифференцированно анализирует эмоциональные состояния, дает инструкции по пониманию и управлению каждого элемента этих состояний. Метод самосовладания основан на концентрации таких психических процессов человека, как чувства, ощущения и образы, и на наблюдении за ними (Комаров И.В., 2008).

Психическое состояние, с которым справляется человек, это состояние, в котором происходит изменение «Чувство – Ощущение – Образ». Согласно Асимову М.А. (М.А. Асимов, 2012), когда мы испытываем тревогу, она сопровождается сменой различного рода образов, которые вызывают эту тревогу и усилением специфических ощущений в теле, которые тоже являются реакцией организма на данное состояние. Пошаговое овладение данной методикой позволит человеку не только управлять своим состоянием, но и принимать его, находя внутренние ресурсы для эффективной поддержки своего физического и психологического благополучия.

Литература

- Angela Liegey Dougall, Andrew Baum Stress, Health and Illness. Handbook of health psychology I edited by Andrew Baum, Tracey A. Revenson, Jerome E. Singer, 2001. – 17. – pp. 321-337
- Bach, M., & Bach, D. Predictive value of alexithymia: A prospective study in somatizing patients. *Psychotherapy Psychosomatics*, 1995. - 64(1). - pp. 43-48.
- Carver C.S., Scheier M.F., Weintraub J.K. Assessing coping strategies: A theoretically based approach // *Journal of Personality and Social Psychology*, 1989. - Vol. 56. - pp. 267-283.
- Coffey, E. Berenbaum, H., & Kerns, J. G. The dimensions of emotional intelligence, alexithymia, and mood awareness: Associations with personality and performance on an emotional stroop task. *Cognition and Emotion*, 2003. - 17(4). – pp. 671-679.
- Czachowski S., Terluin B., Izdebski A., Izdebski P. Evaluating the cross-cultural validity of the Polish version of the Four-Dimensional Symptom Questionnaire (4DSQ) using differential item functioning (DIF) analysis. *Fam Pract*, 2012. - 29: 5: 609. – p. 65.
- Eisenberg N., Fabes R.A., Murphy B., Maszk P., Smith M., Karbon N. The role of emotionality and regulation in children's social functioning: A longitudinal study // *Child Development*, 1995. - Vol. 66. – pp. 1239-1261.
- Endler N.S. & Parker J.D.A. *Coping Inventory for Stressful Situations (CISS)- Manual*. - Toronto, Canada: Multi-Health Systems, Inc., 1990.
- Frydenberg E., Lewis R. Teaching Coping to adolescents: when and to whom? // *American Educational Research Journal*, 2000. - Vol. 37, N 3. - pp. 727-745.
- Grassi, L., & Rosti, G. Psychosocial morbidity and adjustment to illness among long-term cancer survivors : A six-year-follow-up study. *Psychosomatics*, 1996. – 37. – pp. 523-532.
- Kiecolt-Glaser J. K., Stephens. R. E., Lipetz P. D., Speicher C. E., Glaser R. Distress and DNA repair in human lymphocytes. *Journal of Behavioral Medicine*, 1985. - 8. – pp. 311-320.

- Langerak W., Langeland W., van Balkom A., Draisma S., Terluin B., Draijer N. A validation study of the Four-Dimensional Symptom Questionnaire (4DSQ) in insurance medicine. *Work*, 2012. - 43: 3: 369. — p. 80.
- Losoya S., Eisenberg N., Fabes R. Developmental issues in the study of coping // *International Journal of Behavioral Development*, 1998. - Vol. 22, N 2. - pp. 287–313.
- Markovitz, J. H., & Matthews, K. A. Platelets and coronary heart disease: Potential psychophysiological mechanisms. *Psychosomatic Medicine*, 1991. – 53. – pp. 643-668.
- Marucha P. T., Kiecolt-Glaser J. K., & Favagehi M. Mucosal wound healing is impaired by examination stress. *Psychosomatic Medicine*, 1998. – 60. – pp. 362-365.
- Mullins L. L., Chaney J. M., Pace T. M., & Hartman V. L. Illness uncertainty, attributional style, and psychological adjustment in older adolescents and young adults with asthma. *Journal of Pediatric Psychology*, 1997. – 22. – pp. 871-880.
- Taylor, G. J. Low emotional intelligence and mental illness. In J. Ciarrochi, & J.P. Forgas (Eds), *Emotional intelligence in everyday life: A scientific enquiry*. Philadelphia, PA: Taylor & Francis, 2001. - pp. 67-81
- Tebbe B.B., Terluin B., Koelewijn J.M. Assessing psychological health in midwifery practice: A validation study of the Four-Dimensional Symptom Questionnaire (4DSQ), a Dutch primary care instrument. *Midwifery*, 2013. - 29: 6. – pp. 608 -615
- Terluin B., van Marwijk H.W.J., Adr H.J., de Vet H.C.W., Penninx B.W.J.H., Hermens M.L.M., van Boeijen C.A., van Balkom A.J.L.M., van der Klink J.J.L., Stalman W.A.B. The Four-Dimensional Symptom Questionnaire (4DSQ): a validation study of a multidimensional self-report questionnaire to assess distress, depression, anxiety and somatization. *BMC Psychiatry*, 2006. – 6. – p. 34.
- Асимов М.А., Мадалиева С.Х., Кожамжарова К.О. Метод личностно-ориентированной индивидуальной и групповой психотерапии «Самосовладание по Асимову» – Алматы. – 2012. с
- Комаров И.В. Некоторые аспекты интервьюирования в психологическом консультировании // *Вестник Костромского государственного университета им. Н.А. Некрасова. Серия Гуманитарные науки: Педагогика. Психология. Социальная работа. Акмеология. Ювенология. Социокинетика*, 2008. – Т. 14. – № 4.
- Психологический словарь/ <https://psycheportal.ru/dictionary/186/Дистресс>
- Расказова Е.И., Гордеева Т.О. Копинг-стратегии в психологии стресса: подходы, методы и перспективы [Электронный ресурс] // *Психологические исследования: электрон. науч. журн.*, 2011. - N 3(17). - URL: <http://psystudy.ru>
- Смулевич А.Б., Яхно Н.Н., Терлуин Б., Захарова Б., Рейхарт Д.В., Андрищенко А.В., Парфенов В.А., Замеград М.В., Арнаутов В.С., Романов Д.В. Возможности применения русскоязычного четырехмерного опросника для оценки дистресса, депрессии, тревоги и соматизации (4ДДТС) при психосоматических расстройствах пограничного уровня/ *Журнал неврологии и психиатрии*, 2014. – 11. - С. 60-66

References

- Angela Liegey Dougall, Andrew Baum (2001) *Stress, Health and Illness. Handbook of health psychology I* edited by Andrew Baum, Tracey A. Revenson, Jerome E. Singer, 17, pp.321-337.
- Bach, M., & Bach, D. (1995). Predictive value of alexithymia: A prospective study in somatizing patients. *Psychotherapy Psychosomatics*, 64 (1), pp.43-48.
- Carver C.S., Scheier M.F., Weintraub J.K. (1989) Assessing coping strategies: A theoretically based approach. *Journal of Personality and Social Psychology*. Vol. 56, pp. 267-283.
- Coffey, E. Berenbaum, H., & Kerns, J. G. (2003). The dimensions of emotional intelligence, alexithymia, and mood awareness: Associations with personality and performance on an emotional stroop task. *Cognition and Emotion*, 17 (4), pp. 671-679.
- Czachowski S., Terluin B., Izdebski A., Izdebski P. (2012) Evaluating the cross-cultural validity of the Polish version of the Four-Dimensional Symptom Questionnaire (4DSQ) using differential item functioning (DIF) analysis. *Fam Pract* 29: 5: 609-65.
- Eisenberg N., Fabes R.A., Murphy B., Maszk P., Smith M., Karbon N. (1995) The role of emotionality and regulation in children's social functioning: A longitudinal study. *Child Development*. Vol. 66, pp. 1239-1261.
- Endler N.S. & Parker J.D.A. (1990) *Coping Inventory for Stressful Situations (CISS) - Manual*. - Toronto, Canada: Multi-Health System, Inc..
- Frydenberg E., Lewis R. (2000) Teaching Coping to adolescents: when and to whom? *American Educational Research Journal*. Vol. 37, No. 3, pp. 727-745.
- Grassi, L., & Rosti, G. (1996). Psychosocial morbidity and adjustment to illness among long-term cancer survivors: A six-year-follow-up study. *Psychosomatics*, 37, pp.523-532.
- Kiecolt-Glaser J. K., Stephens. R. E., Lipetz P. D., Speicher C. E., Glaser R. (1985). Distress and DNA repair in human lymphocytes. *Journal of Behavioral Medicine*, 8, pp.311-320.
- Langerak W., Langeland W., van Balkom A., Draisma S., Terluin B., Draijer N. (2012) A validation study of the Four-Dimensional Symptom Questionnaire (4DSQ) in insurance medicine. *Work*. 43: 3, pp.369 - 80.
- Losoya S., Eisenberg N., Fabes R. (1998) Developmental issues in the study of coping // *International Journal of Behavioral Development*. Vol. 22, No. 2, pp. 287-313.
- Markovitz, J.H., & Matthews, K. A. (1991). Platelets and coronary heart disease: Potential psychophysiological mechanisms. *Psychosomatic Medicine*, 53, pp. 643-668.
- Marucha P. T., Kiecolt-Glaser J. K., & Favagehi M. (1998). Mucosal wound healing is impaired by examination stress. *Psychosomatic Medicine*, 60, pp. 362-365.
- Mullins L. L., Chaney J. M., Pace T. M., & Hartman V. L. (1997). Illness, uncertainty, attributional style, and psychological adjustment in older adolescents and young adults with asthma. *Journal of Pediatric Psychology*, 22, 87 1-880.

Taylor, G. J. (2001). Low emotional intelligence and mental illness. In J. Ciarrochi, & J.P. Forgas (Eds), *Emotional intelligence in everyday life: A scientific enquiry* (pp. 67-81). Philadelphia, PA: Taylor & Francis.

Tebbe B. B., Terluin B., Koelewijn J.M. Assessing mental health in midwifery practice: A validation study of the Four-Dimensional Symptom Questionnaire (4DSQ), a Dutch primary care instrument. *Midwifery* 2013; 29: 6: pp. 608-615

Terluin B., van Marwijk H.W.J., Ad.r H.J., de Vet H.C.W., Penninx B.W.J.H., Hermens M.L.M., van Boeijen C.A., van Balkom A.J.L.M., van der Klink J.J.L., Stalman W.A.B. (2006) The Four-Dimensional Symptom Questionnaire (4DSQ): a validation study of a multidimensional self-report questionnaire to assess distress, depression, anxiety and somatization. *BMC Psychiatry*. 6: 34.

Asimov MA, Madalieva S.Kh. Kozhamzharova K.O. (2012) The method of personality-oriented individual and group psychotherapy «Self-control according to Asimov». Almaty.

Komarov I.V. (2008) Some Aspects of Interviewing in Psychological Counseling. *Vestnik Kostroma State University*. ON. Nekrasov. Series Humanities: Pedagogy. Psychology. Social work. Acmeology. Juvenology. Socio-kinetics. T. 14, № 4.

Psychological dictionary / <https://psycheportal.ru/dictionary/186/Distress>

Rasskazova E.I., Gordeeva TO. (2011) Coping strategies in the psychology of stress: approaches, methods and perspectives [Electronic resource]. *Psychological research: electron. sci. journal*. N 3 (17). URL: <http://psystudy.ru>

Smulevich AB, Yakhno NN, Terluin B., Zakharova B., Reyhart D.V., A.Andrushchenko A.V., Parfenov V.A., Zamegrad M.V., Arnautov V.S. , Romanov D.V. (2014) Possibilities of using the Russian-language four-dimensional questionnaire for assessment of distress, depression, anxiety and somatization (4DDTS) in psychosomatic disorders of the borderline. *Journal of Neurology and Psychiatry*.11, pp. 60-66.

Alpysbayeva A.S.¹, Mun M.V.²

¹Graduate student of Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty,
e-mail: alpysbayeva.aigul@gmail.com

²Candidate of psychological sciences of the Department of General and Applied Psychology, al-Farabi
Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty, e-mail: mmaria.876@gmail.com

BODY IMAGE AND IT'S CONSEQUENCES

Adolescents' body image is a crucial factor of their health and wellbeing. The term body image has strong roots and dimensions. Until nowadays, there were many researches were done about importance of body image in certain ages, the causal factors of body image and about its influence on general human psychological and physiological well-being. Current article aims to describe body image from developmental perspective, how it is formed and influenced during childhood, adolescence and adulthood periods of human life and what kind of changes body dissatisfaction can cause in their personal and social life. Our main focus will be about influence of negative personal body image on social anxiety among teenage girls. We expect that body dissatisfaction is one of the main causes of social anxiety which prevents teenagers being active, social, integrated with other people. On the other hand, social anxiety has negative influence on self-esteem, interpersonal relationship of teenager which have negative influences on their overall successful development. In further researches we believe that awareness of people about importance of body image perception will be helpful to create different kind of trainings will be influential in individuals' overall self, success in personal and social life.

Key words: body image, social anxiety, teenagers.

Алпысбаева А.С.¹, Мун М.В.²

¹психология мамандығының 1 курс магистранты, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Қазақстан, Алматы қ., e-mail: alpysbayeva.aigul@gmail.com

²психология ғылымдарының кандидаты, жалпы және қолданбалы психология кафедрасының доценті,
әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.,
e-mail: mmaria.876@gmail.com

Тұлға бейнесі және оның салдары

Жасөспірімдердің денесінің бейнесі олардың денсаулығы мен әл-ауқатының шешуші факторы болып табылады. Тұлғаның бейнесі күшті тамырлар мен өлшемдерге ие. Осы уақытқа дейін дене имиджінің маңыздылығы, имидждің себеп-салдар факторлары және жалпы адамның психологиялық және физиологиялық әл-ауқатына әсері туралы көптеген зерттеулер жасалды. Осы мақалада жасөспірімдердің көзқарасы, балалық шағы, жасөспірімдік және ересек адам өмірінің кезеңдерінде қалыптасуы және әсер етуі, сондай-ақ олардың жеке және қоғамдық өмірінде қанағаттанбаудың қаншалықты өзгеруі мүмкін екенін сипаттауға бағытталған. Біздің басты мақсатымыз – жасөспірім қыздардың әлеуметтік жағымсыздығына жеке тұлғаның имиджінің теріс әсері. Біз дененің қанағаттанбауы жасөспірімдердің белсенді, әлеуметтік, басқа адамдармен интеграциялануына жол бермейтін әлеуметтік алаңдаушылықтың басты себептерінің бірі деп есептейміз. Екінші жағынан, әлеуметтік мазасыздық олардың жалпы табысты дамуына теріс әсер ететін жасөспірімнің өзін-өзі бағалауы, тұлғааралық қарым-қатынасына теріс әсер етеді. Кейінгі зерттеулерде адамдарға имиджді қабылдаудың маңыздылығы туралы хабардар болу әртүрлі тренингтерді жасау үшін пайдалы бола алады деп ойлаймыз, бұл жеке адамдардың жеке өмірінде, жеке және қоғамдық өміріне жағымды әсер етеді деп сенеміз.

Түйін сөздер: тұлға бейнесі, әлеуметтік қорқыныш, жасөспірімдер.

Алпысбаева А.С.¹, Мун М.В.²

¹магистрант 1 курса специальности «Психология», Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы, e-mail: alpysbayeva.aigul@gmail.com

²кандидат психологических наук, доцент, кафедра общей и прикладной психологии, Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы, e-mail: mmaria.876@gmail.com

Образ тела и его последствия

Образ тела подростков является важным фактором их здоровья и благополучия. Термин «образ тела» имеет сильные корни и размеры. До сих пор было сделано много исследований о важности образа тела, причинных факторах образа тела и его влиянии на общее психологическое и физиологическое благополучие человека. Текущая статья направлена на то, чтобы описать образ тела с точки зрения подростков, как он формируется и влияет на детство, подростковый и взрослый периоды жизни человека, и какие изменения неудовлетворенности могут вызвать в их личной и социальной жизни. Основное внимание будет уделено влиянию негативного образа личного тела на социальную тревогу среди девочек-подростков. Мы ожидаем, что неудовлетворенность организма является одной из основных причин социальной тревоги, которая не позволяет подросткам быть активными, социальными, интегрированными с другими людьми. С другой стороны, социальное беспокойство оказывает негативное влияние на самооценку, межличностные отношения подростка, которые отрицательно влияют на их общее успешное развитие. В дальнейших исследованиях мы считаем, что осознание людьми важности восприятия образа тела будет полезно для создания различных тренингов, которые будут влиять на общее самосознание людей, на успех в личной и общественной жизни.

Ключевые слова: образ тела, социальная тревога, подростки.

Introduction

Beauty and physical attractiveness have always been highly valued human attributes, assumed to be connected with happiness, intelligence, and success (Renells, 2012). Body image is the part of human physical attractiveness, which is about how you see yourself when you look in the mirror or when you picture yourself in your mind. The concept of body image was emerged by Austrian neurologist and psychoanalyst Paul Schilder. When we say body image, many psychological and social researches focus on negative body image, which is defined as distorted perception of your shape, some parts and features of your body. Negative body image or body dissatisfaction, is a discrepancy between a person's perceived body and their ideal body (Halliwell & Dittmar, 2006), which it is important to study because it leads to negative self-focused affect and unhealthy body-shaping behaviors (Cash & Pruzinsky, 2002). Negative body image is mostly emerged during teenage years of human being. In general, many teenagers regardless of their culture, religion or educational level, worry about how do they look. «Am I too fat? Too skinny? Am I beautiful or handsome?» are known as a common, uncontrollable thoughts and self-criticisms among teenagers. Therefore, for several decades, teenagers are associated with body image dissatisfaction as a group (Bearman, Presnell, Martinez & Stice, 2006). There were many researches were done about

emergence of body dissatisfaction and its influence on psycho-physiological factors of human being. Different kind of scientists from all over the world they discussed about how social norms, individual personalities and how psychological state of people influence on body image, especially on body dissatisfaction. In their studies Murray, Rieger and Byrne (Murray, Rieger & Byrne, 2013) investigated mediating role of self-esteem and body importance in the relationship between stress and body dissatisfaction in adolescent males and females [5]. They measured level of stress and perception of body image of American adolescents. As a result, they found out that stress is the main cause of body dissatisfaction. However, in their research body dissatisfaction was not found as a predicting factor of stress. In a different study conducted by Bell, Lawton and Dittmar (Bell, Lawton and Dittmar, 2007) the impact of thin models in music videos on adolescent girls' body dissatisfaction was measured. They investigated how mass-media, general social model or norm about body image influenced on teenage girls' negative body perception. They tested three groups of samples were two of them was experimental group and one of them was control group. One of the experimental group was exposed to three music videos, another experimental group was exposed to same music but did not see the video. The last control group was not given any kind of music or video, instead they were given a list of twenty neutral words to memorize. Later, by The

Body Image States Scale their body dissatisfaction level was evaluated (BISS; Cash et al., 2002). As a result, they found out that the members of the group whom were shown both music and video was more dissatisfied with their body comparing to the members of the group that were exposed only to music. The group members that were exposed only to words showed less body dissatisfaction comparing to two experimental group members. The results of study can conclude that there is a high influence of media and social norms on personal body image among teenagers. The relationship of body image dissatisfaction with self-efficacy and depression was studied by Kostonski and Elanora in 1998. In their study that was conducted with 516 samples, they found out that body dissatisfaction is negatively correlated with self-esteem but positively correlated with depression in both males and females. Cultural norms and values, socio-economic status and education level also play a huge role in creation of body image (Oloo, Ribadu and Ribadu, 2016). In a longitudinal cross cultural observation of United States and Guyana teenagers, the huge influence of socio-economic factors, educational level and social norms on body image perception was obtained. Authors Marion Kastonski, Eleanora Gullone studied the relationship of anxiety, depression to body image dissatisfaction (Kostonski, Elanora, 1998). They measured 268 females and 248 males with the figure rating scale for body image, symptoms of anorexia, bulimia, depression, chronic anxiety and self-esteem. As a result, they found out that perceived body image dissatisfaction correlated negatively with self-esteem in both males and females, however, perceived body image dissatisfaction was positively correlated with depression and anxiety. In another study, the aim of investigation was the relationship between body dissatisfaction and stress among university women from US and Bosnia. In this cross-cultural study, body dissatisfaction was investigated as judgement of a personal or cultural body shape. Body shape questionnaire, impact of event scale and body figure rating scale were conducted to measure body image and impact of stressful event. As a statistical program, independent sample t-test, ANCOVA was used among two samples. As a result, they found out that American participants had a higher body dissatisfaction than Bosnian women. In both samples, higher level of stress was associated with more body dissatisfaction. Body dissatisfaction and stress was positively correlated, which shows interrelation of both values to increase and decrease of one another. Another study investigated body

dissatisfaction from adolescents' social physique anxiety perspective. The main aim of investigation was to find out relationship between changes in social physique anxiety, body composition (BMI) and body image dissatisfaction/satisfaction. The measurements of this study included Collins' pictorial instrument of child figures and social physique anxiety scale. Correlation was used in order to reach the result, which showed that there was a positive correlation between body mass index change, body image change and social physique anxiety. The result shows us that each value influences the another value in a positive or negative way. Another cross-cultural study investigated adolescent body image comparison among US and Guyana adolescents. The main focus of study was to find out differences in body image in developing and developed countries. As a measurement scale self-image questionnaire was used which consisted of body image, emotional tone, ethical values, family functioning, idealism, impulse control, mastery, mental health, self-confidence, self-reliance, social functioning and vocational attitude dimensions. These dimensions were measured among three groups of adolescents: early, middle and late adolescent categories. As a result, in Guyana early adolescents were more satisfied with their bodies comparing to late adolescents. This results concluded by the idea of individual formalization concepts, as person grows up, self-criticism grows in a same way. Also, Guyana's adolescent female showed higher rating in their body image awareness than males. However, among US teenagers, such significant difference was not detected. How negative social evaluative fears produce social anxiety, food intake and body dissatisfaction was studied by Cheri Levinson and Thomas Rodebaugh (Levinson, & Rodebaug, 2014). They hypothesized that fear of negative evaluation produces eating and social anxiety disorders. They measured 160 undergraduate women by fear of negative evaluation scale, social appearance anxiety scale and subjective units of distress scale for social anxiety measurement. Post-hoc structural equation analysis and Satorra-Bentler chi-square was used to analysis. As a result, they found out that both social appearance anxiety and fear of negative evaluation were positively correlated to social anxiety, food intake and body dissatisfaction. This means that fear of negative evaluation produces social anxiety and body dissatisfaction. If one value increases, we can obtain the same increase of another value.

Kristina Holmgvist and Ann Frisen (Holmgvist, Frisen, 2013) investigated body dissatisfaction

across cultures. Their purpose of investigation was to describe existing literature about body dissatisfaction among different cultures and to find out how does different specific body image related problems are defined and dealt across different cultures. They made a literature review about how the definition and understanding of body dissatisfaction varied according to culture. As a general conclusion they found out that body dissatisfaction was more talked, explained in cultures where people have Western style. Different kind of TV programs, financial differences, slimming drugs were defined as a main exposure of body image awareness in a more developed countries comparing to developing countries. In another study which was done by Katherine Presnell, Sarah Beraman and Mary Madaley (Presnell, Beraman, Madaley, 2007) the risk factors and resilience factors of body dissatisfaction were investigated among adolescents females and males. Based on their research, the main influential factors of body image among both males and females were sociocultural influences which included social, cultural norms and understandings of accepted beauty standards, media influences which included modern standards of beauty and healthy person's image, parent and peer influences which included general acceptance by peer groups, family and biological factors which included health related issues, illnesses, feeling of yourself so on. As a risk factors of body dissatisfaction among both genders were define negative mood which can take shape of depression and anxiety time by time and dieting which can also take shape of social anxiety and anorexia nervosa, bulimia nervosa. As a conclusion of their research they defined general causal and risk factors of body image which can take different consequences as time passes, and suggested resilience techniques in order to prevent different kind of negative psychological consequences. Miki Brokhoff, Alexander Mussap, David Mellor and Helen Skoutens (Brokhoff, Mussap, Mellor, Skoutens, 2012) investigated body image from Japanese adolescents' perspective. The scientific question of their study was about how traditional Japanese values, modern and Western values are associated with body dissatisfaction. To find out which value has stronger effect on body dissatisfaction was the main purpose of their study. They measured body dissatisfaction level, disordered eating and general demographics of samples. Cluster analysis was used to identify four «acculturative» groups. These were «anti-modern», «traditional», «pro-modern», «anti-traditional» and «pro-Western/anti-Japanese»

cultures. As a result of statistical measurements, they found out that Pro-modern and pro-western adolescents were more dissatisfied with their bodies. And Pro-Western Japanese adolescents were more likely to be inclined to lose weight comparing to other cultures. Authors explained the reason by acculturation, modernization and media exposure influences. Catherine Sabiston and Krista Chandler (Sabiston, Chandler 2010) investigated effects of fitness advertising on weight and body shape dissatisfaction, social physique anxiety and exercise motives in shape of healthy-weight females. They used pre-test and post-test technique: they measured cognitive, affective and behavioral components of body image, then showed advertisement. After advertisement they again measured the same components. As a statistical analysis of pre-test and post-test they came to conclusion that fitness advertising negative influences on body image. They found out that model-focusing advertisement produces higher body-dissatisfaction than product focused advertisement. This result can be concluded that people are more likely to be influenced by real, actual image with result rather than abstract explanation of some phenomenon. Another study related to media influence on body image was done by Rachel Rodgers, Sian Mclean and Susan Paxton (Rodgers, R. F., McLean, S. A., & Paxton, S. J. 2015) Their study was named as longitudinal relationships among internalization of media ideal, peer social comparison and body dissatisfaction: implications of the Tripartite influence model. The aim of investigation was to explore longitudinal relationships among internalization of the media-ideal, social-appearance comparison and body dissatisfaction. As an assessment evaluation they measured media internalization, social appearance comparison and body dissatisfaction scales. By the result of statistical assessments, authors found out the result that media-internalization produces social appearance comparison. This means that as people's awareness increase about current beauty standards, they are more likely to compare their appearance and feel despair or satisfaction. Another conclusion was about social appearance comparison was lead to body dissatisfaction. As people compare themselves with others, they are more likely to be dissatisfied with their current body image. Close to this study, prevalence of and associations between body dysmorphic concerns, obsessive beliefs and social anxiety was investigated by Usha Barahmand and Zeynab Shahbazi (Barahmand, Shahbazi, 2012) The purpose of study was to determine the prevalence of body dysmorphic concerns related to gender

differences and comorbidity with social anxiety and obsessive beliefs. 1200 males and females participated in this study, they filled self-report questionnaire on body image, social anxiety and obsessive beliefs. Apart from this, multidimensional body-self relations questionnaire appearance scales were used to understand subjective body-self relations. All these scales, surveys are analyzed by correlation analysis. Analysis gave result that both social anxiety and obsessive beliefs were found to be comorbid with body dysmorphic disorders. This means that obsessive beliefs about appearance, social anxiety and body image open door to the creation of body dysmorphic disorders like anorexia nervosa, bulimia nervosa even obesity. Another outcome of analysis showed that males with body dysmorphic concerns reported more obsessive beliefs, women reported more social anxiety which means the opposite of previous result. Men who are have body dysmorphic issues including to dissatisfaction are inclined to have more opposite beliefs. Women who have body dysmorphic concerns are more likely to have social anxiety rather than opposite beliefs.

Developmental perspectives and influences of body image

In this part, body image will be discovered from the perspectives of children, adolescents and adults. Linda Smolak and Thompson (Smolak & Thompson, 2001) discovered how body image understood by small children and claims that children can also experience body dissatisfaction. She told that there can be at least two factors of body image dissatisfaction which included developmental trends which are about body weight, body shape or standards. Second factor of body image dissatisfaction problem is how these values are varied by ethnic norms and genders. The body image can be formed by biological and sociocultural contributions. Biological contributions related to body mass index. He discovered that children by age 6 are aware of social biases against fat people, this means that they can form some kind of negative stereotypes. Some theorists suggest that there can be personality related predispositions on body image disturbances and eating disorders. High level of social anxiety was correlated positively to poorer body esteem during early childhood. This shows that both boys and girls can show body image awareness during early childhood even. If we come to sociocultural contributions which are important to formation of body image it includes society, culture, parents, peers and media. Parents have a big impact on children's body image formation

which includes within parenting clothing children, appearance, parents' requirements on the ways how to feed children and what to avoid. Peer groups are also influential in forming social comparison. Children compare themselves with other children and become aware of negative stereotypes related to body fat. Media and toys also have a big influence on body image formation among children. Children like adults also influenced by gender roles on television, which includes «ideal» gender images, general standards of gender characteristics. The good example of it is Barbie doll which is owned by 90% of children from 3 to 11 years old. Only 1 in 100 000 women are likely to have the same body, appearance as Barbie. Investigators say that not only Barbie's appearance increase girls' body weight and shape consciousness. The process of playing with doll which includes changing clothes can awake awareness of girls to focus on importance of appearance and looking good in clothes. Overall, we can say that there are sociocultural and biological factors which are influential on children's body image formation.

Body image development in adolescence is a crucial factor that opens door to many psychological disorders and formation of personality and overall successful interpersonal development of human being, especially to teenage girls. Michael Levine and Linda Smolak (Levine & Smolak, 2001) described the difference of body image perception among boys and girls during the early adolescence. According to them, girls are less satisfied with their body because of unstable body image according to body ideal during the developmental period. However, boys are more likely to grow up as broad-shouldered, tall and muscular ideal which increase their self-esteem. Their study showed that many post pubertal females are more likely to be dissatisfied with their weight and shape of body despite of being normal weight or underweight. These perceptions are quite important because they have a strong connection to body dissatisfaction, eating disorders, dieting and low self-esteem even depression. Studies which was done in industrialized countries showed that negative body image was correlated negatively with some factors like neuroticism, low self-esteem, depression, anxiety, fear of negative evaluation even some obsessive-compulsive disorders. These factors were significantly greater among girls than boys. This correlation explains us the importance of interpersonal rejection and the relation of failure at school with body image from the perspective of teenage girls. Also adolescents' dissatisfaction with

body image, weight, individual body parts and shape can be causal factor of perceived need of being thinner, the action of dieting and purging. Negative body image, fueled by teasing and adolescent self-consciousness, also motivates some girls and boys to avoid physical activity and to fast, binge-eat, or eat too often. In developed cultures negative body image is an essential link between eating disorders and the growing problems of adolescent and adult obesity.

Body image development: adulthood and aging

Many people believe that physical body development takes action only during the adolescent years, however body shape continuously changes up until death. In his study, Wilcox (1997) found a positive relationship between age and body satisfaction in women who engaged in exercise, and a negative relationship in those who did not. By continuing to engage in exercise, these women are not allowing age-related physical changes to limit their activities. In this way, they maintain their existing identities and are able to feel satisfied with their bodies. In contrast, those women who do not engage in exercise may be accommodating or even overly accommodating age-related changes, such that they come to believe that their bodies are less competent and attractive which, in turn, leads them to experience less bodily satisfaction and, presumably, lower self-esteem. One more interesting fact about gender difference in perception of aging is that women are more likely to suffer from changes in appearance, physical shape, wrinkles. Opposite to this, men are less likely to suffer from appearance and bodily changes, but they are more sensitive to the effects of aging on bodily competence and health. When they feel that they are physically weak and not energetic and healthy any more, they are more likely to be depressed, stressed and isolate themselves from society.

Media influence on body image development

In this part we will talk about media influence on body image development. No need to prove that women are more vulnerable to media information. Everyday media exposures influence on physical health, social interaction, self-image, self-acceptance and their psychological health which can result as body dissatisfaction, social isolation, low self-esteem and health related disorders like anorexia nervosa, bulimia nervosa even though obesity. Many studies have investigated the relationship between women's body image

perception and frequency of their media exposure, including magazine reading hours and television watching hours. In current period of time, we can include social media exposures like Instagram, facebook and youtube blogs. More general research on this topics were done by Marika Tiggemann (2001) and his colleagues where they found a direct link between media exposure and eating disorder symptoms, which means that idealization «perfect bodies» on media is one of the causal factor of eating disorders. Apart from this, they proved indirect interrelation between internalization of the thin-ideal standard and the experience of body dissatisfaction. Some other experimental researches were done related to this term; experimenters printed out images of media models and reported participants' self-perception immediately after exposure. Most of the female participants reported negative mood, decreased perception of self-attractiveness. Male participants also reported similar negative responses to their male model exposure element, however their response was less than female participants. Even though results verify hypothesis, we cannot say that all women are equally affected by media since there is no evidence to conclude that brief exposure to idealized media images (less than one night's television viewing or a single issue of a fashion magazine) does have short-term deleterious effects on mood and body satisfaction. In order to reduce, media exposures there were some programs developed. The most obvious preventive strategy would be to reduce exposure to idealized images of thinness by encouraging the media to present a wider and more realistic range of female body shapes as acceptable and even beautiful. Young generation should have critical thinking ability, they should be able to synthesis and select needed information, image and message instead of accepting everything in a way it exists. Therefore, beginning from childhood they should be taught media literacy, in order to prevent internalization of beauty ideals and to stop them to be crucial for self-evaluation.

The concept of body image was studied from different dimension till its emergence as a concept. In current study, we wanted to investigate body image through life span development, we tried to find out the reliability of positive and negative stereotypes related to body perception and body image and we wanted to make aware readers how it is important to create prevention and intervention strategies of self-acceptance, self-evaluation and self-criticism.

References

- Barahmand U. & Shahbazi Z. Implications of perceived physical and social aspects of the environment for self-reported physical and mental health. *International Journal of Environmental Health research*, 2012-23 (1).
- Bearman, S., Presnell, K., Martinez, E., & Stice, E. The skinny on body dissatisfaction: A longitudinal study of adolescent girls and boys. *Journal of Youth and Adolescence*, 2016.-35 (2).-pp.229-241.
- What is body image? Retrieved October 31, 2017, from <https://www.nationaleatingdisorders.org/what-body-image>
- Bell, B. T., Lawton, R., & Dittmar, H. The impact of thin models in music videos on adolescent girls' body dissatisfaction. Elsevier Ltd, 2007.-4, pp.137-145.
- Brokhoff M., Mussap A., Mellor D., & Skoutens H. Cultural influences on body dissatisfaction, body change behaviors, and disordered eating of Japanese adolescent, *Asian Journal of Social Psychology*, 2012. DOI: 10.1111/j.1467-839X.2012.0137.x
- Cash, T.F., & Pruzinsky, T. (Eds.). *Body image: A handbook of theory, research, and clinical practice*. New York: Guilford, 2002.
- Halliwell, E., & Dittmar, H. Associations between appearance-related self-discrepancies and young women's and men's affect, body image, and emotional eating: A comparison of fixed-item and respondent-generated self-discrepancy measures. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 2006.-32, pp.447-458.
- Holmgvist K & Frisen A. How is masculinity related to body image? A cross-cultural investigation. *Journal of eating disorders*, 2003.-48.
- Kostanski, M., & Gullone, E. Adolescent body image dissatisfaction: relationships with self-esteem, anxiety, and depression controlling for body mass. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 1998.-39, pp.255-262.
- Levine M., & Smolak L. Body image development in Adolescence, *Body Image: a handbook of theory, research and clinical practice*, 2002.-306, (4-dc21).
- Levinson, C., A., & Rodebaug, T. Negative social-evaluative fears produce social anxiety, food intake, and body dissatisfaction: evidence of similar mechanisms through different pathways. *Clinical Psychology Science*, 2014, DOI: 10.1177/2167702614548891
- Marika Tiggemann . Media Influences on body image, *Body Image: a handbook of theory, research and clinical practice*, 2002.-306.(4-dc21).
- Murray, K., Rieger, E., & Byrne, D. A longitudinal investigation of the mediating role of self-esteem and body importance in the relationship between stress and body dissatisfaction in adolescent females and males. Elsevier Ltd, 2013.-3, pp.544-551.
- Oloo, W., A., Ribadu, I., A., & Ribadu, N. Adolescent body image in United States and Guyana: a socio-cultural comparison. *American International Journal of Social Science*, 5, no.2.
- Presnell K., Bearman S., & Madaley M (2007) Body Dissatisfaction in Adolescent Females and Males: Risk and Resilience. *ERIC journal* , 2016.-3, pp. 3-6
- Rennels, J. L. Physical attractiveness stereotyping. In T. F. Cash (Ed.), *Encyclopedia of body image and human appearance*. 2012.-pp. 636-643. London, UK: Academic Press.
- Rodgers, R. F., McLean, S. A., & Paxton, S. J. Longitudinal relationships among internalization of the media ideal, peer social comparison, and body dissatisfaction: Implications for the tripartite influence model. *Developmental Psychology*, 2015.-51(5), pp.706-713
- Sabiston C.M & Chandler K. Effects of Fitness Advertising on Weight and Body Shape Dissatisfaction, Social Physique Anxiety, and Exercise Motives in a Sample of Healthy Weight Females. *Journal of Applied Biobehavioral Research*. 2014.-14 (4).
- Smolak, L., Levine, M. P., & Thompson, J. K. The use of the Sociocultural Attitudes Towards Appearance Questionnaire with middle school boys and girls. *International Journal of Eating Disorders*, 2001.-29, pp. 216-233.
- Thompson J. K., & Smolak L. Body image, eating disorders, and obesity in youth: Assessment, prevention, and treatment, *Body Image: a handbook of theory, research and clinical practice*, 2001.- 306 (4-dc21)
- Tiggemann, M., & McGill, B. The role of social comparison in the effect of magazine advertisements on women's mood and body dissatisfaction. *Journal of Social and Clinical Psychology*, 2004.-23, pp.23-45
- Whitbourne S., & Skultety K. Body Image development: Adulthood and Aging, *Body Image: a handbook of theory, research and clinical practice*, 2002.- 306 (4-dc21)
- Wilcox, S. Age and gender in relation to body attitudes: Is there a double standard of aging? *Psychology of Women Quarterly*, 1997.-21, pp. 549-565.

References

- Armstrong, D. (Eds.). *Organization in the mind*. The Tavistock clinic series. London: Karnac, 2005.
- Avolio, B.J., Gardner, W.L., Walumbwa, F.O., Luthans, F. & May, D.R. Unlocking the mask: A look at the process by which authentic leaders impact follower attitudes and behaviours // *The Leadership Quarterly*, 2005.- 15(6).- pp. 801-823.
- Baard, P.P., Deci, E.L. & Ryan, R.M. Intrinsic need satisfaction: A motivational basis of performance and well-being in two work settings // *Journal of Applied Social Psychology*, 2004. - 34(10). – pp. 2045-2068.
- Bacon, S. V. Does the global assessment of functioning assess functioning? // *Journal of Mental Health Counseling*, 2002. - 24(3). – pp. 202.
- Baer, M. & Frese, M. Innovation is not enough: Climates for initiative and psychological safety// *Journal of Organizational Behavior*, 2003. - 24(1). – pp. 45-68.

- Diener, E., Oishi, S., & Lucas, R. E. Personality, culture, and subjective well-being: Emotional and cognitive evaluations of life. // *Annual review of psychology*, 2003. - 54(1). – pp. 403-425.
- Furnham, A., & Cheng, H. Lay theories of happiness // *Journal of happiness studies*, 2002. - 1(2). – pp. 227-246.
- Guite, H. F., Clark, C., & Ackrill, G. The impact of the physical and urban environment on mental well-being. *Public health*, 2002. - 120(12). – pp. 1117-1126.
- Lucas, R. E., & Fujita, F. Factors influencing the relation between extraversion and pleasant affect. *Journal of personality and social psychology*, 2002. - 79(6). – pp.1039.
- Makikangas, A., & Kinnunen, U. Psychosocial work stressors and well-being: Self-esteem and optimism as moderators in a one year longitudinal sample. *Personality and individual differences*, 2003. - 35. – pp. 537-557.
- Mann, M. M., Hosman, C. M., Schaalma, H. P., & de Vries, N. K. Self-esteem in a broad-spectrum approach for mental health promotion // *Health Education Research*, 2004. - 19(4).
- World Health Organization Mental Health Declaration for Europe. Facing the Challenges, Building Solutions. Copenhagen, WHO Regional Office for Europe, 2005. (<http://www.euro.who.int/Document/MNH/edoc07.pdf>, accessed 22 May 2008).
- World Health Organization Social Cohesion for Mental Well Being among adolescents. WHO/HBSC FORUM, 2007. - Copenhagen, WHO Regional Office for Europe, 2007.
- Zigler, E. F., & Glick, M. A developmental approach to adult psychopathology. John Wiley & Sons, 2001.
- Zimmerman, B. Self-efficacy: An Essential motive to Learn. *Contemporary Educational Psychology*, 2000. – 25. – pp. 82–91.
- Natalie Rob. Promoting organizational well-being. Executive MA Thesis Wave, 2013. – 12. - Pp. 1-72.
- Ryff, C. Happiness is everything, or is it? Explorations on the meaning of psychological well-being. *Journal of Personality and Social Psychology*, 1989. – 57. – pp. 1069–1081.
- Ryff, C., & Keyes, C. The structure of psychological well-being revisited. *Journal of Personality and Social Psychology*, 1995. – 69. – pp. 719–727.
- Hofstee, W. K. B., de Raad, B., & Goldberg, L. R. Integration of the big five and circumplex approaches to trait structure // *Journal of Personality and Social Psychology*, 1992. – 63. – pp. 146-163.
- McAdams, D. P. The five factor model in personality: A critical appraisal. *Journal of Personality*, 1992. – 60. – pp. 329-361.
- McMartin, J. *Personality psychology: A student centered approach*. Thousand Oaks, CA: Sage, 1995.

Валиева А.Б.¹, Кабакова М.П.²

¹кандидат психологических наук, ассоциированный профессор, Евразийский Национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Казахстан, г. Астана, e-mail: anarabv@mail.ru

²кандидат психологических наук, ассоциированный профессор,
Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы,
e-mail: pobedovna_70@mail.ru

РЕЛИГИОЗНАЯ ОРИЕНТАЦИЯ СУПРУГОВ КАК ФАКТОР ОТНОШЕНИЙ В МЕЖНАЦИОНАЛЬНОМ БРАКЕ: ПСИХОЛОГИЧЕСКИЙ АСПЕКТ

В статье представлены результаты исследования психологических особенностей супружеских отношений в межнациональных браках. Актуальность исследования обусловлена высоким уровнем межнациональных браков в нашей стране и в мире в целом. В межнациональном браке этническая и религиозная идентичность супругов является одним из основных факторов, детерминирующих их взаимоотношения, особенности воспитания и развития личности детей, положение семьи в социальном взаимодействии. Межнациональные браки – это союз представителей двух культур, разных систем ценностей и представлений. В статье ставится акцент на важности определения типа религиозности каждого из супругов в исследовании характеристик супружеских взаимоотношений. Специфика национальных культур, основанных на этнических особенностях и образе жизни наций, к которым относятся супруги, проявляется в межнациональном браке довольно активно и выражается на уровне повседневного взаимодействия. Заключение межнациональных браков между супругами разного вероисповедания связано с преодолением стереотипов и требует ответственности со стороны супругов. Межнациональный брак с людьми разного вероисповедания меняет национально-культурное начало супругов под влиянием объективных и субъективных факторов совместной жизни. В статье дан анализ отечественных исследований по социально-психологическим проблемам межнациональных браков в нашей стране. В настоящее время отмечается высокая потребность в исследованиях современных характеристик межэтнических браков в Казахстане. Авторами изучены проблемы супружеских отношений в межнациональных браках, в которых супруги имеют разный тип религиозной ориентации. Эмпирически определены конфликтогенные сферы в трех типах семей в зависимости от соотношения типов религиозной ориентации супругов. Результаты исследования характера взаимоотношений супругов в межнациональных браках, имеющих определенный тип религиозной ориентации, будут интересны психологам, социальным работникам, психотерапевтам, специализирующимся в вопросах оказания помощи семье при решении вопросов совместной жизнедеятельности, а также при проведении превентивных мероприятий среди людей, решивших вступить в межнациональный брак.

Ключевые слова: межнациональная семья, религиозная ориентация, супружеские конфликты.

Valiyeva A.B.¹, Kabakova M.P.²

¹candidate of psychological science, associated professor,

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Kazakhstan, Astana, e-mail: anarabv@mail.ru

²candidate of psychological science, associated professor, al-Farabi Kazakh National University,
Kazakhstan, Almaty, e-mail: pobedovna@mail.ru

Religious orientation of spouses as a factor of relations in interethnic marriage: psychological aspect

The article presents the results of the study of the psychological characteristics of marital relations in interethnic marriages. The relevance of the study is due to the high level of interethnic marriages in our country and in the world as a whole. In the interethnic marriage, the ethnic and religious identity

of the spouses is one of the main factors determining their relationships, characteristics of the upbringing and development of the personality of children, the position of the family in social interaction. Interethnic marriages are an alliance of representatives of two cultures, different systems of values and perceptions. The article emphasizes the importance and definition of the type of religiosity of each of the spouses in the study of the characteristics of marital relationships. Specificity of national cultures based on ethnic characteristics and lifestyles of nations, to which the spouses are related, is manifested in interethnic marriages rather actively and is expressed at the level of everyday interaction. The conclusion of inter-ethnic marriages between spouses of different religions is connected with overcoming stereotypes and requires the responsibility of the spouses. Interethnic marriage between people of different faiths changes the national and cultural origin of spouses under the influence of objective and subjective factors of life together. In the article the analysis of domestic researches on social and psychological problems of interethnic marriages in our country is given. At present, there are a high need for research on the current characteristics of interethnic marriages in Kazakhstan. The authors studied the problems of marital relations in interethnic marriages, in which the spouses have different types of religious orientation. Empirically identified conflict areas in three types of families, depending on the ratio of types of religious orientation of spouses. The results of the study of mutual relations between spouses in interethnic marriages having a certain type of religious orientation will be of interest to psychologists, social workers, psychotherapists who specialize in assisting the family in dealing with joint life issues, and in carrying out preventive activities among people who have decided to enter into an interethnic marriage.

Key words: interethnic family, religious orientation, marital conflicts.

Валиева А.Б.¹, Кабакова М.П.²

¹психология ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор,
Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Қазақстан, Астана қ.,
e-mail: anarabv@mail.ru

²психология ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор,
әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.,
e-mail: pobedovna_70@mail.ru

Ерлі-зайыптылардың діни бағдарлары – ұлтаралық некедегі қатынас факторы ретінде: психологиялық аспект

Мақалада ұлтаралық некедегі ерлі-зайыптылардың өзара қатынастарының психологиялық ерекшеліктерін зерттеу нәтижелері қарастырылған. Зерттеу өзектілігі біздің еліміздегі, жалпы әлемдегі ұлтаралық некелердің көбейіп келе жатқандығымен байланысты. Ұлтаралық некеде ерлі-зайыптылардың этникалық және діни сәйкестіктері олардың өзара қарым-қатынасын, балаларының жеке басының дамуы мен оларды тәрбиелеу ерекшеліктерін, сондай-ақ, әлеуметтік өзара әрекеттесудегі отбасы жағдайын анықтайтын негізгі факторлардың бірі болып табылады. Ұлтаралық неке – бұл әртүрлі құндылықтар мен көзқарастар жүйесіндегі екі түрлі мәдениет өкілдерінің бас қосқан отбасы. Мақалада ерлі-зайыптылардың әрқайсысының діни типологиясын анықтап алудың маңыздылығына баса назар аударады. Ұлттың өмір сүру салты мен этникалық ерекшеліктеріне негізделген ұлттық мәдениеттің өзіне тән ерекшеліктері ұлтаралық некеде құрылған ерлі-зайыптылардың күнделікті өмір тіршіліктерінде едәуір айқын көрінеді. Әртүрлі діни сенімділіктегі ерлі-зайыптылар арасында құрылған ұлтаралық некеге отыру шешімі таптаурындарды жеңу мен жолдасы үшін жауапкершілікті талап етумен байланысты. Әртүрлі діни сенімдегі ерлі-зайыптылардың ұлтаралық некелік қатынастары ерлі-зайыптылардың бірге өмір сүру кезіндегі объективті және субъективті факторларға байланысты бастапқы ұлттық-мәдени құндылықтары өзгере бастайды. Мақалада біздің еліміздегі ұлтаралық некенің әлеуметтік-психологиялық мәселелері бойынша отандық зерттеулерге талдау жасалған. Қазіргі уақытта Қазақстандағы этносаралық некелердің заманауи сипатын зерттеуге деген аса үлкен қажеттілік туындап отыр. Мақала авторлары ұлтаралық некедегі әртүрлі типтік діни бағдардағы ерлі-зайыптылардың өзара қарым-қатынас мәселелерін зерттеген. Ерлі-зайыптылардың діни бағдар типтеріне байланысты үш типтегі отбасыларының конфликттенді саласы эмпирикалы тұрғыда анықталған. Діни бағдары бойынша белгілі бір типтегі ұлтаралық некедегі ерлі-зайыптылардың өзара қатынас сипатын көрсететін зерттеу нәтижелері отбасы мәселелері бойынша көмек көрсету қызметіне машықтанып жүрген сондай-ақ, ұлтаралық неке құруды жоспарлап жүрген адамдар арасында алдын алуға байланысты жұмыстар жүргізуді ұйымдастырушы психологтарға, әлеуметтік қызметкерлерге, психотерапевтерге аса құнды болып табылады.

Түйін сөздер: ұлтаралық отбасы, діни бағдар, некелік жанжалдар.

Введение

В нашем полиэтническом государстве межнациональные браки являются распространенным явлением, поэтому знать и правильно осмысливать психологические особенности таких семей, их состояние является актуальной и важной задачей современной казахстанской психологической науки. Согласно социологическим опросам, в Казахстане межнациональные браки составляют 20% от общего числа заключаемых браков, однако, эта цифра не отражает численность гражданских браков и браков, проводимых по религиозным обрядам.

Каждая этническая группа вырабатывает собственные представления о семейных отношениях, обязанностях супругов, воспитании детей, стремится поддерживать их в национальном самоопределении, выражая свою культуру в традициях, поступках и отношениях представителей своего народа к миру, к представителям других наций (Parke, 1998: 464).

Социально-психологическая природа межнациональных браков заложена в национальной принадлежности супругов к тому или иному этносу как исторически сложившейся устойчивой совокупности людей, обладающих общими чертами и особенностями культуры (язык, народное искусство, обычаи, обряды, традиции, нормы поведения, привычки и т.д.) и психологического склада. Разность и специфика традиционных, национальных культур, основанных на этнических особенностях и образе жизни тех наций, к которым относятся супруги, проявляется в межнациональном браке довольно активно и выражается на уровне повседневного взаимодействия (Галяпина, 2002: 26), (Корнеева, 2003: 35). Этническое самосознание выступает важным компонентом взаимоотношений супругов в процессе их совместной жизнедеятельности, потому что оно сформировалось в социальной общности их происхождения и представляет собой совместную историческую практику его членов. Этническое самосознание не сводится только к пониманию этнической принадлежности супруга. Оно проявляется также в осознании индивидом своих действий, чувств, мотивов поведения и т.д. Этническое самосознание возникает в процессе длительной совместной жизни людей, и сильное воздействие на его формирование оказывает социальная среда, представление об общем происхождении, общих исторических судьбах и т.д. (Макарова, 2016:16). Благодаря ему, во многом, решение о вступлении в брак

с человеком другой национальности связано с большей личной ответственностью и, в принципе, не может быть принято без достаточных морально-психологических оснований. Таким образом, можно сказать, что межнациональные браки с людьми разного вероисповедания – это брачные союзы, заключение которых связано с преодолением тех или иных предубеждений и требует большого субъективного вмешательства со стороны его участников, т.е. супругов.

Самым важным компонентом социально-психологической природы межнациональных браков выступает религия. Различия в верованиях, в религиозном сознании и установках заложены в супружеских отношениях, и их проявления зависят от степени религиозности супругов, внутреннего состояния веры каждого из них, насколько она важна для них. Религиозный фактор является в некоторых ситуациях главенствующим показателем, что может даже помешать заключению брака (Рагузин, 1998: 54).

В конце XX века в Казахстане каждый пятый брак был этнически смешанным и по данному показателю Республика среди стран постсоветского пространства уступала только Латвии, где каждый четвертый брачный союз являлся, так сказать, интернациональным. Но в Казахстане большая доля межэтнических браков имела мало отношения к практике создания семей казахами и, особенно, казашками. Такой высокий показатель получался за счет часто заключающихся брачных союзов между русскими, украинцами, немцами, татарами и белорусами. На данный момент достаточно высокий показатель этнически смешанных семей по-прежнему дают представители все тех же народов, хотя их численная доля в составе населения Казахстана за последние полтора десятилетия значительно сократилась. То есть в том, что касается межэтнических браков, в Казахстане прежняя тенденция сохраняется. При этом отмечается рост количества браков женщин-казашек с представителями других этнических групп. Это – единственно новое явление в сфере института брака и семьи в Казахстане. Однако, с другой стороны, в такой стране, где уже многие десятилетия бок о бок с коренным населением живут другие многочисленные этнические группы, смешение до тех или иных пределов должно быть неизбежно. Казахи-мужчины и ранее нередко создавали браки с представительницами русско-славянской общины Казахстана. На сегодняшний день отмечается рост браков, образованных по религиозным канонам, между мужчинами казахами

и женщинами чеченской, уйгурской, татарской национальности (Умбеталиева, 2012).

Уровень смешанных браков в каждой стране обусловлен скорее специфическими факторами, действующими внутри национального населения этой страны или оказывающими влияние на взаимоотношения национального населения с окружающим его обществом, чем какими-либо другими причинами.

Ситуация заключения этнически смешанных браков в Казахстане неизбежна. Этому в значительной мере способствует сформировавшаяся атмосфера терпимости к практике создания таких брачных союзов. Смешанный брак является одним из важнейших демографических процессов, влияющих на структуру и будущее всего народа (Dave, 2007: 119).

Согласно исследованиям Э. Розенталя, ведущая роль в тенденции роста частоты смешанных браков отводится влиянию секуляризации как внутри межнациональных, так и немежнациональных общин. Важнейшим проявлением секуляризации явился гражданский брак (Roger R. Hock, 2009: 56). В целом факторы, влияющие на число смешанных браков, можно разделить на три основные группы: *демографические, социально-экономические и культурно-идеологические*.

Существуют *демографические факторы*, влияющие на частоту смешанного брака:

- численность и плотность национального населения в данной местности;
- возрастная и половая структура национального населения;
- возраст вступления в брак и наличие предварительного брака;
- количество поколений после миграции в другую страну (Rasmusen, 1998: 453-502).

Отмечается обратная пропорциональность между частотой смешанного брака и численностью, а также плотностью национального населения в данной местности. Наличие постоянной межнациональной иммиграции в данную местность снижает частоту смешанных браков до тех пор, пока число новоприбывающих увеличивает долю национального населения в общем населении страны (Lee, 2011), (Uetsuji, 2011). Социальные, экономические и культурные барьеры, с которыми сталкиваются иммигранты при миграциях, легче преодолеваются их потомками, но это ведет к повышению числа смешанных браков (Ибрашева, 2007: 94).

Склонность к вступлению в смешанный брак повышается при нарушении нормальной возраст-

ной и половой структуры национального населения. Замечено также, что число смешанных браков возрастает при повышении возраста вступления в брак и при наличии в прошлом других браков. Это объясняется нежеланием остаться в одиночестве в пожилом возрасте (Alexander, 1998: 505-506), (Кнох, 1991: 57). Отмечаются следующие *социально-экономические факторы*, повышающие частоту смешанных браков: расширение общего образования; разнообразие рода занятий.

Среди *культурно-идеологических факторов*, влияющих на частоту смешанных браков, выделяют:

- роль межнациональной общины в жизни национального населения;
- соблюдение религиозных предписаний;
- отношение к смешанному браку (Хуснутдинова, 2015: 286–292).

В настоящее время религия является одним из влиятельных факторов общественной и политической жизни государства. Свобода совести и выбор вероисповедания поставили общество перед свободой выбора – верить или не верить. Позитивное начало религиозности связано не только с внешней принадлежностью людей к той или иной религиозной группе, но и внутренней установкой подлинной религии на высшие ценности человеческого общества (Goldman, 2004).

До конца XIX века такой брак был почти всегда сопряжен с принятием одним из супругов религии другого. В XXI веке характеризующая широкие слои современного общества почти полная индифферентность к вопросам религии привела к значительному снижению процента таких переходов по отношению к абсолютным цифрам вступающих в смешанный брак.

Следует отметить, что случаи крушения семейной жизни и разводов сравнительно более часты среди вступивших в смешанный брак, чем среди эндогамных пар, особенно там, где число смешанных браков невелико (Ramseyer, 1998: 511-516). Сравнительно низкая рождаемость среди смешанных пар является еще одним характерным последствием смешанного брака. Другая важная проблема – воспитание детей, рожденных в смешанном браке. Воспитание детей, рожденных от смешанного брака, несомненно станет одним из факторов, определяющих демографическое развитие нации в будущем.

Исследования современной характеристики межэтнических браков в Казахстане представлены достаточно скупо. Одной из первых работ является этнодемографический обзор В.И. Коз-

лова, в которой представлены данные по межэтническим бракам в Казахской ССР. В работе Ю.А. Евстигнеева исследована проблема выбора национальности детьми в смешанных браках в городах Северного Казахстана (Волков, 1991:68-86). В исследовании А.Б. Калышева (Калышев, 1984: 71-77), напротив, рассматриваются смешанные браки в сельском Казахстане, но только между казахами и русскими. Автор показывает, что, по состоянию на конец XX века, браки между казахами и русскими, несмотря на общее возрастание показателя, являются довольно редким явлением и встречаются до 10 раз реже, чем можно было бы ожидать, исходя из этнического состава населения, в то время как браки русских с украинцами и немцами распространены даже чаще ожидаемых показателей.

На современном этапе проблемы смешанных браков и семей освещены в работах С.К. Уалиевой, проведенных в разных регионах Республики (Уалиева, 2011: 234-244). Из статей, посвященных относительно малочисленным диаспорам Казахстана, следует отметить работу Н. Ем и С. Эпштейна о матримониальном поведении корейцев после депортации и до 1965 года, а также о связи поведения с изменением социального статуса (Ем, 2015:133-152). В социально-психологическом исследовании М.П. Кабаковой были изучены основные мотивы разводов и механизмы распада супружеских отношений в однопациональных и национально-смешанных парах (Кабакова, 2015: 95-98).

В отечественной психологии можно выделить сравнительные исследования семей разных национальностей. И.К. Мацкевич исследовано влияние национальной психологии на проявление индивидуально-психологических особенностей членов ремиссионной семьи в Республике Казахстан (Мацкевич, 1999). З.М. Балгимбаевой выявлены этнические различия в содержании половых предубеждений на материале трех этносов: казахского, русского и уйгурского (Балгимбаева, 2008). Е.Г. Грищенко (Грищенко, 2011) изучены социально-психологические особенности детско-родительских отношений в семьях казахов и русских в условиях единого поликультурного пространства.

Изучению особенностей казахской семьи посвящены ряд работ. В одной из статей М.П. Кабаковой рассмотрены этнокультурные и профессиональные особенности казахской семьи (Кабакова, 2018: 228 – 238.). В монографии Б.А. Амировой «Психология семьи казахов: теория и практика» выделены особенности взаимоотно-

шений в расширенной казахской семье, вопросы воспитания и социализации детей (Амирова, 2014). В этнопсихологическом исследовании М.П. Кабаковой изучены особенности казахской семьи на примере городских и сельских семей, семей военнослужащих и репатриантов-соотечественников, вернувшихся на историческую Родину, а также представления казахской молодежи о брачно-семейных отношениях (Кабакова, 2008: 228-238), (Кабакова, 2015: 54), (Кабакова, 2018), (Slanbekova, 2014: 867-871).

Предметом данного исследования являются психологические особенности супружеских отношений в межнациональных браках с супругами разного вероисповедания. *Объектом* исследования выступили супружеские пары из межнациональных семей. *Цель исследования* – изучение психологических особенностей и проблем супружеских отношений в межнациональных браках, где супруги – представители разных типов религиозной ориентации.

Методы исследования

Программа исследования включала проведение 3-х методик и 2-х анкет. Для изучения особенностей взаимодействия и взаимоотношений супругов были использованы: методика «РОП» (Ролевые ожидания и притязания в браке), разработанная А.Н. Волковой; методика «Общение в семье» (Ю.Е. Алёшиной, Л.Я. Гозман, Е.М. Дубовской); методика «Характер взаимодействия супругов в конфликтных ситуациях» (Ю.Е. Алёшиной, Л.Я. Гозман, Е.М. Дубовской).

Для определения религиозной ориентации супругов была применена «Анкета религиозной ориентации» И.М. Богдановской и «Шкала Религиозной ориентации» Г. Олпорта, Д. Росса.

Анкета И.М. Богдановской предназначена для выявления мотивов обращения к религии в современном обществе, отношения к требованиям культовой системы, усвоения основ вероучения и чтения догматической литературы, для выявления представлений о верующем человеке с помощью понятий обыденной жизни. Анкета позволяет условно выделять «верующих» и «атеистов» на основе следующих регистрируемых показателей: соблюдение религиозных предписаний, тип молитвенного обращения; типичные ситуации молитвенного обращения; чтение религиозной литературы.

Методика «Шкала религиозной ориентации» использована для выявления типа религиозной ориентации личности: внутренней или внешней религиозности. Опросник состоит

из 20 суждений, 9 из них представляют собой субшкалу внутренней религиозной ориентации, а 11 включены в субшкалу внешней религиозной ориентации. На каждое из суждений предложены 4 варианта ответов, выражающих различную степень согласия с суждением. Регистрируемые показатели: выраженность внутренней религиозности; выраженность внешней религиозности; индекс религиозности.

Согласно Олпорту, при интерпретации учитывается тот факт, что опросник обладает высокой чувствительностью к измерению типа религиозной ориентации, несмотря на концептуальные различия конфессий (Argyle, 2000). В связи с этим положением методики нами были внесены корректировки в вопросы 9, 16 и 17 для респондентов, исповедующих ислам.

По Г. Олпорту, люди с внешней религиозной ориентацией склонны использовать религию для своих целей. Они могут считать религию полезной по разным причинам – как источник уверенности и утешения, общения и развлечения, статуса и самооправдания. Свою веру они принимают не особо всерьез. Для людей с внутренней ориентацией религия – основной мотив. Другие потребности, хотя и сильные, они считают в конечном счете менее важными и пытаются приводить их к согласию с религиозными убеждениями и предписаниями. Свою веру они пытаются усвоить и полностью ей следовать. Внутренняя религиозность «наполняет всю жизнь мотивацией и смыслом (Jerry Bruce, 2011: 17), (Титов, 2013: 2–9).

Методика «РОП» (Рольевые ожидания и притязания в браке), разработанная А.Н. Волковой, позволяет определить:

1) представления супругов о значимости в семейной жизни сексуальных отношений, личностной общности мужа и жены, распределения обязанностей, профессиональных интересов каждого из супругов, хозяйственно-бытового обслуживания, моральной и эмоциональной поддержки, внешней привлекательности партнеров. Эти показатели, отражая основные функции семьи, составляют шкалу семейных ценностей (ШСЦ);

2) согласованность семейных ценностей (ССЦ);

3) рольевую адекватность мужа и жены (РА м и РА ж).

Для исследования характера общения между супругами была использована методика «Общение в семье». Опросник содержит 48 вопросов и предъявляется для диагностики сферы обще-

ния и взаимопонимания в семье по следующим параметрам: доверительность общения, взаимопонимание между супругами, сходство во взглядах супругов, общие символы семьи, легкость общения между супругами, психотерапевтичность общения.

Для выявления базисных конфликтогенных сфер, в которых наиболее часто происходят деструктивные взаимодействия супругов в межнациональных браках, была использована методика «Характер взаимодействия супругов в конфликтных ситуациях». Анализ проводится по 8 сферам, в которых чаще всего происходят конфликты:

1. Проблемы отношений с родственниками и друзьями.
2. Вопросы, связанные с воспитанием детей.
3. Проявление стремления к автономии.
4. Нарушение ролевых ожиданий.
5. Рассогласование норм поведения.
6. Проявление доминирования одним из супругов.
7. Проявление ревности.
8. Расхождения в отношении к деньгам.

Также была проведена анкета для выявления возраста, национальности, вероисповедания, вида брака, стажа супружеской жизни, наличия детей.

Выборка и процедура исследования

На основе результатов анкетирования и диагностики типа религиозной ориентации личности для эмпирического исследования из 52 супружеских пар были отобраны 30 пар (60 человек) – представители казахской, чеченской, татарской, узбекской, русской, украинской национальностей. Браки со стажем совместной жизни от 2 до 5 лет. Возраст испытуемых – от 23 до 40 лет. Критерии деления групп – религиозная ориентация супругов: внутренняя или внешняя. При этом, испытуемые христианского и мусульманского вероисповеданий. Таким образом в исследовании приняло участие 3 группы испытуемых:

1 группа – где муж и жена разных национальностей, одной или разной веры, но один из супругов имеет внешнюю религиозность, а другой внутреннюю религиозную ориентацию;

2 группа – где супруги разных национальностей, разной веры и оба являются личностями с внешней религиозной ориентацией;

3 группа – супруги также разной национальности, одной веры, оба супруга с внутренней религиозной ориентацией.

Испытуемые трех групп – жители города Астаны. Принимавшие участие в исследовании супружеские пары были с примерно одинаковыми, удовлетворительными материальными и жилищными условиями, у пар есть дети.

Процедура исследования. Работа велась индивидуально с каждой семейной парой.

Результаты и обсуждение

В ходе анкетирования были выделены как личностные мотивы («раскаяние», «поиск идеала, заполнение духовной пустоты», «поиск себя»), так и социально-личностные мотивы («восстановление традиций», «возвращение к искренней вере») обращения респондентов к вере. Первый мотив связан с потребностью самоутверждения, второй с потребностью культурно-исторической самоидентификации, разрешаемой через религиозную самоидентификацию.

Понятно, что выбор того или иного мотива веры делается на основе потребностей личности, что в дальнейшем, т.е. в семье будет отражаться в ожидании удовлетворения потребности осознанно или нет. И если ожидания не оправдаются, то возникнут разногласия и конфликты.

В семьях третьей группы оба супруга, в первой группе только мужья посещают мечеть или церковь, читают различную священную литературу, соблюдают каноны религии, отмечают религиозные праздники. В семьях второй группы супруги посещают мечеть или церковь, отмечают религиозные праздники.

Истинность вероисповедания была выявлена шкалой религиозной ориентации. Сравнительный анализ результатов по методикам проводится по трем группам согласно описанным выше характеристикам.

Средние показатели по методике «РОП» А.Н. Волковой представлены на рисунке 1.

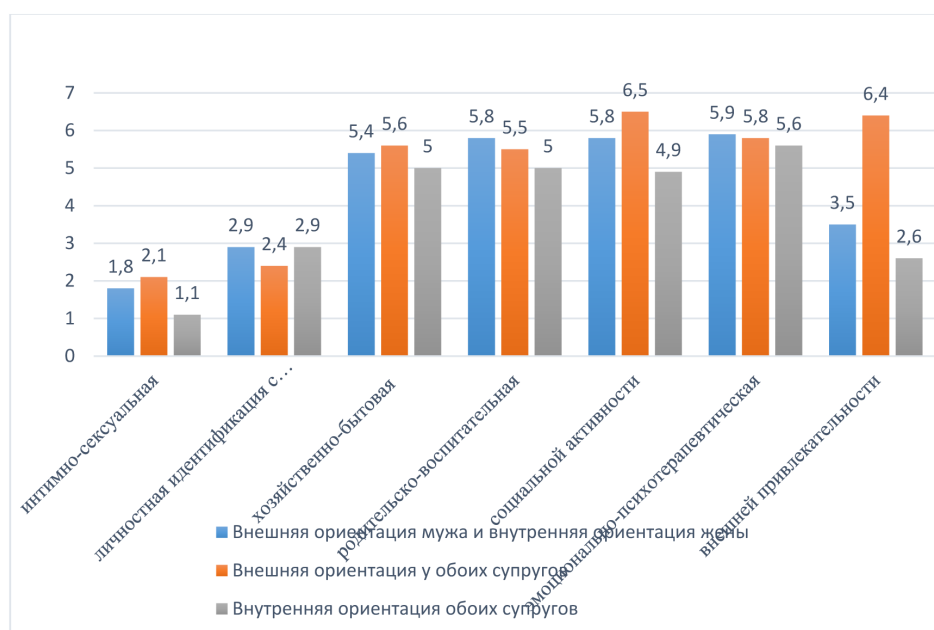

Рисунок 1 – Данные по методике «Рольные ожидания и притязания в браке» А.Н. Волковой

В трех группах имеется согласованность супругов по сфере сексуальных отношений в супружестве и относительно личностной идентификации с супругом.

Рассогласования супругов трех групп отмечается по 4-м сферам: хозяйственно-бытовая, в отношении супруга (супруги) к родительским обязанностям, установки супруга (супруги) на значимость внешней социальной активности (про-

фессиональной, общественной) для стабильности брачно-семейных отношений, значимость эмоционально-психотерапевтической функции брака.

Между супругами, имеющими внешнюю религиозную ориентацию, отмечаются рассогласования в установках супругов на значимость внешнего облика, его соответствия стандартам современной моды (шкала внешней привлекательности).

Анализ результатов с помощью критерия Манна-Уитни выдвинул наличие значимых отличий по показателю «Внешняя привлекательность» по группе 2 и 3 ($U_{\text{эмп.}} = 24$, при $p \leq 0,05$). Результаты по методике «Общение в семье»

показали различия в определении семейных ценностей общения по трем группам. Наглядно показатели согласованности/рассогласованности по параметрам общения в семье представлены на рисунке 2.

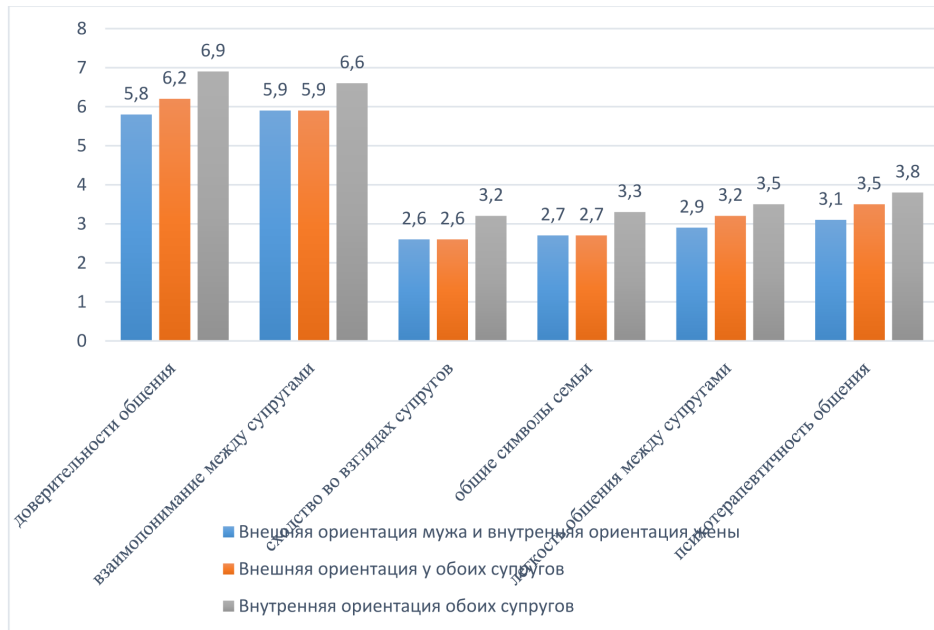

Рисунок 2 – Данные по методике «Общение в семье»

У супругов всех трех групп наблюдаются разногласия в таких ценностях, как «доверительность в общении», «взаимопонимание между супругами». В группах супругов с внешней религиозной ориентацией и супругов с внутренней религиозной ориентацией различия имеются в определении значимости ценности «психотерапевтичность общения». У супругов с внешней религиозной ориентацией выделено рассогласование по параметру «легкость в общении между супругами».

Согласованность супругов всех трех групп наблюдается по показателям «сходство взглядов супругов» и «наличие общих символов семьи». Испытуемые 1 и 2 групп имеют схожие взгляды относительно ценности легкости в общении в семье, в группе супругов с разной религиозной ориентацией выделено единство мнений относительно психотерапевтичности общения в семье.

По методике «Характер взаимодействия супругов в конфликтных ситуациях» можно выделить отличия в уровне конфликтности сфер для супружеских пар разной национальности. В семьях супругов с разной религиозной

ориентацией конфликты возникают относительно вопросов доминирования одним из супругов и отношений с родственниками и друзьями. По этим вопросам столкновения происходят чаще всего, но негативные реакции носят практически пассивный характер. По остальным вопросам нейтральное отношение при семейных недоразумениях либо также пассивное выражение несогласия.

В семьях с внешней религиозной ориентацией рассогласования имеются по сферам: воспитания детей, проявление ревности, отношения с родственниками и друзьями, доминирование супруга, материальные вопросы, автономия супругов, нарушение ролевых ожиданий.

Между супругами с внутренней религиозной ориентацией конфликтные ситуации возникают по вопросам доминирования, воспитания детей, нарушения ролевых ожиданий, проявления ревности. Остальные сферы носят пассивно-негативный характер или позитивно-пассивный характер, а также нейтральный.

В трех группах испытуемые имеют рассогласования относительно вопросов доми-

нирования супругов. У первой и второй групп конфликтогенными являются отношения с друзьями и родственниками. У супругов 2 и 3 групп конфликтогенными являются ситуации воспитания детей, ревности, нарушения ролевых ожиданий.

По результатам методики выделен самый высокий уровень конфликтности в браке, где супруги имеют внешнюю религиозную ориентацию. Причем, высокие показатели конфликтности отмечаются у обоих супругов. У супругов с разной религиозной ориентацией и у супругов с внутренней ориентацией общий уровень конфликтности значительно ниже или вовсе не носит негативной реакции на конфликтные ситуации.

Значимых отличий по результатам методики с помощью критерия Манна-Уитни не выявлено.

Заключение, выводы

Подводя итоги, следует отметить, что в этнически смешанных семьях с разными типами религиозной ориентации у супругов наблюдаются общие проблемы, нерешенность которых может привести к серьезным конфликтам. Среди них следует отметить наличие нерешенных вопросов относительно доминирования одним из супругов, реализации хозяйственно-бытовой функции; представлений об осуществлении родительских обязанностей супруга(и), рассогласование установок супругов на значимость внешней социальной активности, в том числе профессиональной, общественной, для стабильности брачно-семейных отношений. Между супругами, независимо от типа их религиозной ориентации, имеется неудовлетворенность в таких характеристиках общения супругов, как доверительность, взаимопонимание, эмоциональная поддержка.

Между супругами с внутренней религиозной ориентацией конфликтные ситуации также возникают по вопросам доминирования, воспитания детей, нарушения ролевых ожиданий, проявление ревности. Однако, супруги с внутренней религиозной ориентацией имеют значительно меньшую негативную реакцию на конфликтные ситуации, возникающие в семье.

По результатам исследования можно выделить и отличия в межнациональных семьях, где супруги имеют разные или схожие религиозные ориентации. В семьях супругов с разной религиозной ориентацией конфликты возникают по вопросам отношений с родственниками и друзьями. Между супругами, имеющими внешнюю религиозную ориентацию, имеются рассогласования в установках мужа на значимость внешнего

облика, его соответствия стандартам современной моды; на сферу воспитания детей, проявление ревности, материальные вопросы, автономию супругов, нарушения ролевых ожиданий. У респондентов данной группы выделен высокий уровень конфликтности. Можно предположить, что супруги, считающие себя верующими людьми, но не являющиеся истинно верующими (с внешней религиозной ориентацией), то есть не соблюдающими различные правила, нормы, имеют больше свободы, т.е. не закреплены определенными «рамками религии» и устоявшимися религиозными ценностями. Соответственно ориентируются либо на традиционные особенности своей национальности, либо на свой жизненный опыт и индивидуальные особенности. У них другие цели и мотивы супружеской жизни, т.е. не служение Богу. В связи с этим, постоянное пересечение мнений, интересов и ценностей супругов провоцирует конфликты.

Таким образом, межнациональные браки между супругами разного вероисповедания представляют собой сложное социальное явление. Раскрытие сложной социально-психологической природы межнациональных браков с супругами разного вероисповедания невозможно без учета этнической принадлежности супругов как основного компонента осознания идентичности индивида. В межнациональном браке этническая и религиозная идентичность супругов играет важную роль, поскольку такой брак является союзом мужчины и женщины, принадлежащих к разным этносам. В зависимости от личностно-индивидуальных особенностей супругов, от степени их идентификации с собственной этнической группой и проявления усвоенных норм, ценностей, обычаев, традиций в повседневной семейной и супружеской жизни, происходит в определенной степени преломление первоначальной, сложившейся и сформировавшейся в процессе становления личности супруга национально-культурной идентичности. В ходе супружеских взаимоотношений возможны следующие варианты трансформации этнических особенностей: либо полное приобретение одним из супругов культурных характеристик партнера и утрата собственного исторического наследования; либо частичное признание обоими супругами определенных этнических черт друг друга и их совместное объединение на основе двух разных культур; либо формирование и становление собственной локальной субкультуры, объединяющей в себе на основе взаимной согласованности супругов лучшие показатели

своих этнических общностей в новой видоизмененной форме. Таким образом, межнациональный брак с супругами разного вероисповедания меняет национально-культурное начало супругов под влиянием объективных и субъективных факторов, и ставит их в условия разрешения проблемы этнической идентификации посредством индивидуальных уступок и конкретных социально-обусловленных действий для обеспечения функционирования брачных отношений.

Сложившаяся этническая ситуация в Республике Казахстан является одной из исключительных на постсоветском пространстве,

что отражается в относительно высокой доле этнически смешанных браков. На территории Казахстана смешанные браки формируются под влиянием не столько за счет большей склонности титульного населения к заключению браков с представителями меньшинств, сколько за счет достаточно распространенных предпочтений смешанных браков внутри европейских и азиатских этносов. Следует признать, что межнациональная семья представителей разных типов религиозной ориентации – это новая реальность, требующая более глубокого, в том числе психологического, изучения.

Литература

- Alexander G.S. The new marriage and the limits of private ordering // *Indiana law j.* – Blumington, 1998. – Vol. 73, № 2. – P. 503-510.
- Амирова Б.А. Психология семьи казахов: теория и практика (на каз. яз.). – Караганда, 2014. – 135 с.
- Argyle M. *Psychology and Religion: An Introduction.* – London, 2000. – 296 p.
- Балгимбаева З.М. Психология гендерных предрасположений. Монография. — Алматы: Алла прима, 2008. – 160с.
- Волков А.Г. Этнически смешанные семьи и межнациональные браки // *Семья и семейная политика.* – М.: Институт социально-экономических проблем народонаселения, 1991. – С. 68-86.
- Галяпина В.Н. Влияние принадлежности супругов к разным этносам на неудовлетворенность супружескими взаимоотношениями: Дисс. ... канд. психол. Наук. – М., 2002. – 156 с.
- Goldman R. *Religious Thinking from Childhood to Adolescence.* – London, 2004. – 276 p.
- Грищенко Е.Г. Социально-психологические особенности детско-родительских отношений в семейных системах казахов и русских в условиях единого поликультурного пространства: Дисс. ... к.пс.н. – М., 2011. – 185 с.
- Dave V. *Kazakhstan: Ethnicity, Language, and Power.* – London; New York, 2007. – P. 119.
- Ибрашева Л.Р., Шогина Ю.А. Социология межэтнических отношений: учебное пособие. – Казань: Изд-во Казан. гос. технол. ун-та, 2007. – 138 с.
- Jerry Bruce A., Harman M.J., Kordinak S.T., Angus J., Duran I. *Religious Affiliation and Internal/External Religious Coping* // *American Journal of Psychological Research.* 2011. – Vol. 7, N.1. – P. 17.
- Кабакова М.П. Этнокультурные и конфессиональные особенности казахской семьи // *Материалы международной научно-практической конференции «Влияние религиозных организаций на этносы Казахстана».* – Алматы, 2008. – С. 228 – 238.
- Кабакова М.П. Психологические аспекты стабилизации супружеских отношений. Монография. – Алматы: Казак университеті, 2015. – 190 с.
- Кабакова М.П. Психологические особенности казахской семьи. Монография. – Алматы: Казак университеті, 2018. – 286 с.
- Калышев А.Б. Межнациональные браки в сельских районах Казахстана: по данным Павлодарской области. 1966–1979 гг. // *Советская этнография.* 1984. – № 2. – С. 71–77.
- Knox D., Schacht C. *Choices in Relationships. An Introduction to marriage and the family.* – Edition 12. – Cengage Learning USA, 2015. – 592 p.
- Корнеева С.В. Социальная природа межнациональных браков в российском обществе в условиях социокультурных трансформаций // *Ломоносовские чтения.* – 2003. – Том №2. – С. 33 – 37.
- Lee Y-J., Dong-Hoon S., Cho S-N. *International marriages in South Korea: The significance of nationality and ethnicity* // *Journal of Population Research.* – Vol. 23, No. 2, 2006. URL: <http://connection.ebscohost.com/c/articles/28837908/international-marriages-south-korea-significance-nationality-ethnicity>.
- Макарова И.А. Межнациональные браки в современных условиях: особенности, факторы, мотивы формирования (на примере Забайкальского края): Автореф. ... к.пс.н. – Улан-Удэ, Забайкальский государственный университет, 2016. – 25 с.
- Мацкевич И.К. Изучение индивидуально-психологических особенностей членов ремиссионной семьи в условиях полиэтничного государства: На материалах Республики Казахстан: Автореф. ... к.пс.н. – М., 1999. – 27с.
- Рагузин В.Н. Роль религиозного фактора в межнациональных отношениях. – М.: РАГС, 1998. – 100с.
- Parke R.D. & Buriel R. *Socialization in the family: Ethnic and ecological perspectives* // *Handbook of child development (5th edition) / W. Damon (series ed.) & N. Eisenberg (Volume ed.)* – N.Y.: Wiley, 1998. – Vol.3: Emotional and personality development. – P. 463–464.
- Ramseyer M. *Toward contractual choice in marriage* // *Indiana law j.* – Blumington, 1998. – Vol. 73, № 2. – P. 511-516.
- Rasmusen E. Stake J.E. *Lifting the veil of ignorens: personalizing the marriage* // *Indiana law j.* Blumington, 1998. – Vol. 73, № 2. – P. 453-502.

- Roger R. Hock. *Forty Studies that Changed Psychology* (6th Edition) // New Jersey, 2008. – 328 p.
- Slanbekova G., Kabakova M., Kalniyazova A., Kassymzhanova A., Aplashova A. Ethnocultural differences in role functioning of the family system // *Procedia – Social and Behavioral Sciences*. – 2014. – Vol. 114, – P. 867-871.
- Титов Р.С. Концепция индивидуальной религиозности Г. Олпорта: понятие религиозных ориентаций // *Культурно-историческая психология*. – 2013. – № 1. – С. 2–9 // <http://psyjournals.ru/kip/2013/n1/59608.shtml>.
- Уалиева С. Межэтнические браки, смешанное происхождение и «дружба народов» в советском и постсоветском Казахстане // *Неприкосновенный запас*. – 2011. – №6. – С. 234-244.
- Yem N., Epstein S. J. Social Change and Marriage Patterns among Koryo Saram in Kazakhstan, 1937–1965 // *Seoul Journal of Korean Studies*. – 2015. – Т. 28. – №. 2. – P. 133-152.
- Uetsuji S. International marriages in Japan. URL: <http://japansociology.com/2011/12/16/international-marriages-in-japan>.
- Умбеталиева Т.Б. В Казахстане растет количество межнациональных браков // *Время*. – 19 июля 2012.
- Wong-McDonald A., Gorsuch R.L. A Multivariate Theory of God Concept, Religious Motivation, Locus of Control, Coping, and Spiritual Well-Being // *Journal of Psychology and Theology*. – 2004. – Vol. 32. – № 4. – P. 318-334.
- Хуснутдинова Р.Р. Этнопсихологические особенности поведения в конфликтной ситуации в однопациональных и межнациональных русских и татарских семьях // *Вестник Томского государственного университета*. – 2015. – № 400. – С. 286–292. DOI: 10.17223/15617793/400/46

References

- Alexander G.S. (1998). The new marriage and the limits of private ordering. *Indiana law j.* Blumington. Vol. 73, № 2, P. 503-510.
- Amirova B.A. (2014). *Psikhologiya sem'i kazakhov: teoriya i praktika*. [Kazakh's family psychology: theory and practice.] Karaganda, 135 p. (In Kazakh).
- Argyle M. (2000). *Psychology and Religion: An Introduction*. London, 296 p.
- Balgimbayeva Z.M. (2008). *Psikhologiya gendernykh predubezhdeniy*. Monografiya [Psychology of gender prejudices. Monograph]. Almaty: Alla prima, 160 p. (In Russian).
- Volkov A.G. (1991). *Etnicheski smeshannyye sem'i i mezhnatsional'nyye braki* // *Sem'ya i semeynaya politika* [Ethnically mixed families and inter-ethnic marriages // Family and family policy.]. M.: Institut sotsial'no-ekonomicheskikh problem narodonaseleniya. p. 68-86.
- Galyapina V.N. (2002). *Vliyaniye prinadlezhnosti suprugov k raznym etnosam na neudovletvorennost' supruzheskimi vzaimootnosheniyami*: Dis. ... k. ps.n. [The influence of the spouses' belonging to different ethnic groups on dissatisfaction with marital relationships: Thesis of psychology candidate]. M., 156 p. (In Russian).
- Goldman R. (2004). *Religious Thinking from Childhood to Adolescence*. London, 276 p.
- Grishchenko Ye.G. (2011). *Sotsial'no-psikhologicheskiye osobennosti detsko-roditel'skikh otnosheniy v semeynykh sistemakh kazakhov i russkikh v usloviyakh yedinogo polikul'turnogo prostranstva*: Diss. ... k.ps.n. [Socio-psychological features of child-parent relations in family systems of Kazakhs and Russians in the conditions of a single multicultural space: Thesis of psychology candidate.]. M., 185 p. (In Russian).
- Dave B. (2007). *Kazakhstan: Ethnicity, Language, and Power*. London; New York, P. 119.
- Ibrasheva L.R., Shogina YU.A. (2007). *Sotsiologiya mezhetnicheskikh otnosheniy: uchebnoye posobiye* [Sociology of Inter-ethnic Relations: A Textbook]. Kazan': Izd-vo Kazan. gos. tekhnol. un-ta, 138 p. (In Russian).
- Jerry Bruce A., Harman M.J., Kordinak S.T., Angus J., Duran I. (2011). Religious Affiliation and Internal/External Religious Coping. *American Journal of Psychological Research*. Vol. 7, N.1, P. 17.
- Kabakova M.P. (2008). *Etnokulturnyye i konfessionalnyye osobennosti kazahskoy semi*. Materialy mezhdunarodnoy nauchno-prakticheskoy konferentsii «Vliyaniye religioznykh organizatsiy na etnosyi Kazahstana». [Ethno-cultural and confessional features of the Kazakh family. Proceedings of the international scientific-practical conference «The influence of religious organizations on the ethnic groups of Kazakhstan»]. Almaty, P. 228 – 238. (In Russian).
- Kabakova M.P. (2015). *Psihologicheskiye aspekty stabilizatsii supruzheskikh otnosheniy*. Monografiya [Psychological aspects of the stabilization of marital relations. Monograph]. Almaty: Kazak universitet, 190 p. (In Russian).
- Kabakova M.P. (2018). *Psihologicheskiye osobennosti kazahskoy semi*. Monografiya [Psychological features of the Kazakh family. Monograph]. Almaty: Kazak universitet, 286 p. (In Russian).
- Kalyshev A.B. (1984). *Mezhnatsional'nyye braki v sel'skikh rayonakh Kazahstana: po dannym Pavlodarskoy oblasti. 1966–1979 gg.* Sovetskaya etnografiya [Interethnic marriages in rural areas of Kazakhstan: according to Pavlodar region. 1966-1979 // Soviet ethnography]. № 2, P. 71–77. (In Russian).
- Knox D., Schacht C. (2015). *Choices in Relationships. An Introduction to marriage and the family*. Edition 12. Cengage Learning USA, 592 p.
- Korneyeva C.B. (2003). *Sotsial'naya priroda mezhnatsional'nykh brakov v rossiyskom obshchestve v usloviyakh sotsiokul'turnykh transformatsiy*. Lomonosovskiy chteniya [The social nature of interethnic marriages in Russian society in conditions of sociocultural transformations. Lomonosov's readings]. Tom №2, P. 33 – 37. (In Russian).
- Lee Y-J., Dong-Hoon S., Cho S-N. (2006). International marriages in South Korea: The significance of nationality and ethnicity. *Journal of Population Research*. Vol. 23, No. 2. URL: <http://connection.ebscohost.com/c/articles/28837908/international-marriages-south-korea-significance-nationality-ethnicity>.

Makarova I.A. (2016). *Mezhnatsional'nyye braki v sovremennykh usloviyakh: osobennosti, faktory, motivy formirovaniya (na primere Zabaykal'skogo kraya): Avtoref.* [Interethnic marriages in modern conditions: features, factors, motives of formation (on an example of Transbaikalian edge): synopsis of psychology sciences candidate]. Ulan-Ude, Zabaykal'skiy gosudarstvennyy universitet [Zabaikal State University], 25 p. (In Russian).

Matskevich I.K. (1999). *Izucheniye individual'no-psikhologicheskikh osobennostey chlenov remissionnoy sem'i v usloviyakh polietnicheskogo gosudarstva: Na materialakh Respubliki Kazakhstan: Avtoref. ...k.ps.n.* [The study of individual psychological peculiarities of the family members remission in the conditions of a multiethnic state: On the materials of the Republic of Kazakhstan: synopsis of psychology sciences candidate]. M., 27 p. (In Russian).

Raguzin V.N. (1998). *Rol' religioznogo faktora v mezhnatsional'nykh otnosheniyakh* [The role of the religious factor in interethnic relations]. M.: RAGS, 100 p. (In Russian).

Parke R.D., & Buriel R. (1998). *Socialization in the family: Ethnic and ecological perspectives. Handbook of child development (5th edition) / W. Damon (series ed.) & N. Eisenberg (Volume ed.) N.Y.: Wiley. Vol.3: Emotional and personality development, P. 463–464.*

Ramseyer M. (1998). *Toward contractual choice in marriage // Indiana law j. Blumington. Vol. 73, № 2, P. 511-516.*

Rasmusen E. Stake J.E. (1998). *Lifting the veil of ignores: personalizing the marriage. Indiana law j. Blumington. Vol. 73, № 2, P. 453-502.*

Roger R. Hock. (2008). *Forty Studies that Changed Psychology (6th Edition). New Jersey, 328 p.*

Slanbekova G., Kabakova M., Kalniyazova A., Kassymzhanova A., Aplashova A. (2014). *Ethnocultural differences in role functioning of the family system. Procedia – Social and Behavioral Sciences. Vol. 114, P. 867-871.*

Titov R.S. (2013). *Kontsepsiya individual'noy religioznosti G. Olporta: ponyatiye religioznykh oriyentatsiy. Kul'turno-istoricheskaya psikhologiya [G. Allport's concept of individual religiosity: the notion of religious orientations. Cultural and historical psychology]. № 1, P. 2–9. URL: http://http://psyjournals.ru/kip/2013/n1/59608.shtml (In Russian)*

Ualiyeva S. (2011). *Mezhetnicheskiye braki, smeshannoye proiskhozhdeniye i «druzhiba narodov» v sovetskom i postsovetskom Kazakhstane. Neprikosnovennyy zapas [Interethnic marriages, mixed origins and the «friendship of nations» in Soviet and post-Soviet Kazakhstan. Inviolable stock]. № 6, P. 234-244. (In Russian).*

Yem N., Epstein S.J. (2015). *Social Change and Marriage Patterns among Koryo Saram in Kazakhstan, 1937–1965. Seoul Journal of Korean Studies. T. 28, №. 2, P. 133-152.*

Uetsuji S. *International marriages in Japan. URL: http://japansociology.com/2011/12/16/international-marriages-in-japan.*

Umbetaliyeva T.B. (2012). *V Kazakhstane rastet kolichestvo mezhnatsional'nykh mezhnatsional'nykh brakov // Vremya [The number of interethnic marriages is growing in Kazakhstan. Time. 19th of July]19 iyulya. (In Russian).*

Wong-McDonald A., Gorsuch R.L. (2004). *A Multivariate Theory of God Concept, Religious Motivation, Locus of Control, Coping, and Spiritual Well-Being. Journal of Psychology and Theology. Vol. 32, № 4, P. 318-334.*

Khusnutdinova R.R. (2015). *Etnopsikhologicheskkiye osobennosti povedeniya v konfliktnoy situatsii v odnonatsional'nykh i mezhnatsional'nykh russkikh i tatarskikh sem'yakh. Vestnik Tomskogo gosudarstvennogo universiteta. [Ethnopsychological features of behavior in a conflict situation in single-ethnic and interethnic Russian and Tatar families. Bulletin of Tomsk State University]. № 400, P. 286–292. DOI: 10.17223/15617793/400/46 (In Russian).*

**Бердібаева С.Қ.¹, Нүсіпжанова Б.Н.², Құрмашқызы А.С.³,
Файзуллина А.К.⁴, Бердібаев С.Қ.⁵, Ролдугина В.А.⁶**

¹п.ғ.д., профессор, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.,
e-mail: berdibayeva.sveta@gmail.com

²Т. Жүргенов атындағы Қазақ ұлттық өнер академиясының ректоры, профессор,
Қазақстан, Алматы қ., e-mail: bibigul-08.08@mail.ru

³аға оқытушы, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті,
Қазақстан, Астана қ., e-mail: kuandik_1971@mail.ru

⁴аға оқытушы, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Қазақстан, Алматы қ., e-mail: akfaizullina@mail.ru

⁵аға оқытушы, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті,
Қазақстан, Астана қ., e-mail: catok-s67@mail.ru,

⁶1 курс магистранты, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Қазақстан, Алматы қ., e-mail: viktoriya111@bk.ru

**ӘЛЕМДІК ПСИХОЛОГИЯДАҒЫ ЗЕРТТЕУЛЕР БАҒЫТЫНА
КӨЗҚАРАС ЖӘНЕ ИННОВАЦИЯЛЫҚ ӘЛЕУЕТ
(ШЕТ ЕЛДІК ЗЕРТТЕУЛЕР ТӘЖІРИБЕСІНЕН)**

Мақалада әлемдік психологиядағы зерттеулерді талдай отырып, салыстырмалы интеллектуалды платформа жасалған. Шет елдік жаңа заманауи зерттеулер бағытының қазақстандық ғалымдардың және психология ғылымының интеллектуалды әлеуетін көтерудің негізі болатыны баяндалады. Психология ғылымының қазіргі әлемдік жетістіктері мен кәсіби бағыттағы зерттеулері ғылыми іс-сапар негізінде тікелей қатысып, куә болған зерттеулер жан-жақты талқыланады. Конференция зерттеулері жарияланған нәтижелер емес импакт-факторларға ие әлемдік журналдарға шыққан әлемдік брендті жасап отырған зерттеулер баяндалып, талқыланады. Мақалада талқыланған конгресстер мен конференцияда қаралған көптеген зерттеу жұмыстарының қайсысын алып қарасақ та барлығы да адам өміріндегі әлеуметтік сфералар мен уақыт сұраныстарын толық қамтыған зерттеулер екенін көруге болады. Сонымен қатар зерттеуде, шет елдік ғылыми сапарлардың нәтижесінде қаншама құнды ғылыми идеяларды алып келіп ғылымды жасау мен жетілдіру, Қазақстан Республикасының Үкіметінің жүргізіп отырған ғылым мен білім саласындағы реформалау мен жаңғырту процесімен үндесіп жатқаны айтылады. Жаңа үлгідегі әлемдік стандарттарға сай ғылым мен білімді, өндірісті интеграциялауды дамыту бағытындағы жүргізіліп жатқан Қазақстандағы нәтижелі ғылыми іс-шаралардың жүзеге асыруға осы шет елдік зерттеулердің берері көп. Мақалада Тынық мұхиты аумағы бойынша Азия құрлықтарындағы ғылыми зерттеулерді талдай отырып, өзіміздің зерттеулердің бағытын анықтаудағы әлемдік ғылыми психологиялық зерттеулердің негізімен таныстырылады. Жапониядағы әлемдік конгресс зерттеулері және Сингапурдағы аса беделді ұйым жаһандану ғылымдарының технологиялық форумы (GSTF) туралы талданып, осы ұйым өткізіп жатқан конференциялардың куәсі болған авторлар Сингапурдағы когнитивті бихевиориалды психология конференциялардағы зерттеулерді талқылайды. Шет елдік зерттеулерді талдау барысында өз елімізде әлеуметтік сфералардың барлық мәселелерін және адамзат баласы алаңдап отырған зерттеулерді көбейту мәселесін түсінеміз. Көптеген инновациялық зерттеулермен таныса келе, өзіміздің инновациялық әлеуетімізді де көтере аламыз деп авторлар өз ойларын түйіндейді.

Түйін сөздер: әлемдік психологиялық зерттеулер, инновациялық әлеует, Азия Тынық мұхиты аймағындағы зерттеулер бағыты, әлемдік психологиялық конгресс, когнитивті бихевиориалды психология, Жапония психологиясы, Сингапурда баяндалған зерттеулер бағыты, ғылым, білім және өндіріс интеграциясы.

Berdibayeva S.K.¹, Nussipzhanova B.N.², Kurmashkyzy A.S.³,
Faizulina A.K.⁴, Berdibayev S.K.⁵, Roldugina V.A.⁶

¹Doctor of psychological science, professor, Al-Farabi Kazakh National University,
Kazakhstan, Almaty, e-mail: berdibayeva.sveta@gmail.com

²Professor, rector of T.Zhurgenov Kazakh National Academy of Arts, Kazakhstan, Almaty, e-mail: bibigul-08.08@mail.ru

³Senior lecturer, L.N. Gumilyov Eurasian University, Kazakhstan, Astana, e-mail: kuandik_1971@mail.ru

⁴Senior lecturer of the department of general and applied psychology,
al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty, e-mail: akfaizullina@mail.ru

⁵Senior lecturer, L.N. Gumilyov Eurasian University, Kazakhstan, Astana, e-mail: catok-s67@mai.ru

⁶First year graduate student, al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty, e-mail:viktoriya111@bk.ru

Review of researches in the world psychology and their innovative potential. (from experience of foreign investigations)

In the article were analyzed the world's psychological researches, where a comparative intellectual platform is being developed. It was stated that the basis for the modernization of the intellectual potential of Kazakh scientists and psychology lies in the directions of new foreign studies. Modern world achievements in the field of psychology and vocational guidance are widely discussed at conferences where the authors themselves participated. The materials of the congresses and conferences were published by an internationally renowned research journal with non-zero impact factors that create a global brand. If you take any of the studies discussed in this article that were considered at the conference, you can see that they play a very important role in the social sphere of a person and completely cover the demands of the time. At the same time, the study notes that as a result of foreign scientific trips for the development of science it gives great opportunities and acquired many valuable scientific ideas, corresponds to the process of reforming and modernizing science and education in the Government of the Republic of Kazakhstan. Foreign studies can greatly help in the implementation of successful scientific activities in Kazakhstan, which correspond to the development of education and industry, the integration of science in accordance with new world standards. The article presents results of research on the Asian continents in the Pacific region, which formed the basis for a worldwide scientific and psychological study to determine the direction of our study. The studies of the World Psychological Congress in Japan and the authoritative Singapore Technology Forum of Global Science (GSTF) were discussed, and the authors were participants in the forum held by this organization and talked about the studies of the Singapore Conference of Cognitive-Behavioral Psychology (SVR 2013, SVR-2015). When analyzing foreign research, we understand the problem of the social sphere in our country and the studies that concern people. Having become acquainted with many innovative research, we will improve our innovative potentials.

Key words: world psychological research, innovative potential, direction of research in the Asia-Pacific region, world psychological congress, cognitive and behavioral psychology, Japanese psychology, research direction in Singapore, integration of science, education and industry.

Бердібаева С.К.¹, Нусипжанова Б.Н.², Курмашкызы А.С.³,
Файзуллина А.К.⁴, Бердібаев С.К.⁵, Ролдугина В.А.⁶

¹д.п.н., профессор, Казахский национальный университет имени аль-Фараби,
Казахстан, г. Алматы, e-mail: berdibayeva.sveta@gmail.com

²профессор, Казахская национальная академия искусств имени Т. Жургенова,
Казахстан, г. Алматы, e-mail: bibigul-08.08@mail.ru

³старший преподаватель, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева,
Казахстан, г. Астана, e-mail: kuandik_1971@mail.ru

⁴старший преподаватель, Казахский национальный университет имени аль-Фараби,
Казахстан, г. Алматы, e-mail: akfaizullina@mail.ru

⁵старший преподаватель, магистр филологии, Евразийский национальный университет
имени Л.Н. Гумилева, Казахстан, г. Астана, e-mail: catok-s67@mai.ru

⁶магистрант 1 курс, Казахский национальный университет имени аль-Фараби,
Казахстан, г. Алматы, e-mail:viktoriya111@bk.ru

Взгляды на исследования в мировой психологии и инновационный потенциал (из опыта зарубежных исследований)

В данной статье анализируются мировые психологические исследования, на основе которых разрабатывается сравнительная интеллектуальная платформа. Современные мировые достижения в области психологии и профессиональной ориентации широко обсуждаются на конференциях, участниками которых были авторы. Материалы конгрессов и конференций были опубликованы всемирно известным исследовательским журналом с ненулевым импакт-фактором, который создает мировой бренд. Если взять любую из обсуждаемых в этой статье исследований, которые были рассмотрены на конференции, можно увидеть, что они играют очень

важную роль в социальной сфере человека и полностью соответствуют требованиям времени. В то же время в исследовании отмечается, что в результате зарубежных научных командировок для развития науки дают большие возможности для приобретения многих ценных научных идей, что соответствует процессу реформирования и модернизации науки и образования в Правительстве Республики Казахстан. Зарубежные исследования в значительной степени могут помочь в реализации успешной научной деятельности в Казахстане, это также способствует развитию образования и промышленности, интеграции науки в соответствии с новыми мировыми стандартами. В статье представлены результаты исследований по азиатским континентам в Тихоокеанском регионе, которые легли в основу мирового научно-психологического исследования для определения направления нашего исследования. Были обсуждены исследования мирового психологического конгресса в Японии и авторитетного Сингапурского технологического форума глобальной науки (GSTF), и авторы были участниками форума, проводимого этой организацией, рассказали о исследованиях Сингапурской конференции когнитивно-бихевиориальной психологии (CBP2013, CBP-2015). При анализе зарубежных исследований мы понимаем проблему социальной сферы в нашей стране. Ознакомившись со многими инновационными исследованиями, мы будем улучшать свои инновационные потенциалы.

Ключевые слова: мировое психологическое исследование, инновационный потенциал, направление исследований в Азиатско-Тихоокеанском регионе, международный психологический конгресс, когнитивно-бихевиориальная психология, японская психология, направление исследований в Сингапуре, интеграция науки, образования и промышленности.

Кіріспе

Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә. Назарбаев: ұлттық тарихымыздың мағынасы бірлескен үш жүйелі мағыналы міндеттерді біріктіреді – тиімді және қуатты мемлекет, бірлескен толерантты қоғам, Инновациялық экономика. Интеллектуалды ұлт болу, интеллектуалды элита болу деп атап көрсетті.

Еліміздің дамуының мемлекеттік бағдарламасындағы маңызды сұрақтардың бірі президентіміз көрсеткендей, ол – білім, ЖОО инновациялық моделін қалыптастыру, нарық сұраныстарына бағдарлану. Елбасы қойған міндеттерді шешу механизмдерінің бірі Қазақстанның әлемдік білімдер кеңістігіне интеграциялануы, біз өзіміздің күш-жігерімізді нақтылы серпінді инновацияларға шоғырландыратын боламыз деген ой-пікірлері біздерге, ғалымдарға да көп ой салады.

Психология ғылымының қазіргі әлемдік жетістіктері мен кәсіби бағыттағы зерттеулері ғылыми іс-сапар негізінде қатысқан конгресстер мен конференциялар арқылы талқыланады. Нәтижесінде емес импакт-факторларға ие журналдарда жарияланған конгресстер мен конференцияда қаралған зерттеу жұмыстарының қайсысын алып қарасақ та барлығы да адам өміріндегі әлеуметтік сфералардың мәселесін және уақыт сұраныстарын толық қамтыған зерттеулер екенін көруге болады.

Білім беру саласындағы стратегиялық бағыттар, қоғамның ашықтығы, оның жедел ақпараттануы мен қарқынды дамуы білім беруге қойылатын талаптарды түбегейлі өзгертті.

Елбасы бекіткен Қазақстан Республикасының Білім беруді дамытудың 2011-2020 жылдарға арналған Мемлекеттік бағдарламасында «білім беруді түбегейлі жаңарту қажеттілігіне басымдық берілгенін ескере отырып, біздің ғалымдар шет елдік конгресстер, симпозиумдар, конференцияларға жиі шығып қазақстандық психология ғылымының тың зерттеулерін әлемге таныстыруда.

Президентіміз Н.Ә. Назарбаевтың «Интеллектуалды ұлт – 2020» идеясын ұсына отырып «...Бәсекенің бастысы – білімнің бәсекесі. Бұл үшін біріншіден, білім жүйесінің инновациялық дамуына жол ашу» – деп көрсеткен құнды идеяларының жалғасы ретінде бірнеше жылдан бері әлемдік, еуропалық, азиялық конгресстер мен конференцияларда болып, өз зерттеулерімізді баяндап, ғылыми тәжірибелер алмасып, өзіміздің инновациялық әлеуетімізді жетілдірудеміз.

Психология ғылымы да үнемі дамушы облыстардың бірі. Қай ғылымды алсақ та, математика, физика химия болсын ең бірінші орында адам ақыл-ойын зерттеуші психология тұрады. Бұл әлемдік деңгейдегі шет елдік конгресс, конференциялар әртүрлі саладағы психологтарды біріктіріп, методологиялық деңгейде психологияның соңғы зерттеу жетістіктерімен бірге бөлісу ғана емес, әрі әлемде болып жатқан оқиғалар мен жағдайларды да құнды бағалап сол бағытта зерттеулер жүргізуге стимул береді. Шет елдік конгресс пен конференцияларға қатыса отырып көптеген әлемдік психологиялық зерттеулермен танысып, тәжірибелер алмасып,

өз елімізді таныстырып көптеген жаңа зерттеу идеяларымен жаңа ғылыми ынтымақтастық негізінде Қазақстанда психология ғылымын дамытуға өз үлесімізді қосамыз.

Ғылымды жасау мен жетілдіру Қазақстан Республикасының Үкіметінің жүргізіп отырған реформалау мен жаңғырту процесімен үндесіп, жаңа үлгідегі әлемдік стандарттарға сай ғылым мен білімді, өндірісті интеграциялауды дамыту бағытындағы жүргізіліп жатқан нәтижелі ғылыми іс-шараларды жүзеге асыруға осы шет елдік зерттеулердің берері көп.

Осы зерттеушілік бағыттағы зерттеуде Азия құрлықтарындағы ғылыми зерттеулерді талдай отырып, өзіміздің зерттеулердің бағытын анықтауда әлемдік ғылыми психологиялық зерттеулер негізімен таныстыру басты мақсат болып отыр.

Нәтижелер

Бұл зерттеуде шет елдік зерттеу бағытын талдау арқылы әлемдік психологиядағы жаңалықтармен танысып қазіргі жаңа психологияның күйін тану және оларды көпшілік ғылыми қауымға таныстыру. Шет елдік зерттеулермен танысып, соның негізінде өз зерттеулерімізді әлемдік деңгейге көтеру басты мақсатымыздың бірі. Осы зерттеулер негізінде қазіргі психологияның теориялық-методологиялық негізін және практикалық аспектісін тану.

Өзіміз қатысқан көптеген шет елдік конференцияларда баяндалған ғылыми зерттеулер, Оңтүстік Африка, Еуропа мемлекеттерін де болған ғылыми іс-сапар барысында алған ой түйіндемелер, талдаулардың біразы ғылыми мақала ретінде жарық көрді. Осы зерттеуде Тынық мұхитындағы Азия құрлығы бойынша қандай зерттеулер болып жатыр, адамзат баласы психология ғылымынан не күтеді, біздер қандай жаңа тың ойлар аламыз, өз зерттеулерімізді әлемдік стандарттарға қойылатын талаптарға жеткізе аламыз ба деген сұрақтарды талдау үшін зерттеу бағытын келесідей тұжырымдадық.

1. Жапониядағы психологияның даму бағыты қандай?

2. Сингапур мемлекетінде психология нені зерттеуде?

3. Осы зерттеулер бізге не берді?

Осы зерттеулерді салыстыра отырып, біздің елдегі зерттеулерге назар салу, оларға негіз болатындай жақандық әлемдік ғылыми зерттеу бағытына ілесу болып отыр.

Жапониядағы психологияның даму бағыты қандай?

Әлем психологиясы Жапонияда, Йокогамада 2016 жылы 24-29 шілде аралығында психологиялық ғылымдардың халықаралық одағының қолдауымен 31-әлемдік психологиялық конгреске жиналды (ICP 2016). Йокогама қаласына төрткүл дүниенің барлық елдерінің ғалымдары, саясаткерлері, мемлекеттік қызметкерлер қатысқан бұл конгресстің маңыздылығы өте жоғары. Конгресстің тақырыбы: «Гармониядағы әртүрлілік: психологиядан көзқарас».

Конгресс жағалауда аты әлемге әйгілі **Pacifico Yokohama конференц-орталықта**, Минато Мирайда өтті. Конгресстің статистикалық бөлімін қарасақ, әлемнің барлық жерінен көптеген ғалымдар қатысты: Жапония елінен 39%, Қытайдан 11%, Еуропа елдерінен 17%, Солтүстік Америкадан 9%, Латын Америкасынан 2%, Африкадан 2.4%, Орта Шығыстан 2%, Тынық мұхиты елдерінен 2.5% ғалымдар. Барлығы 7897 ғылыми зерттеулерді құрады.

Конгресс бойынша ғылыми еңбектер импакт-факторы жоғары, әлемдік бренд журналдардың бірі «International Journal of Psychology» журналының 51 бөлімінде психологияның 70 саласы бойынша барлық ғылыми мақалалар жарық көрді. Конгресс жұмысына Африкадан 193, Азиядан 2052, Жапониядан 3076, Еуропадан 1345, Латын Америкасынан 165, Ортаңғы шығыстан 160, Солтүстік Америкадан 706, Тынық Мұхиты елдерінен 200 ғылыми зерттеу еңбектері тіркелді, жалпы алғанда барлығы – 7897.

Осы көрсеткішті әр мемлекет бойынша қарастырсақ, әсіресе өзімізге таныс, мәселен ТМД елдері бойынша Армения – 1, Әзербайжан – 1, Белоруссия – 1, Қазақстан – 89, Латвия – 2, Ресей – 149, Украина – 8, Өзбекстан – 4, міне осы көрсеткіштер көп жағдайды айтып тұр. Ресейден кейін тұрған қазақстандық зерттеулердің осы әлемдік конгрессте 89 мақала: оның 8 – ауызша баяндама, 76 – постер баяндама, 5 – он-лайн баяндама болды, бұл біздің мемлекетіміздегі ғылыми зерттеулердің жоғарғы деңгейі мен күшін көрсетті.

Конгресс күнделігіне оралсақ адамзаттың келелі мәселелерін көреміз. Біздің әлемдегі әртүрлілікті әрі пайдалы, әрі мәселелі деп қарастыруға болады. Әсіресе бұл әртүрлі жағдайларды этнос және мәдениет, денсаулық сияқты сұрақтардың ішіндегі әртүрлілікпен арақатыстыруға болады. Сонымен қатар психологияның әр салаларының арасында да әртүрлілікті көруге болады. «Бірге өмір сүрейік» ұғымы осы әлемдік конгресстің (ICP 2016) негізін қалады.

Психология қазіргі қоғам алдында тұрған гармониялық мәселелерді шешуге себепші болып ары қарай дами береді деген сенімде конгресс өз жұмысын атқарды. Конгресс өткен Япония елі әрі гармонияны, әрі әртүрлілікті көрсете отырып, шығыс және батыс мәдениетін жеңу ғана емес, өзінің қайталанбас тарихымен, дәстүрлер мен жаңа заманды интеграциялайды.

Жапонияның психология ғылымдарының ассоциациясы бұл конгресті өте жоғарғы деңгейде ұйымдастырып өткізді (JPA). Сонымен қатар өзінің қатарына 49 ассоциацияларды біріктірген Жапон психологтарының ассоциациясы да көп қолдау берді (JUPA). Барлық әлемнің психологтары жиналып адамзаттың келелі мәселелерін шешуде кездесіп ой бөлісті.

Конгреске әдейі құрметпен шақырылған психологиялық ғылымдардың халықаралық одағының (IUPsyS) президенті профессор Saths Соорегмен тағы да кездесудің сәті түсті, Кейптауннан кейін Швеция және Париждегі Еуропалық конгрестерде кездескенбіз. Бірінші рет Африка континентінде болған «Психология адамзатқа қызмет етеді» атты әлемнің 103 мемлекеті қатысқан 30-әлемдік психологиялық конгресс Оңтүстік Африка мемлекетінде, Кейптаун қаласында 2012 жылы 22-27 шілде аралығында өтіп, келесі эстафетаны осы Жапон мемлекетіне тапсырған салтанатының куәсі болғанбыз, 4 жыл өте шығып Жапонияға келдік. Saths Соорег өзінің «Психология және адам құқығы үйлесімді бола ала ма? – атты жолдауын конгреске арнады. Психологияның әлемдік конгресі өзінің керемет тарихына ие, бірінші конгресс Парижде 1889 жылы өтті. Бұл күндері әр 4 жылда бір рет өтіп отырады. Халықаралық психологтар одағы барлық әлемдегі психолог ғалымдарды, студенттерді, басқа да мамандарды біріктіреді, бұл одақта әлемнің 80 мемлекеті және дүние жүзі бойынша 20 филиалы бар беделді одақ. Конгресс барысында симпозиумдар, семинарлар, арнайы құрметпен шақырылған негізгі лекторлардың баяндамалары, тақырыптық сессиялар, көпшілікке арналған баяндама-зерттеулер және секция жұмыстары бір апта бойы үзіліссіз бір-бірімен параллель жүріп, әлемдік ғылыми жаңалықтармен танысудың мол мүмкіндігін берді. Конгресс психологияның 63 бағыты бойынша жұмыс жасады, кейбіреулерін атасақ, олар: агрессия және просоциалды мінез-құлық, қартаю, өнер, клиникалық психология, мінез-құлық психологиясы, когнитивті роботтехника, экологиялық контекстер, білім және мектеп психологиясы, отбасы және қоғам, адами

қатынастар, өнеркәсіп және ұйымдастыру психологиясы, кедейшілік, психобиология, дін және руханилық, әлеуметтік ми.

Конгресс симпозиумында Австралия, Ангола, Англия, Алжир, Африка, АҚШ, Бельгия, Бразилия, Германия, Гонконг, Жаңа Зеландия, Жапония, Египет, Израиль, Индия, Канада, Кипр, Колумбия, Корея, Қытай, Малазия, Мексика, Панама, Перу, Румыния, Таиланд, Турция, Франция, Швейцария, Швеция, Шри-Ланка, Чехия, Чили және басқа да мемлекеттердің ғалымдары өз зерттеулерін таныстырды, солардың ішінде келесі зерттеулерді атап өтейік, құқық және психология, когнитивті неврологияның жаңа көкжиектері, психология және медиатеchnологиялар, әлеуметтік таным және миңдалды дене мен аутизм, ойындар теориясы және стратегиялық ойлау, когнитивті үздіксіздік: толық арнайы ақыл-ой қабілеттерінің патшалығы, әртүрлі мәдениеттегі әлеуметтік нормалар күші, әлеуметтіліктің эмоциялық негіздері, тәуелсіздік пен қолдаудың арасындағы балансқа жету, телеоператор роботтарға адаптация, адам мен приматтардың мәдени табиғаты жайлы: біздің мәдени таным мен имитациялардың сәйкестігін, эволюциясын түсіну. Міне, әлемдік психология өз зерттеулерін адамзатқа арнап осындай бағыттарда дамуда.

Конгреске арнайы шақырылған баяндамашылар арасында барлық әлемдік бренд ғалымдардың қатарында, құрметпен шақырылған белгілі Ресей ғалымы Дмитрий Леонтьев болды (ТМД елдері бойынша шақырылған жалғыз ғалым), халықаралық практикалық-қолданбалы психология ассоциацияның (IAAP) президенті Janel Gauthier (Ph.D) – «Глобализация және терроризм: зорлық-зомбылықтың алдын алу және әлемге барлық әлем атсалыссын» атты баяндамасын, Ресей ғалымы, профессор Дмитрий Леонтьевтің (Мәскеу, Экономиканың жоғарғы мектебінің ұлттық ғылыми-зерттеу университеті) «Жұмысты таңдау: теория, бағалау, компоненттері, құрылымдары, алғышарттары және салдары» баяндамасын арнайы барып тыңдадық.

Әлемдік конгрессте көптеген әлемдік психологиялық зерттеулермен танысып, тәжірибелер алмасып және өз елімізді таныстырып көптеген жаңа зерттеу идеяларын алдық. Қазақстанда психологияны дамыту үшін әлемдік тәжірибелерді алу мақсатымен Жапония психологтарының ассоциациясы (JPA) президенті – Toshikazu Hasegawa мырзамен, ассоциацияның жұмысымен танысып және сол ассоциацияға мүше болуға келісім шартқа отырдық.

Жапония елінің психологиялық жүйесімен танысу негізгі міндеттердің бірі болды. Бұл ассоциация 1927 жылдан бері жұмыс жасауда. Зерттеушілер мен практик психологтарды біріктіріп жылда конференциялар өткізіп және жапон тілінде 2 журнал шығарады, олар: «Психологияның жапон журналы» 1926 жылдан бері шығады және «Психология әлемі» 1998 жылдан бері шығады және ағылшын тілінде «Жапондық психологиялық зерттеулер» журналы 1954 жылдан бері шығады. Ассоциация қоғамдағы кокого (ақыл және жүрек) мәселелерін шешу бағытында көптеген ғылыми психологиялық зерттеулерді жүзеге асырады, атап айтқанда психологиялық денсаулық, саясат, суицид, бала-атаана қатынастары, отбасылық қатынастар, психологиялық қауіпсіздік және үміт, мәдениаралық түсінісу және басқа да құнды мәселелер жайлы зерттейді. «Адам болу нені береді» деген идеяға бағыттайды, бала-бақшалармен, мектеппен, жастармен тығыз байланыс құрған осы ассоциация қабырғасында көптеген студенттер өздерінің дипломдық жұмыстарын аяқтайды, оларға қаржылық көмек көрсетіледі. Жастарға арналған көптеген бағдарламалары бар, тіпті жоғарғы мектеп оқушыларына арнап психологиялық семинарлар өткізеді, біз қатысқан конгресте осы ассоциация үлкен қолдау берді: «Жаңа әлемдегі психология» атты бағытта конгресте жұмыс жасады. Бұл ұйым психология мамандығын аяқтап университет бітірген жас мамандарды аттестациялап сертификаттар береді. Университетті аяқтаған кез келген студент бірден психолог болуға құқысы жоқ осы ассоциациядан практикадан өтіп, сертификатталады.

Практикалық психологтарды да біздегі біліктілікті көтеру жүйесіне ұқсас оларды да дайындықтан өткізіп, біліктіліктерін көтеріп сертификациялайды. Негізгі ұстанымдары психология мен қоғамның үзіліссіз байланысын қамтамасыз ету. Негізгі миссиялары Жапониядағы академиялық іс-әрекетке үлес қосу, психология ғылымын дамыту, теориялық және практикалық психологиялық зерттеулерді презентациялау, интеллектуалды тәжірибелер алмасу.

Конгресс барысында әлеуметтік бағдарламаларда өз деңгейінде жұмыс жасады. Сонымен қатар конгресстің аяқталу салтанатында келесі 32-конгресс Чехия мемлекетіне эстафетаны тапсырды.

Сингапур мемлекетінде психология нені зерттеуде?

Сингапур мемлекетінде аты әлемге әйгілі жаһандық ғылыми-технологиялық форум

(GSTF) 2008 жылдан бері әлем ғалымдарының зерттеулерімен таныстырып, оларды дамытып және Тынық мұхиты Азия аймағында бизнес пен технологияларды дамыту бойынша кеңес береді. Кеңес берушілердің бәрі әлемдік бренд ғалымдар мен практиктер. Бизнес кеңес беру және стратегиялық менеджмент пен басшылық, лидерлік сұрақтарымен айналысатындықтан өткізілетін конференциялардың ішінде психология ғылымына арналған журналдар шығарып, конференциялар өткізіп тұрады. Бұл форум халықаралық конференциялар, семинарлар, сертификаттау және оқыту бағдарламаларымен жұмыс жасауда.

Негізгі мақсаты барлық әлем ғалымдары мен практиктерін ынтымақтастыру, тәжірибелер алмасу, стратегиялық басқару, инновациялар үшін жаһандық форумы, оқыту мен сертификаттау, кітаптар, журналдар шығарумен айналаса отырып жеке ғалым ретінде сізді және сіз жұмыс жасайтын ұйымды да әлемдік деңгейге көтеруге жұмыс жасайды. Бәсекеге қабілетті ғалымдар мен профессионалдарды жинап интеллектуалды платформа жасайды.

Форум әлемнің 48 университетімен ынтымақтасады және 63 университеттер серіктестері (Оксфорд университеті, Кембридж университеті, Калифорния университеті, Мельбурн университеті, Сидней университеті, Сингапур университеті және тағы басқалар). Жыл сайын 40 конференция өткізеді, соның бір конференциясы психологияға арналған (CBP) когнитивті-бихевиоралды психология. Форум ғалымдарды, жас зерттеушілерді марапаттайды, гранттар бөледі, стипендиялар тағайындайды. Журналдар жылына 4 рет шығады, біздер үшін құндысы импакт факторы жоғары психология журналы (Journal of Psuchology – JPsych-GSTF) және электронды кітапханасы мен электронды журналдары да бар. Көптеген кітаптар шығарады, электронды оқыту бағдарламаларын ұсынады. Форум Gambridge Scholars Publising баспасының әріптесі болып табылады. Журналда шыққан зерттеулер әлемдік атақты EBSCO, ProQUEST, GrossRef, Scopus және басқа да базалармен индексацияланады. Форум жанында кәсіпкерлерге арналған инкубациялық орталық жұмыс жасайды, ол жерде психолог практиктер өз қызметін ұсынады. Конференция материалдарынан бөлек конференцияларға қатысқандарға мысалы психология журналына ғылыми мақаланың кеңейтілген нұсқасын алады. Осы форумның грантын жеңіп алған профессор Д. Чаттерджи Гарвард университетінде лидерліктен дәріс оқыған, көптеген атақты кітаптардың авторы, мәртебелі Фулбрайт

стипендиясын екі рет иемденген. Д. Чаттерджи шығыс даналығы мен батыс эмпирикалық білімдердің керемет синтезін құрайды. Басшылық жасаудың азиаттық моделінің пионері болып табылады, өте атақты кітаптарының бірі «Уақыттан тыс келген лидерлік: өзіңнің лидерлік ДНК таба біл». Автор бұл еңбегінде эксперименттік әдістердің көмегімен индивидтің жеке бастық және корпоративті өзгерістерге өз ақыл ойын алдын ала көре білу, өз зейінін шоғырландыру мен жинақтау арқылы табысты болатынын көрсетеді. Форум келсідей психологияға негізделген семинарлар береді: ең маңызды мәселені шешу, алыстату шеберлігі, стратегиядан тыс мақсатты көздей білу, стрессті басқару, шешім қабылдаудағы практикалық даналық, берілуге диссонанс: эмоциялық интеграцияға бару, трансценденттілік; белгісіздік жағдайында жандану, гүлдеу. Форумға мүше болу көп жағдайды сізге тудырады, жарияланымдардан бонус алу, сертификат, электронды кітапхана мен журналдарға, кітаптарға қолжетімділік, әлемдік жаңалықтар мен зерттеулерге он-лайн байланысқа түсу, комитеттерге сарапшы болу, мүше болу, шеге-

рімдер алу, кәсіби кеңес алу және кәсіби өзіңді дамыту.

Осы форум жылда ұйымдастыратын психологиялық конференцияға төрт рет қатыса отырып көптеген жаңалықтар мен ғылыми зерттеулерден тәжірибе жинақтадық және конференцияның жоспарлы комитетінің мүшесі бола отырып көптеген зерттеулерге пікір бердік (CBP-2013, 2014, 2015 және 2018).

Талқылаулар

Өзіміз қатысқан шет елдік конгресстер мен конференциялар нәтижесінде көптеген ғылыми тәжірибелер алып, өзімізді кәсіби деңгейде жоғарылатып, жаңа тың идеяларды Қазақстанға алып келуге тырысудамыз. Төменде шет елдік зерттеулер туралы талқылауларды береміз. Яғни осы зерттеулер бізге не береді? деген сұраққа осы талқылаулар арқылы түсінеміз деп ойлаймыз. Сингапурдағы психологиялық зерттеулер бағыты (конференция материалдары негізіне) және қазақстандық психология мектебі және біздің интеллектуалды әлеуетімізбен байланысы.

1-кесте – Сингапур конференцияларында талқыланған ғылыми зерттеулер (CBP 2013 CBP 2015 зерттеулері бойынша)

№	Зерттеудің атауы	Авторлар	Зерттеуге қысқаша сипаттама	Конференция атауы
1	«Children of working and non –working women-awareness of responsibilities, emotional balance, family adjustment, proud of mother-a-study» «Жұмыс жасайтын және жұмыс жасамайтын әйелдердің балалары – жауапкершілікті ұғыну, эмоциялық баланс, отбасын реттеу және аналары үшін қалай мақтана алады, аналардың күтуін зерттеу»	Prof.L.R. Yagnik Sardar Patel Unirver sity	Бала даму сатысында физикалық және психикалық өзгерістерге ұшырайды, мінез-құлықтағы ақыл, эмоциялық, әлеуметтік аспектілеріне байланысты көптеген мәселе туындайды. Бала әкесіне қарағанда анасынан өмірге қатысты үлгіні көп алады. Бұл зерттеуде жұмыс жасайтын және жасамайтын әйелдердің отбасын реттеу мен эмоциялық теңгерімді жасайтын міндеттерін ұғынуларын салыстыру зерттелген. Жұмыс жасайтын және жасамайтын әйелдердің балалары өз аналарын қалай мақтан тұтатындарын, жұмыс жасайтын және жасамайтын әйелдердің балаларынан күту процесін, екі топтағы әйелдердің отбасын реттеу тәсілдері, эмоциялық теңгерімді ұстап тұруларын салыстыру. Қорыта келгенде, жұмыс жасайтын әйелдердің балалары ерте жастан-ақ өздері өз істерін бастай берсе, ал жұмыс жасамайтындардікі кішкене ғана қажеттіліктің өзін сұрағыштай береді. Б Ба	2 th Annual International Conference on Cognitive and Behavioral Psychology (CBP 2013) 25-26 February 2013, Singapore- когнитивті және бихевиоралды психология- 13-17 бб.
2	«Visuo – spatial Memory Advantage of Biscrptal Bilinguals» «Әртүрлі әріптер жүйесінде билингвистердің	Dr Lidia Suarez, Ismath Beevi James Cook University Singapore	Зерттеудің мақсаты тілді игерудегі әртүрлі билингвистердің жады мен қабілеттерін зерттеу. Зерттеуде ағылшын-малай, ағылшын-қытай және ағылшын-тамил тілдері бойынша билингвистердің фологиялық және көру-кеңістікті жады өлшенген,	60-67 бб.

	тілді игерудегі көру-кеңістікті жады мен дағдылары»		Ағылшын-орыс-әріптік тіл, қытай-логографикалық, ал тамиль-алфа-сөздік тіл, осыған байланысты ағылшын-малай тілі билингвистері жазудың бір жүйесін құрайды, ал ағылшын-қытай мен ағылшын-тамил билингтері – екі жүйеге ие. Қорыта келе, қытай тілін білу көру-кеңістікті ес пен жаңа логографтарды оқумен байланысты. Ағылшын-малай және тамил жазулары мұндай дағдыларды қолдамайды. Ағылшын-қытай билингілерінде табылған көру-кеңістікті ес қытай тілін білумен байланысты, ал екі жазуды жаза білу мен оқумен байланысы жоқ екен.	
3	«Yoga for the management of neurological motor impairments» «Йога неврологиялық қимыл бұзылыстарын басқара алады»	Weili Chan- University of South Australia Adeleide	Зерттеуде неврологиялық аурулардың психикалық және физикалық денсаулықтарын сауықтырудың дәстүрлі тәсіліне жауап ретінде альтернативті медицинадағы йоганың маңызы зерттеледі. Қорыта келгенде, біріншіден йога мінез-құлықты прогрессивті өзгерту арқылы психикалық денсаулықтың позитивті күйін қамтамасыз етіп, мотивацияны көтереді. Екіншіден, йоганың нәтижесінде қозғалыстарды жоспарлау мен орындау оңды жақсарды, моторлы неврологиялық бұзылыстары бар пациенттерде өмірлік сапаларын жақсартады.	123-125 бб.
4	Emerging from Loneliness and Despair Жалғыздық және өкініуді қалай жеңуге болады? pp12-16	Sakshi Kaul Delhi University	Зерттеуде жалғыздық сезімін жеңудің психологиялық әдістерін береді, адам өзіне көмектесіп осы күйден арылуы керек. Мәселен келесі ұсыныстарды береді: өзін жұбату, сіз ғана емес бәріміз де жалғызбыз, маңызды, күрделі істерге араласу, позитивті көзқарасқа жақын болу, әлеуметтік іспен өзіңіз айналыса бастаңыз, қарым-қатынасқа көп түсу, жалғыздық пен оқшауланудың айырмашылығын ажырату, қоғамдық іспен айналысыңыз, кәсіби мамандарға барыңыз. Қорыта келе зерттеуде адамдардың жалғыздығы өмірдің бір жағдайынан байланысты емес, адамдар өздері өмірді солай қабылдап жатыр. Зерттеуге қатысқан 3 топта өздері жалғыздық күйінен ажырауға өздері күш салған. Әдемі өмір сүріп, өзін жеңіп жалғыздық сезімінен ажырау ең маңызды.	4- th Annual International Conference on Cognitive and Behavioral Psychology (CBP 2015) 9-10 February 2015, Singapore- когнитивті және биохевиоралды психология-13 б.

Зерттеу мақсатына орай инновациялық әлеуетімізді көтеретін бірнеше ғылыми зерттеулерді атауға болады. Сингапурде қатысқан келесі конференцияда төмендегі оқыту жүйесіндегі қолданылып жатқан инновациялық бағыттағы зерттеулерді талдауға болады. (CBP 2015), «Оқыту процесіне қатысты оқу бағдарламаларын жетілдірудегі SWOT анализ жүргізу» деген зерттеуде (Австралия), мұғалімдер қолданатын оқу бағдарламасын талдап, оның әлсіз және күшті жақтарын зерттеп, оқу бағдарламасын соған қатысты талдап, бизнес-білім беру, оқушыларды бағалау мәселесін көтереді. «Финляндиядағы оқыту мәдениеті және информациялық және коммуникациялық технологиялар» атты зерттеуде (Якко Панула) Финляндияда қолданылатын ұлттық білім берудің стратегиялық саясаты жә-

не соған қолдануға қажетті шараларды суреттеп, жаңа оқу бағдарламалары бірлескен оқытуға байланысты мәселесін қарастырады және Финляндия үкіметінің осы зерттеуге байланысты жобаларды қаржыландырғаны және дуалды оқыту мәселесіне қатысты арнайы жобалар қаржыландырылған, оқытудағы мәдениет мәселесі арқылы студенттердің өзіндік жұмыстарды орындаудағы творчестволық қатынасты зерттейді. «Азия мен Сингапурда жаңа оқу технологияларын бағалау (Анита Лундберг, Маргарет Картер)» өте қарқынды дамып жатқан бәсекеге қабілетті қоғамда тез дамып жатқан уақытта компьютерлік білім беру негізгі инструмент болып отыр. Қазіргі жаңа технологиялар студенттерге және педагогтарға қандай стресстер тудыруда оны шешудің жолы қандай сол сұрақтарды

қамтиды, оқытудың творчествосы мен өнімділігін көтеруде экономикалық тиімді болатынын талдайды.

«Жоғары білім берудегі оқу үлгерімінің прогностикалық факторлары» (Эмиля Мартинс-Португалия). Білім беру концепциясы екі жақты процеске көп байланысты, оқу үлгеріміндегі «сәттілік» және «кұлау» проблемалары қаралады. Зерттеуде жоғары білім берудегі оқу үлгерімінің кейбір предикторларын табу мақсат етіп қойған және оны индивидуалды (оқу үлгерімінің әлеуметтік, демографиялық, танымдық), академиялық және институционалды аспектілерін ескеріп зерттеген. Әртүрлі ЖОО-дан 1318 студент қатысқан. 3 модель қолданылады, нәтижесі бойынша студенттер интеграцияланған модельді көп қалаған, яғни оқу үлгерімінде сәттілік болу үшін барлық предиктордың қамтылуы, оқыту процесінде жағымды жағдай жасалуы және ұйымдасқан-құқықтық жағдайлардың болуын көп қалайды. Индивидуалды ерекшеліктерді институционалды өзгергіштіктерді қолданған оқыту сәтті оқу үлгерімін көп қамтитыны белгілі болған.

«Малазияның арнайы білім беру саласындағы стресс» (Мохд ЗуриГани) – стресспен кәсіби стресстің деңгейін тудыруға байланысты Малазияның Пеннаг штатының педагогтары зерттелген. Зерттеу нәтижесі көрсеткендей стрессті тудырудың бес факторы табылған. Бес стресстің арасында ең күшті фактор оқушылардың мінез-құлқы болып табылды, басқа факторларға оқытушының жұмыс көлемі, уақыты, ресурстардың қиындығы, мойындау және тұлғааралық қатынастар жатты. Жұмыс жүктемесі мен басқа факторлар респонденттерге аздаған стресстер ғана түсірген. Сонымен қатар нәтижелер көрсеткендей жынысы, отбасылық жағдайы, жоғарғы академиялық біліктілігі бойынша сыналушылардың жауаптарында айрықша айырмашылықтар болмаған. Бұл зерттеуде сонымен бірге мұғалімдердің стресімен демографиялық факторлардың, атап айтқанда, жасы, педагогикалық еңбек өтілі, жалақысы сияқты факторлардың арасында мәнді корреляция табылған.

«Таиландтың солтүстігіндегі альтернативті мектептегі білім беру менеджменті (Сара Таббара) атты зерттеуде оқу процесін басқаруда негізгі екпінді кешенді икемді оқу бағдарламасына, тұлғалық бағдарланған оқытуға жасалып, студенттердің өздерінің жеке мәселелерін шешуге көмектесуді көздейді, пәнаралық салалар мен қоғамға араласу, мұғалімдер мен әкімшіліктің

әлеуеттерін көтеру негізінде ата-аналарды да пәнаралық салаларға, ойлаудың сыни іс-әрекетіне, психологиялық өмірлік дағдыларды дамыту бағдарламасына арақатыстыруға мән қояды.

«Орнықты дамыту контекстінде бастауыш мектепте тұтынушы білім беру» (Сингапур, Кенджи Хатори) атты зерттеуде бұл күндері қатты белең алып отырған тұтынушы білім беру бағыты тұтынушылардың жаңа қатынастары мен күтулерін сипаттайтынын айтады. Тұтынушы білім беруді дамыту оның жаңа мазмұнын жасауда орнықты дамуды көздейтін бастауыш мектептің рөлін негіздейді.

«Сырттан меңзеу білім беру бағытынан бағдарламаны дайындау бойынша оқытушыларды дайындау» (Жапония) зерттеуінің мақсаты оқытушыларды дайындайтын бағдарламаның нұсқауларын жасау болды. Оқушылардың ақыл-ойы адамның табиғаты туралы көп білу жағдайына көңіл қойылады. Оқу жылының бірінші семестрінде 4 курс студенттеріне көркем білім беру мен жапон бағдарламасына оқыту қатыстырылды, бұл бағдарламада эстетикалық тәрбие, ерекше қажеттіліктері бар балалар үшін өнер, білім беру философиясы мен этика, мамандық ілімі бағдарламасы берілді.

Зерттеуде сапалы әдістер қолданылды, сырттан меңзеу бағдарламасын ұғыну, терең тыңдау, әңгімелесу, диалогпен бірге тәжірибе алмасу, әлемдік техникалар, кафе, сурет салу және журналдар қолданылды. Зерттеу нәтижелері көрсеткендей сырттан меңзеу білім беру бағдарламасы зейінді, түсінуді, эмоциялық өзіндік реттеуді, бірге әсерленуді, өзін және басқаларды қайғыру, мадақтау әрекеті, өзін оқытуды трансформациялау оқытуды тереңдетіп, ішкі күштер мен дағдыларды дамытады.

Осы бағыттардың арқасында оқушылар зорығуды, сыныптағы климатты жетілдіруді, кеңейтуді үйренеді сөйтіп ақыл мен тәнді тыныштандырады, идеялармен оқуды алмастыруға жүректерін ашады. Сырттан меңзеу бағдарламасы студенттер үшін мінез-құлық моделін құра отырып даналыққа алып келеді.

«Білім берудегі теңсіздік және ақпараттық-коммуникациялық технологияларды қолданудағы жаңа күрестер», бұл зерттеуде ақпараттық-коммуникациялық технологияларды қолданудың арқасында жастардың арасында пайда болған теңсіздікті шешуге бағытталған. Қазіргі жастар «сандық аборигендерге» айналды, тек ғана әлеуметтік желілер ғана емес, қоғаммен байланысатын басқа ақпараттарға қол жеткізу ол да бір мәселе болып отыр, олар барлық жастарға

қол жетімді емес, сондықтанда ақпараттар технологиясын қолдануда теңсіздік туындайды. Міне, осы жағдайды зерттеудің мәнділігін көрсетеді.

«Білім беру лидерлері және инновациялық бағдарламаларға қатысатын мұғалімдердің мотивациясы» (Греция). Гректің білім беру саясаты

педагогтардың, оқытушылардың кәсіби дамуы мен жоо деңгейін көтеруге негіз болатын менеджерлермен, білім саласының жетекшілерімен ынтымақтасуды ұсынады. Білім беру түріндегі инновациялық бағдарламалар оқытушылардың кәсіби дамуының бір бөлігі.

2-кесте – 1. Жапониядағы психологияның даму бағыты қандай? (ICP 2016 зерттеулері бойынша)

№	Зерттеудің атауы	Авторлар	Зерттеуге қысқаша сипаттама	Конференция атауы
1	Негізгі баяндамалар: IA002 «Mind matters: How a dose of positive psychology helps dementia caregivers get through the day» «Ақыл-ой мәселесі: деменциямен ауыратын адамдарға көмектесетін жағымды психология мөлшері ретінде»	Sheung Tak Cheng Hong Kong Institute of Education, Hong Kong; 2. University of East Anglia, United Kingdom	Зерттеуде әлемде деменциямен ауыратын адамдардың екі есе көбейгені туралы айта отырып, сол ауыратын адамдардың отбасы мүшелерінің қиналғаннан психикалық денсаулықтарының нашарлауына байланысты зерттеу жүргізілген. Алайда зерттеу барысында сол ауруларды күтетіндердің өздеріне разы болып қанағаттану сезімі мен мақтанш сезімі де ояматынын айтады. Зерттеуші нәтижесінде жағымды нәтижелердің концептуальды моделін жасайды	Special Issue: 31st International Congress of Psychology, 24–29 July 2016, Yokohama, Japan Volume51, IssueS1 Special Issue: 31st International Congress of Psychology, 24–29 July 2016, Yokohama, Japan, pages 31-57 https://doi.org/10.1002/ijop.12295
2	IA003 «Psychology of longevity by integrating culture with empirical studies» «Мәдениеттерді эмпирикалық интеграциялау жолымен ұзақ өмір сүру психологиясы»	Buxin Han Key Lab of Mental Health, Institute of Psychology, Chinese Academy of Sciences, China	Зерттеуде өте ұзақ өмір сүрудің жолдары барлық адамзат баласы үшін маңызды болып отыр. Қытайда өмір бойы осы сұрақпен айналысады. Дәстүрлі тәсілдердің психологиялық салдары жайлы эмпирикалық мәліметтер алынған. Зерттеуге қатысқан екінші зерттеу тобына ешқандайда дәстүрлі тәсілдерді қолданбай-ақ ұзақ жасаушылар қатысады. Олардың негізгі гедонистік қабілеттері ең негізгі психологиялық сипаттама болып табылады. Мәдени факторлардың да қаншалықты әсер ететіні зерттеледі	
3	IA004 «Ages of Life Between Diversity and Harmony : Generations, Aging and Cultural Variations. For a Global Useful Psychology in the 21st Century World» «Гармония мен әркелкілік арасындағы өмірлік жас: ұрпақ, қартаю және мәдени вариациялар. XXI ғасырдағы әлемдегі психология үшін ауқымды пайдалылық»	Christian Heslon UCO Angers, FRANCE, France	Зерттеуде келесі жағдайлар анықталады. Өмірлік жас гармония мен әркелкіліктің арасындағы зорығуға тамаша мысал бола алады, ол үш деңгейді қамтиды: ұрпақтар арасындағы қатынастар, қартаюдың жеке бір процестері және мәдениетке сай жасқа қарай қатынастардың вариациялануы. Осы үш деңгей психологияның үш саласымен тығыз байланысты: әлеуметтік, даму және мәдениаралық. Осы келіспеушілік немесе зорығу XXI ғасырдың саясаты мен адамдарымен байланысты. Осы мәселелер қартаюдың индивидуалды психологиясымен байланысты талданады. Барлық әлемде жасқа байланысты қартаюдағы мәдени вариацияларды қалпына келтіреді.	
4	IA006 « Aging of the brain and cognition: What the time tells and what we are still waiting to hear». «Мидың қартаюы және таным: уақыт не дейді және нені күтеміз не естіміз келеді»	Naftali Raz Wayne State University, United States of America	Зерттеуде келесі мәліметтер алынған. Ми мен таным жасқа қарай өзгереді. Сол өзгерістер барысы адамдарда ғана емес мидың барлық облысында және когнитивті процестерде айырмашылығы болады, ал дифференциалды механизмдердің өзгерістері түсініксіз болып отыр. Тамырлардың, метауруға тәуекелдің жақындауы, суық тию, стресстер, кислородтың аккумуляциясымен байланысты көптеген факторлар қартаю барысын өзгертеді. Ми мен танымның арасындағы қартаюға байланысты өзара байланыс көп факторларға тәуелді, оны бір ғана зерттеу шеше алмайды. Қартаю процесіне сақтықпен араласу керек, сақ оптимизм қажет.	

Сонымен шет елдік зерттеулер бағытын талдай келе, бізде өз елімізде әлеуметтік сфералардың барлық мәселелерін және адамзат баласы алаңдап отырған зерттеулерді көбейту мәселесін түсінеміз. Көптеген инновациялық зерттеулермен таныса келе өзіміздің де инновациялық әлеуетімізді көтере аламыз.

Қорытынды

Өзіміз қатысқан шет елдік конференция біздерге көп ой салады, жаңа ғылыми зерттеу идеяларына түрткі болуда. Жоғарыда талданғандай шет елдік психологиялық зерттеулер қазіргі уақыт талабымен үндесіп, қоғамның адамдардың тапсырыстары бойынша зерттеулерін жүргізіп әлемдік ауқымдағы адами мәселелерді шешуде.

Жапонияда өткен конгресте тыңдаған баяндамалар бірінен бірі өтіп өте қатты қызығушылық тудырады. Мәселен профессор Ying-Yi-Hong (Гонконг университеті) – «Мультимәдени идентификациялану дәстүрлерді шақыра ма әлде болашақты жасау ма?» атты мақаласында индивидтердің ұтқырлығы күнделікті өмірде әртүрлі мәдениет өкілдерімен байланысқа түскенде қандай сезімдерді бастан кешіреді? деген мәселені зерттеген. Баяндамадан көргеніміздей олар жағымды әсер етеді екен, мысалы кадр және творчество бір-біріне ауыса алады, алайда олар адамдардың өзінің мәдениетіне зиян келтіретінін ұмытпауы қажет.

Осы екі айырмашылықты шектеу үшін полимәдени ақыл мен мультимәдени өзіндік (самость), мультимәденилік ұғымдарын ажырата білу керек дейді. Мультимәдени ақыл жаңа мәдениет жайлы білімдерді алып келеді, бұл процестер творчество мен инновацияларға пайда әкелуі мүмкін. Сонымен қатар адамдар өз мәдениетімді бұзып аламын деп сезінсе жаңа мәдениетке деген негатив болуы мүмкін.

Бұл зерттеуде профессор көптеген мәдени әсерлер негізінде мультимәдени ақыл мен мультимәдени өзіндік адамда жағымды не теріс салдарлар туғызады, соған байланысты жүргізген эмпирикалық зерттеулерін баяндады. Қорыта келгенде, бұл жұмыс әлеуметтік когнитив-

ті процестерді зерттеуге мүмкіндік берген және адамзат баласының болашағы әртүрлі мәдени дәстүрлерді және өз дәстүрін өзара құрметтеулерімен байланысты болады деп тұжырымдама жасалған.

Сондай-ақ әлемдік деңгейде жаңа бізге әлі таныс емес ғылыми жобалар мен зерттеулер жасалуда, профессор Laurence J. Kirmauer-Канада «Мәдени психиатрия» атты зерттеуін баяндады. Психопатологиядағы тәжірибе мен оны емдеуге байланысты психиатрия мәдениетін, мәдениеттің салдары жайлы зерттеу нәтижелерін талдады. Когнитивті ғылымда мәдени психиатрияны дене және интерсубъективті тәжірибені практикада өзгерту арқылы мәселені нақты көруге жақындаймыз дейді профессор. Адам биологиясы, мәдени биология, ми схемасынан бастап өмірдің мәдени формаларына дейін регуляцияға жете алатынын зерттеуде дәлелдеген. Бұл жаңа бағыт, психикалық денсаулық теориясы, зерттеу практикасын психикалық аурулардың кросс-мәдени зерттеулерімен негізделетінін көрсетеді. Осы зерттеулер бізге де терең ой қалдырады, болашақ зерттеулерімізге жол салады.

Жалпы алғанда осы зерттеулерден әлемдік психологиядағы зерттеу жаңалықтарын көреміз, адамдарға ортақ мәселелерді зерттейміз, бізде Қазақстанда көптеген эксперименттік зерттеу нәтижелері әлемдік деңгейде көптеген конгрестер мен конференциялардан бөлек, импакт факторы жоғары әлемдік журналдарда жарық көруде, осының өзі біздердің ғылыми жетістіктерімізді әлемде танылып жатқаны қуанарлық жағдай.

Қазақстанда өтіп жатқан өте терең әлеуметтік өзгерістер білім саласына да әсер етуде, ең негізгі өзгеріс адамға деген қатынастың өзгеруі. Еліміздің дамуының мемлекеттік бағдарламасындағы маңызды сұрақтардың бірі Президент көрсеткендей ол білім, ЖОО инновациялық моделін қалыптастыру, нарық сұраныстарына бағдарлану. Елбасы қойған міндеттерді шешу механизмдерінің бірі қазақстандық білімдердің әлемдік білімдер кеңістігіне интеграциялануы, өзіміздің күш-жігерімізді нақтылы серпінді инновацияларға қазақстандық психолог ғалымдар өз үлестерімізді қоса береміз.

Әдебиеттер

Бердібаева С.К. Білімдер экономикасы және инновациялық процестер (шет елдік конференция тәжірибелерінен) // Профессор С.М. Жақыповтың 66 жасына арналған Білім берудегі тұлғаның бәсекеге қабілеттілігі, дамудың заманауи бағыттары атты халықаралық ғылыми-әдістемелік конференция материалдары, 2016. - бб. 12-16.

Бердібаева С.Қ. Қазақ психологтарының әлемдік психологиялық конгреске қатысуы зор мақтаныш // Мектептегі психология журналы, 2016.- № 10 (110).- бб.8-14.

Buxin Han Key. Psychology of longevity by integrating culture with empirical studies // Special Issue: 31st International Congress of Psychology, 24–29 July 2016, Yokohama, Japan, pages 31-57. - <https://doi.org/10.1002/ijop.12295>

Heslon Ch. Ages of Life Between Diversity and Harmony : Generations, Aging and Cultural Variations. For a Global Useful Psychology in the 21st Century World // Special Issue: 31st International Congress of Psychology, Yokohama, Japan, 2016. - pages 31-57. - <https://doi.org/10.1002/ijop.12295>

Suarez L., James I.B. Visuo-spatial Memory Advantage of Bilinguals // Proceedings of the 2-thAnnual International Conference on Cognitive and Behavioral Psychology, Singapore, 2013. - pp.60-67

Naftali Raz Wayne. Aging of the brain and cognition: What the time tells and what we are still waiting to hear // Special Issue: 31st International Congress of Psychology, Yokohama, Japan, 2016. – pp. 31-57. - <https://doi.org/10.1002/ijop.12295>

Sakshi K. Emerging from Loneliness and Despair. Proceedings of the 2-thAnnual International Conference on Cognitive and Behavioral Psychology, Singapore, 2013. - pp.12-16.

Sheung Tak Cheng. Mind matters: How a dose of positive psychology helps dementia caregivers get through the day // Special Issue: 31st International Congress of Psychology, Yokohama, Japan, 2016 - pp.31-57. - <https://doi.org/10.1002/ijop.12295>

Yagnik S. Children of working and non –working women-awareness of responsibilities, emotional balance, family adjustment, proud of mother-a-study // Proceedings of the 2-thAnnual International Conference on Cognitive and Behavioral Psychology, Singapore, 2016.-pp.13-17.

Weili Chan. Yoga for the management of neurological motor impairments // Proceedings of the 2-thAnnual International Conference on Cognitive and Behavioral Psychology, Singapore, 2013.- pp.123-125.

References

Berdibayeva S.K. (2016) Bilimdir ekonomikasy zhane innovaziyalyk prozester (shet yeldyk konferenziya tazhiribelerinen) [Knowledge Economics and Innovative Processes (from the experience of foreign conferences)]. Professor S.M.Zhakypovtyn 66 zhasyna arnalgan Bilim berudegi tulganyn basekege kabyletiligi, damudyn zamanauy bagyttary atty halykaralyk gylimi-adistemelik konferenziya materialdary [Economics of knowledge and innovation processes (from the experience of foreign countries). Intermediate international scientific and methodological conference «Competitiveness for Education, Modern Directions of Development» which was dedicated to the 66 the anniversary Dzhakupov S.M.], pp.12-16.

Berdibayeva S.K. (2016) Kazak psihologtarynyn alemdyk psihologiyalyk kongresske katysuy zor maktanysh [The Kazakh psychologists participation in the world psychological congress is a great pride]. Journal of Psychology in School-№ 10 (110), ISBN-1998-6718- Founder-Teacher-LTD, pp.8-14.

Buxin Han Key (2016) Psychology of longevity by integrating culture with empirical studies. Special Issue: 31st International Congress of Psychology, Yokohama, Japan, pp.31-57. <https://doi.org/10.1002/ijop.12295>

Heslon Ch. (2016) Ages of Life Between Diversity and Harmony : Generations, Aging and Cultural Variations. For a Global Useful Psychology in the 21st Century World. Special Issue: 31st International Congress of Psychology, Yokohama, Japan, pages 31-57. <https://doi.org/10.1002/ijop.12295>

Suarez L., Ismath Beevi James (2013) Visuo -spatial Memory Advantage of Bilinguals. Proceedings of the 2-thAnnual International Conference on Cognitive and Behavioral Psychology, Singapore, pp.60-67.

Naftali Raz Wayne. (2016) Aging of the brain and cognition: What the time tells and what we are still waiting to hear. Special Issue: 31st International Congress of Psychology, Yokohama, Japan, pages 31-57. <https://doi.org/10.1002/ijop.12295>

Sakshi K. (2013) Emerging from Loneliness and Despair. Proceedings of the 2-thAnnual International Conference on Cognitive and Behavioral Psychology, Singapore, pp.12-16.

Sheung Tak Cheng. (2016) Mind matters: How a dose of positive psychology helps dementia caregivers get through the day. Yokohama, Japan, pages 31-57. <https://doi.org/10.1002/ijop.12295>

Yagnik S. (2013) Children of working and non –working women-awareness of responsibilities, emotional balance, family adjustment, proud of mother-a-study. Proceedings of the 2-thAnnual International Conference on Cognitive and Behavioral Psychology, Singapore, pp.13-17.

Weili Chan. (2013) Yoga for the management of neurological motor impairments. Proceedings of the 2-thAnnual International Conference on Cognitive and Behavioral Psychology, Singapore, pp.123-125.

**Кустубаева А.М.¹, Камзанова А.², Мадалиева З.Б.³, Жолдасова М.К.⁴,
Кудайбергенова С.К.⁵, Борбасова Г.⁶, Сибгатуллина Э.⁷**

¹ к.б.н., и.о. профессора, e-mail: almkust@gmail.com

² PhD, и.о. доцента, e-mail: altyn_kamzanova@mail.ru

³ д.психол.н., e-mail: Zabyra.Madalyeva@kaznu.kz

⁴ PhD, и.о. доцента, e-mail: manzur777@gmail.com

⁵ к. психол.н., и.о. доцент, e-mail: Sandugash.Kudaibergenova@kaznu.kz

⁶ докторант PhD, e-mail: gulnur840401@gmail.com

⁷ магистрант, e-mail: ellsib@mail.ru

Казахский Национальный университет им. аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы

**ПСИХОФИЗИОЛОГИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ
ДИАГНОСТИКИ ЭМОЦИОНАЛЬНЫХ И ДЕПРЕССИВНЫХ СОСТОЯНИЙ**

Данная статья посвящена научному обоснованию проведения исследований с целью разработки диагностических критериев депрессивных состояний. Актуальность и востребованность исследования обусловлена сложившейся в современном мире ситуацией – депрессия признана наиболее опасным и широко распространённым заболеванием, стоящем на втором месте среди причин недееспособности населения во всем мире. Негативный эффект нелеченной депрессии приводит, как правило, к когнитивным нарушениям, выражающимся в ухудшении памяти и внимания, отсутствии способности самостоятельно регулировать эмоции и поведение, совершении когнитивных ошибок, приводящих не только к снижению трудоспособности населения, но даже и летальному суицидальному исходу. Ранее проведенные ЭЭГ и фМРС исследования показали наличие достоверных различий в активности эмоционально-мотивационных структур мозга у пациентов с депрессией по сравнению со здоровыми лицами. Тем не менее, эти данные имеют противоречивый характер относительно направления активности различных областей мозга (гипоактивность или гиперактивность). На основе анализа изученной литературы мы планируем проведение ЭЭГ исследований на выполнение когнитивных задач – исполнительного контроля и принятия решения с целью определения ЭЭГ маркеров снижения когнитивных функций. Проведенный обзор позволяет обоснованно предположить, что результаты полученных ЭЭГ характеристик могут стать достоверными биомаркерами депрессивных состояний.

Ключевые слова: психофизиология, электроэнцефалография, биомаркеры, депрессия.

Kustubaeva A.M.¹, Kamzanova A.T.², Medaliyeva Z.B.³, Zholdasova M.K.⁴,
Kudaibergenova S.K.⁵, Borbasova G.⁶, Sibgatullina E.⁷

¹ candidate of biological science, i.e. Professor, e-mail: almkust@gmail.com

² PhD, i.e. Associated Professor, e-mail: altyn_kamzanova@mail.ru

³ doctor of psychological science, e-mail: Zabyra.Madalyeva@kaznu.kz

⁴ PhD, i.e. Associated Professor, e-mail: manzur777@gmail.com

⁵ candidate of psychological science, i.e. Associated Professor, e-mail: Sandugash.Kudaibergenova@kaznu.kz

⁶ Ph.D. student, e-mail: gulnur840401@gmail.com

⁷ master degree student, e-mail: ellsib@mail.ru

Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty

Psychophysiological researches of emotional and depressive conditions diagnostics

This literature review is devoted to the problem of finding psychophysiological biomarkers of depression. Depression is the most dangerous and largely spread disease, takes a second place among other disabilities in the world. Moreover, negative effect even of mild depression causes cognitive dis-

abilities such as decline in memory and attention, emotion regulation disturbances, increase in cognitive mistakes. Consequences are increase in disability or death from suicide. All of these determine high urgency and necessity of suggested psychophysiological studies to find informative biomarkers based on brain functional state. Previous EEG and fMRI studies showed significant differences in the brain activity of the emotional and motivational brain structures in patients with depression in comparison to healthy individuals. Nevertheless, existing psychophysiological studies of depression considered as a controversial with opposite direction of brain activity changes (hypoactivity or hyperactivity). Therefore, we plan to conduct EEG study during performance of executive control and decision-making tasks in order to define EEG markers. Based on this review we expect that EEG indicators could become a valid biomarkers of depressive states.

Key words: psychophysiology, electroencephalography, biomarkers, depression.

Кустубаева А.М.¹, Мадалиева З.Б., Камзанова А.², Жолдасова М.К.³,
Кудайбергенова С.К., Борбасова Г.⁴, Сибгатулина Э.⁵

¹ профессор м.а. биол.ф.к., e-mail: almkust@gmail.com

² доцент м.а. PhD, e-mail: altyn_kamzanova@mail.ru

³ психол.ф.д., e-mail: Zabyra.Madalyeva@kaznu.kz

⁴ доцент м.а. PhD, e-mail: manzur777@gmail.com

⁵ доцент м.а. психол.ф.к., e-mail: Sandugash.Kudaibergenova@kaznu.kz

⁶ PhD докторанты, e-mail: gulnur840401@gmail.com

⁷ магистрант, e-mail: ellsib@mail.ru

әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.

Эмоциялық және депрессиялық күйді диагностикалаудың психофизиологиялық зерттеулері

Бұл мақала депрессиялық күйдің диагностикалық критерийлерін өңдеу мақсатында зерттеу жүргізудің ғылыми негіздемесіне арналған. Зерттеудің өзектілігі мен қажеттілігі қазіргі кездегі қалыптасқан жағдайларға байланысты, яғни депрессия ерекше қауіпті кең таралған аурулардың бірі және әлем халқының арасында екінші деңгейдегі еңбекке қабілетсіздік деп танылған. Емделмеген депрессияның теріс әсері, еске сақтау мен зейіннің төмендеуін көрсететін когнитивтік бұзылыстарға, эмоциясын өздігінен басқара алмау қабілетсіздігіне, еңбек қабілеттілігін төмендететін және өз-өзіне қол жұмсау әрекетіне алып келетін когнитивтік қателіктер жіберу сияқты жағдайларға әкеледі. ЭЭГ және фМРС-пен ертеректе жүргізілген зерттеулер депрессияға ұшыраған науқастарда мидың эмоциялы-мотивациялық құрылымдарының белсенділігінде айтарлықтай айырмашылықтар болғанын көрсетті. Дегенмен, бұл мәліметтер мидың әртүрлі бөліктеріндегі белсенділік бағыттарында (гипобелсенділік немесе гипербелсенділік) қарама-қайшы сипатты көрсетті. Әдебиеттерді талдау негізінде, біз когнитивтік функциялардың төмендеуінің ЭЭГ маркерлерін анықтау мақсатында экзекүтивтік бақылау мен шешім қабылдау когнитивтік тапсырмаларын орындауды ЭЭГ арқылы зерттеуді жоспарлап отырмыз. Осы шолу негізінде алынған ЭЭГ-нің нәтижелері депрессиялық күйдің сенімді биомаркері болуы мүмкін деп болжаймыз

Түйін сөздер: психофизиология, электроэнцефалография, биомаркерлер, депрессия.

Введение

Депрессия в современном мире признана наиболее опасным и широко распространённым заболеванием, второй по распространённости причиной недееспособности среди мирового населения. Согласно справочным данным оценки ВОЗ, от депрессии страдает 350 миллионов человек во всем мире. Проблему усложняет то, что до 80 процентов пациентов с признаками депрессии не осознают взаимосвязь соматических нарушений с психологическими эмоциональными проблемами, не желают обращаться к специалистам в виду существующей стигмы о психических заболеваниях. В

итоге 70 процентов лиц с депрессией не получают квалифицированной помощи. Нелеченое заболевание приводит к высокому суицидальному риску, снижению качества жизни и потенциально является социальной угрозой для общества. Так, в Казахстане смертность от суицида составляет 26,9 на 100 000 населения (По данным за 2016 год, заболеваемость психическими расстройствами с впервые в жизни установленным диагнозом в целом по Казахстану составила 60,8 на 100 000 населения (Скрипачева Л., http://pharmnews.kz/news/depressija_aktualnaja_obshhemedicinskaja_problema/2011-01-01-2067).

Депрессия «шлейфом» сопровождает не только практически все психические, но и

множество других заболеваний, которые мы традиционно считаем чисто соматическими. Зачастую данная категория пациентов требует особого подхода в лечении и нуждается в корректной эмоционально-депрессивных состояний, предпочтительно немедикаментозными методами, параллельно с достаточно загруженным медикаментозным лечением по основному диагнозу.

Исследователи подчеркивают, что негативный эффект нелеченной даже легкой формы депрессии приводит, как правило, к когнитивным нарушениям, выражающимся в ухудшении памяти и внимания, отсутствии способности самостоятельно регулировать эмоции, совершении когнитивных ошибок, приводящих к снижению трудоспособности населения и даже летальному суицидальному исходу. Суицид – это крайне отрицательное последствие депрессивных заболеваний. Все это определяет высокую значимость и актуальность необходимости психофизиологических исследований депрессивных состояний для разработки новых диагностических методов на основе исследования функционального состояния мозга.

На сегодняшний день существуют некоторые попытки научных поисков объективных психофизиологических диагностических маркеров депрессивных состояний. Так, ряд ЭЭГ исследований пациентов с депрессией определили, что фронтальная асимметрия альфа ритма может являться таким диагностическим маркером (Henriques J.B., Davidson R.J., J. Abnorm., 1991: 535–545, Debener S., Beauducel A., Nessler D., Brocke B., Heilemann H., Kayser J., 2000, Pizzagalli D.A., Nitschke J.B., Oakes T.R., Hendrick A.M., Horras K.A., Larson C.L., 2002 : 73–85).

Данное предположение базировалось на многочисленных исследованиях значения фронтальной альфа асимметрии в эмоциональном поведении. В частности, такой основой послужила широко известна теория Дэвидсона и Томаркена (1889) о том, что поведение «избегания» характеризуется специфическим повышением левой фронтальной активности (соответственно более высокий альфа компонент ЭЭГ); в то время как поведение «приближения» характеризуется, наоборот, более высокой активностью в передних областях правого полушария. В то же время другие исследования не подтвердили диагностического значения фронтальной асимметрии альфа ритма (Fingelkurts A.A., Fingelkurts A.A., 2015: 1050–1060, Yin Cao, Xia Chen, Hui Xie, Ling Zou, Li Jun Hu, Xian Ju Zhou, 2017 :

1785-1790, Baskaran A., Milev R., McIntyre R., 2012 : 507–513).

Метаанализ 16-ти исследований не обнаружил достоверность наличия взаимосвязи между депрессивными показателями и фронтальной асимметрией альфа ритма (Van der Vinne N, Vollebregt MA, van Putten MJAM, Arns M. , 2017 : 79-87).

Безусловно, авторы ссылаются на неоднородность методических подходов в проведенном метаанализе и полагают, что этот вопрос необходимо исследовать с более однородной методологией и выборкой. Тем не менее, интересным результатом метанализа явилось выявление достоверной взаимосвязи между гендерными и возрастными данными и показателями уровня депрессии.

Необходимо отметить, что существует достаточно большое количество современных психофизиологических исследований о связи ЭЭГ показателей с эмоциональными состояниями и стрессом (Davidson R.J., Izard, C.E., Kagan, J., Zajonc, 1984 : 320–365, Kamzanova A., Kustubayeva A.M., Matthews G. , 2014 : 1136-49, Tolegenova A.A., Kustubayeva A.M., Matthews G., 2014: 75-80, Kustubayeva A.M., Tolegenova A.A., Matthews G. , 2013 : 51-61).

Действительно, ЭЭГ показатели являются информативными индикаторами эмоциональных состояний, отражающими функциональное состояние (Костюнина, 1998, Костюнина&Русалова, 2003, Лапшина, 2007, Данько 2008). Например, в психологическом эксперименте с внутренней индукцией эмоций обнаружено повышение высокочастотных ритмов ЭЭГ (Данько С.Г., 2008). Выявлено, что ЭЭГ активность мозга может зависеть от валентности эмоций, уровня эмоцогенности и стеничности. В проведенных нами исследованиях внешняя индукция страха характеризовалась десинхронизацией альфа ритма, в то время как регуляция эмоций методом переоценки эмоций сопровождалось повышением гамма ритма (Kustubayeva A.M., Tolegenova A.A., Matthews G. , 2013 : 51-61). Некоторые исследователи выявили синхронизацию тета ритма при индукции эмоции страха (Афтанас и др, 1996, 2004).

Различные методические подходы к анализу ЭЭГ ритмов могут принести новый взгляд на изменения активности мозга при депрессивных нарушениях. Например, проведенный нелинейный анализ сигнала мозга дал интересные результаты в ЭЭГ исследованиях Akar et al. (2015). Такие нелинейные показатели, как фрактальные измере-

ния Katz и Higuchi во фронтальных и затылочных областях выявили достоверные различия между контрольной группой и пациентов с депрессией. Puthankattil использовал метод *relative wavel energy (RWE)* для анализа сигналов мозга для классификации ЭЭГ сигналов у здоровых лиц и пациентов с депрессией (Puthankattil et al., 2012). Liao et al обнаружил, что *Kernel Eigen_Filter_bank (KEFB)* показатель, полученный в результате компонентного анализа, является также информативным индикатором депрессии. Следовательно, приведенные нами данные современных исследований доказывают предположение, что ЭЭГ показатели могут быть достоверными биомаркерами депрессивных состояний. Более того, многолетние исследования Сороко выявили не только корреляции ЭЭГ показателей со стрессом и депрессивными состояниями, но и эффективность метода биологической обратной связи (БОС) с альфа ритмом для пациентов с депрессией и выраженной бета активностью в исходной электрической активности мозга (С.И. Сороко, Г.В. Сидоренко, 1993:168).

Помимо измерения спонтанной ЭЭГ активности, использование метода вызванных потенциалов при выполнении различных когнитивных задач привело к выявлению новых биомаркеров, таких как P300 компонент или FRN (*feedback related negativity*) компонент. Так, исследования Cavanagh и др. (2011) показали информативность FRN компонента при обучающей задаче для дифференциации пациентов с депрессией, отражающего избегание обучения и гиперчувствительность к негативной обратной связи. Li (2016) провел анализ когерентности функциональных сетей мозга и определил, что *phase synchronization index (PSI)* в тета, альфа и бета диапазоне была ниже в группе с депрессией относительно контрольной группы. Гиперчувствительность к негативному feedback была отмечена во многих исследованиях с использованием фМРС (*fMRI*, функционального магнитно-резонансного сканирования) у пациентов с депрессивными расстройствами (Kumari V., Mitterschiffthaler M.T., Teasdale J.D., 2003: 777–791, Smoski, M.J., Felder, J., Bizzell, J., Green, S.R., Ernst, M., Lynch, T.R., Dichter, G.S., 2009: 69–78).

В то же время, в ряде исследований у пациентов с депрессией была отмечена гипочувствительность к награде мотивационных структур мозга одновременно со сниженной активностью фронтальной, вентромедиальной орбитофронтальной и передней сингулярной коры

(Beauregard, M., Paquette, V., Levesque, J., 2006: 843–846).

Действительно, изменения в мотивационных структурах мозга, связанные с депрессией, отрицательно влияют на когнитивные процессы, и в целом на процесс обучения. Например, фМРС исследование механизма ассоциативного обучения у пациентов с депрессивным состоянием, проведенное в Университете Цинциннати (США), выявило нарушение процессов обучения. Это выразалось в том, что на ранних стадиях обучения в целом снижалась активация мозга на обучающую обратную связь (как положительную, так и отрицательную) (Кустубаева, сдано в печать). Также, были выявлены области мозга, наиболее значимые в процессе развития депрессивных симптомов – это инсула, миндаля и передняя сингулярная кора. В данных областях значения сигнала мозга BOLD (*Blood-oxygen-level dependent*), отражающего уровень метаболизма кислорода в тканях, достоверно коррелировала с уровнем депрессивного состояния. По данным проведенного исследования Кустубаевой А. М. с соавторами с использованием фМРС, обнаружено диагностирующее значение изменения активности вышеперечисленных специфических областей мозга, отличающихся от активности мозга у лиц без депрессии. Кроме того, использование нелинейного анализа сигналов мозга BOLD, полученных с помощью фМРС, также показало интересные результаты. Данные показателя Херста целого мозга и отдельных систем мозга, отражающего динамические изменения сигнала BOLD, достоверно отличались у пациентов с депрессией во время выполнения стрессовой задачи (Hurst H.E., 1951:116. – 770).

Группа исследований с использованием в эксперименте задачи на восприятие эмоциональных лиц показало, что пациенты с депрессией обнаруживают повышенную активацию эмоциональных структур мозга на негативные лица. Как выяснилось, особое значение имеет BA 25/*subgenual cingular cortex/сингулярная кора*, которая негативно коррелировала со степенью депрессивного состояния. Известно, что данная зона используется для транскраниальной стимуляции при лечении депрессии (литра).

К сожалению, в настоящее время Казахстан пока не имеет необходимого оборудования для проведения функционального магнитно-резонансного сканирования. Тем не менее, имеющееся в наличии ЭЭГ оборудование позволяет нам продолжать уже начатое исследование для дальнейшей разработки своевременной объективной

методологии диагностики и возможно немедицинской коррекции эмоционально-депрессивных состояний (Kustubayeva A.M., Huang Zheng, Jianbo Gao, James Eliassen, 2017:195, Hamani C., Mayberg H., Stone S., Laxton A., Haber S., Lozano A.M., 2011 : 301–309, Mayberg H.S., 2003: 193–207, Mayberg H.S, 1997, : 471–481). Проведенные ранее исследования и их тщательный анализ могут помочь оптимизировать поиски специфических биомаркеров, которые будут использовать в медицинской и психологической практике. Один из неоспоримых плюсов такого подхода является то, что ЭЭГ обследование доступно и требует меньших экономических вложений, что позволяет предположить востребованность и возможность внедрения результатов нашего исследования.

Опираясь на полученные результаты предыдущих фМРС исследований, проведенных Эриком Нельсоном, Джеймсом Элиассеном и Кустубаевой А.М. в Университете Цинцинатти, нами планируется провести ЭЭГ экспериментальное исследование депрессивных состояний с применением двух задач на исполнительный контроль и на принятие решения. Исследование является важным как для теоретической фундаментальной науки ввиду определения объективного биомаркера эмоционально-депрессивных состояний, так и для прикладной науки – ввиду ожидаемых результатов, которые будут способствовать своевременной диагностике депрессивных состояний.

Предпосылками к разработке исследования является одновременно наличие достаточно широкого круга исследований в области психофизиологии эмоций и отсутствие объективных научно-обоснованных ЭЭГ критериев для диагностики и коррекции депрессивных эмоциональных состояний.

Основная цель нашего исследования – поиск и определение ЭЭГ биомаркеров депрессивных состояний для их объективной диагностики с целью снижения бремени социально-значимого заболевания, а также разработка технологий своевременной диагностики депрессивных состояний.

Ближайшими задачами данных исследований будет:

1) научно-обоснованная подготовка психологических тестов, признанных в международном научном сообществе, для измерения депрессивных состояний с проведение адаптации и валидации тестового материала на местной популяции;

2) разработка соответствующей методики экспериментального исследования с программированием когнитивно-эмоциональной задачи для эксперимента в E-prime;

3) подготовка и проведение исследований биоэлектрической активности мозга обследуемых с депрессивными состояниями до проведения коррекционной программы с помощью электроэнцефалографа (ЭЭГ) и современных методов обработки ЭЭГ;

4) обработка психологических и психофизиологических результатов исследований, подготовка полученного материала для публикации в журналах с ненулевым импакт-фактором;

5) определение наиболее чувствительных диагностических параметров депрессивных состояний с дальнейшей разработкой научно-обоснованного использования в их диагностике и коррекции.

Также возможно дополнительное проведение оценки эффективности результатов психологических коррекционных программ с выявленными биомаркерами.

Заключение

Таким образом, несмотря на уже проведенные исследования, поиск различий в множестве ЭЭГ показателей активности мозга между контрольной группой и пациентами с депрессией востребован, необходимо продолжение исследований для выявления четких ЭЭГ маркеров депрессивных состояний их внедрение в клиническую практику. Данный литературный обзор подчеркивает, что результаты проанализированных нами исследований имеют противоречивый характер, в настоящее время отсутствуют четко определенные критерии ЭЭГ активности как биомаркера депрессии, хотя это достаточно актуальная проблема в мировой науке.

Литература

- Скрипачева Л. (http://pharmnews.kz/news/depressija_aktualnaja_obshhemedicinskaja_problema/2011-01-01-2067)
- Henriques J.B., Davidson R.J., Left frontal hypoactivation in depression // *J. Abnorm. Psychol.* – 1991. 100 (4). – P. 535–545.
- Debener S., Beauducel A., Nessler D., Brocke B., Heilemann H., Kayser J. Is resting anterior EEG alpha asymmetry a trait marker for depression? Findings for. – 2000.
- Pizzagalli D.A., Nitschke J.B., Oakes T.R., Hendrick A.M., Horras K.A., Larson C.L., et al. Brain electrical tomography in depression: the importance of symptom severity, anxiety, and melancholic features // *Biol. Psychiatry.* – 2002, Jul 15, 52 (2). – P. 73–85.
- Fingelkurts A.A., Fingelkurts A.A. Altered structure of dynamic electro-encephalogram oscillatory pattern in major depression // *Biol. Psychiatry.* – 2015, Jun 15, 77 (12). – P. 1050–1060.
- Yin Cao, Xia Chen, Hui Xie, Ling Zou, Li Jun Hu, Xian Ju Zhou. Correlation between Electroencephalogram Alterations and Frontal Cognitive Impairment in Esophageal Cancer Patients Complicated with Depression // *Chinese Medical Journal.* – 2017, 130, 15. – P. 1785–1790.
- Baskaran A., Milev R., McIntyre R., The neurobiology of the EEG bio- marker as a predictor of treatment response in depression // *Neuropharmacology.* – 2012, May 5, 63 (4). – P. 507–513.
- Van der Vinne N, Vollebregt MA, van Putten MJAM, Arns M. Frontal alpha asymmetry as a diagnostic marker in depression: Fact or fiction? A meta-analysis // *Neuroimage Clin.* – 2017, Jul 15; 16. – P. 79–87.
- Davidson R.J., Affect, cognition, and hemispheric specialization / In: Izard, C.E., Kagan, J., Zajonc, R.B. (Eds.), *Emotion, Cognition, and Behavior.* – Cambridge, Cambridge University Press. – 1984. – P. 320–365.
- Kamzanova A., Kustubayeva A.M., Matthews G. Use of EEG workload indices for diagnostic monitoring of vigilance decrement // *Human Factors.* – 2014, 56(6). – P. 1136–1149.
- Tolegenova A.A., Kustubayeva A.M., Matthews G. Trait Meta-Mood, gender and EEG response during emotion-regulation // *Personality and Individual Differences.* – 2014, 65. – P. 75–80.
- Kustubayeva A.M., Tolegenova A.A., Matthews G. EEG-brain activity during emotion regulation: suppression and reappraisal // *Psichologiceskij zurnal.* – 2013, 34(3). – P. 51–61
- Сороко С.И., Сидоренко Г.В. ЭЭГ-маркеры нервно-психических нарушений и компьютерная диагностика / С.И. Сороко, Г.В. Сидоренко. – Бишкек: Илим, 1993. – 168 с .
- Kumari V., Mitterschiffthaler M.T., Teasdale J.D., 2003. Neural abnormalities during cognitive generation of affect in treatment resistant depression. *Biological Psychiatry* 54, – P. 777–791
- Smoski, M.J., Felder, J., Bizzell, J., Green, S.R., Ernst, M., Lynch, T.R., Dichter, G.S., 2009. fMRI of alterations in reward selection, anticipation, and feedback in major depressive disorder. *Journal of Affective Disorders* 118,- P. 69–78.
- Beauregard, M., Paquette, V., Levesque, J., 2006. Dysfunction in the neural circuitry of emotional self-regulation in major depressive disorder. *Neuroreport*, 17, – P.843–846.
- Hurst H.E. Long-term storage capacity of reservoirs. *Transactions of American Society of Civil Engineers.* – 1951, – P. 116 – 770 .
- Kustubayeva A.M., Huang Zheng, Jianbo Gao, James Eliassen, Erik Nelson Brain complexity changes during stress task in patients with major depressive disorder // *Biological Psychiatry.* – 2017, 81 (10s). – 195 p.
- Hamani C., Mayberg H., Stone S., Laxton A., Haber S., Lozano A.M. The subcallosal cingulate gyrus in the context of major depression // *Biological Psychiatry.* – 2011 (15 February), 69 (4). – P. 301–309.
- Mayberg H.S. Modulating dysfunctional limbic-cortical circuits in depression: Towards development of brain-based algorithms for diagnosis and optimised treatment // *British Medical Bulletin.* – 2003, 65. – P. 193–207.
- Mayberg H.S. Limbic-cortical dysregulation: A proposed model of depression // *Journal of Neuropsychiatry and Clinical Neurosciences.* – 1997, 9. – P. 471–481.

References

- Skripacheva L. (http://pharmnews.kz/news/depressija_aktualnaja_obshhemedicinskaja_problema/2011-01-01-2067)
- Henriques J.B., Davidson R.J. (1991) Left frontal hypoactivation in depression. *J. Abnorm. Psychol.* 100 (4), P. 535–545.
- Debener S., Beauducel A., Nessler D., Brocke B., Heilemann H., Kayser J. (2000) Is resting anterior EEG alpha asymmetry a trait marker for depression? Findings.
- Pizzagalli D.A., Nitschke J.B., Oakes T.R., Hendrick A.M., Horras K.A., Larson C.L., et al. (2002) Brain electrical tomography in depression: the importance of symptom severity, anxiety, and melancholic features. *Biol. Psychiatry.* Jul 15, 52 (2), P. 73–85.
- Fingelkurts A.A., Fingelkurts A.A. (2015) Altered structure of dynamic electro-encephalogram oscillatory pattern in major depression. *Biol. Psychiatry.* Jun 15, 77 (12), P. 1050–1060.
- Yin Cao, Xia Chen, Hui Xie, Ling Zou, Li Jun Hu, Xian Ju Zhou. (2017) Correlation between Electroencephalogram Alterations and Frontal Cognitive Impairment in Esophageal Cancer Patients Complicated with Depression. *Chinese Medical Journal.* 130, 15, P. 1785–1790.
- Baskaran A., Milev R., McIntyre R. (2012) The neurobiology of the EEG bio- marker as a predictor of treatment response in depression. *Neuropharmacology.* May 5, 63 (4), P. 507–513.
- Van der Vinne N, Vollebregt MA, van Putten MJAM, Arns M. (2017) Frontal alpha asymmetry as a diagnostic marker in depression: Fact or fiction? A meta-analysis. *Neuroimage Clin.* Jul 15; 16, P. 79–87.
- Davidson R.J. (1984) Affect, cognition, and hemispheric specialization. In: Izard, C.E., Kagan, J., Zajonc, R.B. (Eds.), *Emotion, Cognition, and Behavior.* Cambridge, Cambridge University Press. P. 320–365.
- Kamzanova A., Kustubayeva A.M., Matthews G. (2014) Use of EEG workload indices for diagnostic monitoring of vigilance decrement. *Human Factors.* 56(6), P. 1136–1149.
- Tolegenova A.A., Kustubayeva A.M., Matthews G. (2014) Trait Meta-Mood, gender and EEG response during emotion-regulation. *Personality and Individual Differences.* 65, P. 75–80.

- Kustubayeva A.M., Tolegenova A.A., Matthews G. (2013) EEG-brain activity during emotion regulation: suppression and reappraisal. *Psichologiceskij zurnal*. 34(3), P. 51-61
- Soroko S.I., Sidorenko G.V. (1993) EEG-markery nervno-psikhicheskikh narusheniĭ i omp'yuternaya diagnostika [EEG markers of neuropsychiatric disorders and computer diagnostics]. S.I. Soroko, G.V. Sidorenko. Bishkek: Ilim. 168 p.
- Kumari V., Mitterschiffthaler M.T., Teasdale J.D. (2003). Neural abnormalities during cognitive generation of affect in treatment resistant depression. *Biological Psychiatry* 54, P. 777–791
- Smoski, M.J., Felder, J., Bizzell, J., Green, S.R., Ernst, M., Lynch, T.R., Dichter, G.S. (2009). fMRI of alterations in reward selection, anticipation, and feedback in major depressive disorder. *Journal of Affective Disorders* 118, P. 69–78.
- Beauregard, M., Paquette, V., Levesque, J., (2006) Dysfunction in the neural circuitry of emotional self-regulation in major depressive disorder. *Neuroreport*, 17, P.843-846.
- Hurst H.E. (1951) Long-term storage capacity of reservoirs. *Transactions of American Society of Civil Engineers*, P. 116 – 770.
- Kustubayeva A.M., Huang Zheng, Jianbo Gao, James Eliassen, Erik Nelson (2017) Brain complexity changes during stress task in patients with major depressive disorder. *Biological Psychiatry*. 81 (10s). 195 p.
- Hamani C., Mayberg H., Stone S., Laxton A., Haber S., Lozano A.M. (2011) The subcallosal cingulate gyrus in the context of major depression. *Biological Psychiatry*. (15 February), 69 (4), P. 301–309.
- Mayberg H.S. (2003) Modulating dysfunctional limbic-cortical circuits in depression: Towards development of brain-based algorithms for diagnosis and optimised treatment. *British Medical Bulletin*. 65, P. 193–207.
- Mayberg H.S. (1997) Limbic-cortical dysregulation: A proposed model of depression // *Journal of Neuropsychiatry and Clinical Neurosciences*. 9, P. 471–481.

Оспанова Б.К.¹, Орынғалиева Ш.О.², Жолдыбекова А.Т.³,

¹докторант PhD, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева,
Казахстан, г. Астана, e-mail: sandorik84bk@mail.ru

²старший преподаватель, магистр педагогических наук,
Казахский гуманитарно-юридический инновационный университет, Казахстан, г. Семей,
e-mail: oringalieva_sholpan1975@mail.ru

³старший преподаватель, магистр педагогических наук, Казахский гуманитарно-юридический
инновационный университет, Казахстан, г. Семей, e-mail: asema.kalieva.86@mail.ru

ЭМОЦИОНАЛЬНЫЕ НАРУШЕНИЯ ДЕТЕЙ С ЗАДЕРЖКОЙ ПСИХИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ В УСЛОВИЯХ ИНКЛЮЗИВНОГО ОБРАЗОВАНИЯ

В данной статье рассмотрены проблемы эмоциональных нарушений у детей с задержкой психического развития. Термины «инклюзия» и «инклюзивное образование» вошли в мировую педагогическую науку и практику сравнительно недавно. Проблемы, связанные с инклюзивным образованием детей с ЗПР, в последние десятилетия активно обсуждают не только ведущие ученые, педагоги, психологи, представители медицины, но и родители детей с ограниченными возможностями здоровья, которые стремятся обучать и воспитывать своих детей в общеобразовательных учреждениях с целью обеспечить им возможность стать полноценными и полноправными членами общества. В ходе проведения диагностического исследования по изучению влияния обучения на развитие эмоциональной сферы и эмоционального самочувствия детей с ЗПР в условиях инклюзивной группы применялись следующие методы психологического исследования: анализ литературных источников, психодиагностические методы и другие приемы обобщения научного материала и практического опыта. Выявлены особенности развития эмоционально-волевой сферы у детей с ЗПР. Раскрыты особенности инклюзивного образования, также некоторые приемы работы с детьми с ЗПР по преодолению эмоциональных нарушений. Полученные в ходе проведения исследования данные позволили сделать вывод о том, что обучение детей с ЗПР в условиях интегрированной группы оказывает положительное влияние на развитие их эмоциональной сферы и способствует улучшению их эмоционального самочувствия. Обоснована необходимость обучения детей с ЗПР, имеющих эмоциональные нарушения, в образовательных учреждениях.

Ключевые слова: задержка психического развития, эмоциональная сфера, инклюзивное образование, эмоции, неустойчивость.

Ospanova B.K.¹, Oryngaliyeva Sh.O.², Zholdybekova A.T.³

¹PhD-student, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Kazakhstan, Astana, e-mail: sandorik84bk@mail.ru

²Senior Lecturer, Master of Pedagogical Sciences, Kazakh Humanitarian Law Innovative University, Kazakhstan, Semey,
e-mail: oringalieva_sholpan1975@mail.ru

³Senior Lecturer, Master of Pedagogical Sciences, Kazakh Humanitarian Law Innovative University,
Kazakhstan, Semey, e-mail: asema.kalieva.86@mail.ru

Emotional Disorders Among Children with Mental Retardation in Conditions of Inclusive Education

This article deals with the problems of emotional disorders in children with mental retardation. The terms «inclusion» and «inclusive education» have entered the world pedagogical science and practice relatively recently. Problems related to the inclusive education of children with IDP have been actively discussed in recent decades not only by leading scientists, educators, psychologists, representatives of

medicine, but also parents of children with disabilities who seek to educate and educate their children in general education institutions in order to provide them the opportunity to become full and full members of society. During the diagnostic study to study the influence of learning on the development of the emotional sphere and emotional well-being of children with MR in the context of an inclusive group, the following methods of psychological research were used: analysis of literary sources, psychodiagnostic methods and other methods of generalizing scientific material and practical experience. The peculiarities of the development of the emotional - volitional sphere in children with MR are revealed. The peculiarities of inclusive education are revealed, and some methods of working with children with MR for overcoming emotional disorders are also considered. The data obtained in the course of the study made it possible to conclude that the education of children with MR in the context of an integrated group positively influences the development of their emotional sphere and improves their emotional well-being. The necessity of teaching children with mental retardation with emotional disturbances in educational institutions is substantiated.

Key words: Mental retardation, emotional sphere, inclusive education, emotions, instability.

Оспанова Б.К. ¹, Орынғалиева Ш.О. ², Жолдыбекова А.Т. ³,

¹PhD докторанты, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Қазақстан, Астана қ., e-mail:sandorik84bk@mail.ru

²аға оқытушы, педагогика ғылымдарының магистрі, Қазақ инновациялық гуманитарлық-заң университеті, Қазақстан, Семей қ.,e-mail: oringalieva_sholpan1975@mail.ru

³аға оқытушы, педагогика ғылымдарының магистрі, Қазақ инновациялық гуманитарлық-заң университеті, Қазақстан, Семей қ., e-mail: asema.kalieva.86@mail.ru

Инклюзивті білім беру жағдайындағы психикалық дамуы тежелген балалардың эмоционалды бұзылысы

Берілген мақалада психикалық дамуы тежелген балалардың эмоционалды бұзылыс мәселелері қарастырылған. «Инклюзив», «инклюзивті білім беру» терминдері салыстырмалы түрде, әлемдік педагогикалық ғылым мен тәжірибеге жақында енді. Психикалық дамуы тежелген балалардың инклюзивті білім алу мәселесі соңғы он жылдықта алдыңғы қатарлы педагог, психолог, медицина саласында ғана емес, мүмкіндігі шектеулі балалардың ата-аналары да өз балаларын жалпы орта білім беретін мектептерде білім мен тәрбие алу мәселесіне және олардың қоғамның толыққанды мүшесі болып қалыптасуына жағдай жасайтынын көрсеткен болатын. Диагностикалық зерттеулерді жүргізу кезінде оқытудың эмоционалды аймағына ықпалын және инклюзивті білім беру жағдайындағы психикалық дамуы тежелген балалардың эмоционалды өзін-өзі сезінуін зерттеуде келесі психологиялық әдістер қолданылды: әдебиет көздеріне талдау жасау, ғылыми ақпаратты жалпылаудың басқа тәсілдері, психодиагностикалық әдістер және практикалық тәжірибе. Психикалық дамуы тежелген балалардың эмоционалды-еріктік аймағы дамуының ерекшеліктері анықталды. Инклюзивті білім беру ерекшеліктері және психикалық дамуы тежелген балалардың эмоционалды аймағын жеңудің жұмыс тәсілдері белгілі. Зерттеулер нәтижесі көрсеткендей, психикалық дамуы тежелген балалардың интегративті топ жағдайында білім беру балалардың эмоционалды аймағына жағымды әсер етіп, эмоционалды өзін сезінуіне жағдай жасалғаны анықталды. Психикалық дамуы тежелген балалардың жалпы орта білім беретін мектептерде білім алу мәселесі дәйектелді.

Түйін сөздер: психикалық дамуы тежелу, эмоционалды аймақ, инклюзивті білім беру, эмоция, тұрақсыздық.

Введение

Современные исследователи отмечают, что среди стран с наиболее совершенными законодательствами в области инклюзивного образования можно выделить Канаду, Кипр, Данию, Бельгию, ЮАР, Испанию, Швецию, США и Великобританию. В этих и многих других странах инклюзивное образование существует уже 30-40 лет. Формирование инклюзивного образования является стратегическим направлением Детского фонда ООН (ЮНИСЕФ). Инклюзивное образование сегодня с полным правом

может считаться одним из приоритетов государственной социальной политики Казахстана. На сегодняшний день в республике насчитывается 138 513 детей с ограниченными возможностями в возрасте до 18 лет, что составляет 2,8 % от общего числа детского населения. В том числе, детей школьного возраста – 93 740 детей, дошкольного возраста – 44 773 (Оралканова, 2017).

Спектр нарушений развития у детей достаточно широк, но наиболее часто встречается такое нарушение как задержка психического развития или ЗПР, тем не менее, можно отметить, что именно проблема эмоций у детей с ЗПР

в современной общей психологии разработана существенно меньше, чем другие области психологического знания. Трудность таких исследований заключается в объективной сложности самой проблемы, в принципиальном отличии психологии эмоций от других психологических проблем и прежде всего в принципиальном отличии эмоциональных явлений от познавательных (когнитивных).

Задержка психического развития (ЗПР) – нарушение нормального темпа психического развития ребенка вследствие соматических заболеваний, поражений центральной нервной системы и др. (Лебединская, 1982: 128).

Особое место в решении данной проблемы занимают исследования, посвящённые детям с ЗПР (Белопольская, 2004: 349); Васильева, 2007: 75-78); (Гарбузова, 2005); (Долгачева, 2007: 78-79); (Захарова, 2006); (Коробейникова, 2002); (Фролова, 2007: 65-67); (Шамарина, 2005:26-33), накоплен значительный материал, свидетельствующий о возможностях компенсации имеющихся дефектов психического развития детей с ЗПР в специально созданных психолого-педагогических условиях инклюзивного обучения (Brand, A. E., & Brinich, P.M., 1999); (Ysseldyke, J.E., Marston, D., 1999); (Trainer, M., 1999); (Gillies, R.M., 2004: 197-213); (Bennett, T., Deluca, D. & Bruns, D., 1997); (Sale, P. & Carey, D., 1995), (Allen, K.E. & Schwartz, I., 2000); (Wayne Osgood, E. Michael Foster, and Mark E. Courtney, 2010); (Levine, Ph. and Wagner, M., 2007:202–58.); (Peterson, M.J., Hittle, M.M., 2010); (Smith, T.E., 2008); (Lelan Joseph, K; Chumba Sammy, K, & Agui Dennis, K., 2014); (Praisner C.L., 2003: 135-145); (Scheyer, et al., 1996). Что же касается проблемы эмоционального развития детей с ЗПР, то она изучена недостаточно. Тем не менее, многие исследователи, так или иначе, касались этой сферы психического развития ребёнка. Специфика эмоциональной саморегуляции детей с ЗПР в значительной мере отражает собой сущность специфики задержки психического развития как аномальной формы развития психики (Сорокоумова, 2010: 549). Авторы отмечают незрелость, нестабильность эмоциональных проявлений. Эти особенности они связывают с незрелостью мозга ребёнка, спецификой его дефекта и указывают на то, что дефицит эмоциональных контактов и общения детей с ЗПР с взрослыми, и особенно со сверстниками, не может не затруднять или не искажать их личностное становление. В психологических исследованиях до сих пор остаётся неразработанной проблема разви-

тия эмоциональной сферы детей с ЗПР в условиях инклюзивного образования.

В ходе изучения научной литературы нами был проанализирован накопленный исследователями опыт по данной проблеме. А именно ряд исследований, посвященных изучению обучения младших школьников и студентов с ЗПР и умственной отсталостью в условиях инклюзивной группы.

Trainer M. в своем исследовании студентов с отклонениями в развитии в общеобразовательных школах пришел к выводу, что студенты с задержкой умственного развития, которые проводят время среди своих сверстников, показывают увеличение социальных навыков, лучше адаптируются к жизни общества (Trainer, M., 1991).

Giangureco M.F., Cloninger C.J., & Iverson, V.S. пришли к выводу, что учащиеся в норме развития, обучающиеся с младшего возраста вместе с детьми с ЗПР и другими нарушениями, имеют повышенную чувствительность к проблемам, с которыми сталкиваются другие, повышенное сочувствие и сострадание, а также приобретают навыки лидерства, которые приносят им пользу (Giangureco, M.F., Cloninger, C.J., & Iverson, V.S., 2011). Это говорит о двустороннем положительном влиянии инклюзивной группы на всех её участников.

Gillies R.M. приводит следующие аргументы: «Инклюзивное образование может быть полезным для всех учащихся в группе, а не только детей с особыми потребностями. Некоторые исследования показывают, что включение помогает учащимся понять важность совместной работы, а также способствует формированию чувства толерантности и эмпатии среди студентов» (Gillies, R.M., 2004: 197-213).

Материал и методы

Нами было проведено исследование на базе КГУ СОШ №42 г. Семей. В исследовании приняли участие пятеро обучающихся с диагнозом ЗПР, имеющих эмоциональные нарушения. Для проведения экспериментального исследования были подобраны следующие методики:

методика «Изучение восприятия детьми графического изображения эмоций» у детей с ЗПР;

методика А.Н. Лутошкина «Эмоциональная цветопись»;

методика «Определение эмоционального благополучия»;

наблюдение за каждым ребенком.

Исследование проводилось во время заня-

тий в инклюзивной группе, а также во время индивидуальных и групповых занятий детей с ЗПР с педагогом-психологом и логопедом образовательного учреждения. Анализ результатов исследования показал, что дети с ЗПР затрудняются в обозначении эмоций. Дети с ЗПР правильно распознают лишь те эмоции, которые обладают яркой экспрессией, дифференцируют противоположные или резко отличающиеся эмоциональные состояния, однако затрудняются в определении эмоций, близких по своим эмоциональным проявлениям или без элементов яркой экспрессии.

Полученные данные указывают на то, что эмоциональное самочувствие детей с ЗПР в ходе занятий в инклюзивной группе можно описать как радостное, безразличное и спокойное, по данным той же методики эмоциональной самоощущения испытуемых в ходе индивидуальных и групповых занятий можно описать как скучное, безразличное и тревожное. В ходе групповых занятий также выявлено более выразительное проявление эмоций у детей с ЗПР через мимику и движения. Общий эмоциональный фон при общении с детьми без нарушений развития в игровой деятельности можно описать как радостный и возбужденный, а во время свободного общения со взрослыми – спокойный, радостный и безразличный.

Составив графическую проекцию эмоционального отношения ребенка к взрослым, сверстникам и занятиям, удалось определить, что наиболее положительные эмоции у детей с ЗПР вызывают занятия в инклюзивных группах, игра со сверстниками, образы педагогов инклюзивных групп. Зонами эмоционального неблагополучия ребенка выступают общее отношение к образовательному учреждению, а также отношение к самому себе, выполнение индивидуальных заданий.

Полученные данные о влиянии условий инклюзивной группы на детей с ЗПР могут быть использованы педагогами-психологами и другими специалистами, работающими с детьми с ЗПР. Коррекционно-развивающая работа позволит им эффективно выстраивать и решать образовательные задачи в работе с детьми с ЗПР.

Проанализировав все полученные данные, можно сделать следующий вывод: обучение детей с ЗПР в условиях инклюзивной группы оказывает положительное влияние на развитие их эмоциональной сферы и способствует улучшению их эмоционального самочувствия.

Решение такой проблемы как коррекция эмоционального нарушения у детей с ЗПР требует как можно более раннего профессионального вмешательства специалистов. Уже в дошкольном возрасте можно выделить такие симптомы нарушения эмоциональной сферы как: раздражительность, повышенная возбудимость, двигательное беспокойство, неусидчивость, отсутствие опосредованной мотивации. В отличие от нормального ребенка, у ребёнка с ЗПР не происходит формирования социальных чувств.

Ситуация усложняется в младшем школьном периоде, когда ребенок с ЗПР попадает в новые для себя социальные условия, требующие от него более сложной и опосредованной формы деятельности – учебной. В отличие от игры и общения, в процессе которых он развивался в дошкольном периоде, в школе необходимо соответствовать строгой программе и вести себя согласно строгим правилам. Очень важно выявить проблему как можно раньше и начать коррекционную работу с более раннего периода жизни ребенка, от этого напрямую зависит её эффективность.

Тенденции развития ребенка с задержкой психического развития те же, что и нормально развивающегося. Известный психолог Рубинштейн С.Я. говорила, что «развитие психики – это специфика детского возраста, пробивающаяся сквозь любую, самую тяжелую патологию организма» (Рубинштейн, 1986).

Как известно, эмоции и чувства – значимые составляющие в развитии личности каждого человека. Такое нарушение как ЗПР оказывает негативное влияние на эмоциональную сферу и вызывает психопатологические изменения в характере человека, влияет на формирование отрицательных качеств, что заметно осложняет коррекционную работу по устранению или смягчению дефекта. Именно по этой причине изучение эмоций, чувств, состояний ребёнка с ЗПР, а также поиск эффективных коррекционных приемов дефекта имеют столь важное значение. Решение данной проблемы поможет включить ребенка с ЗПР в коллектив обычно развивающихся сверстников и взрослых на правах «равных партнеров», обеспечить коррекционное сопровождение такого ребенка, а также даст возможность находить и использовать новые ресурсы индивидуального и социального развития детей с ЗПР, имеющих эмоциональные нарушения, в формате инклюзивного образования.

Эмоциональная сфера ребенка с ЗПР характеризуется некоторыми особенностями

ми: его эмоции малодифференцированы, он не испытывает глубоких переживаний, чаще его чувства очень схожи между собой, и близки к одному из двух крайних полюсов (удовлетворение и неудовлетворение). Также все они напрямую зависят от непосредственного раздражителя, т.е. находятся на достаточно низком уровне развития в виду наличия у ребенка лишь примитивных потребностей. Хотя эмоции таких детей отличаются живостью их проявления, переживаются они поверхностно и ситуационно, поэтому переключаются с одного на другое переживание достаточно быстро. Дети с ЗПР несамостоятельны и достаточно легко внушаемы, что может стать для них серьезной опасностью. В играх чаще всего они подражают другим детям.

Также, у детей с ЗПР часто бывают эмоциональные и чувственные проявления, неадекватные воздействиям окружающей среды. У одних наблюдается чрезмерная лёгкость и поверхностная оценка серьёзных жизненных событий. Слабость мысли, интеллекта и незрелость, примитивность мотивационно-потребностной сферы тормозят у таких детей необходимое формирование высших чувств.

По мнению Сабельниковой С.И. детям с особенностями развития сегодня вовсе не обязательно обучаться в специальных учреждениях, а даже наоборот, получить качественное образование и лучше адаптироваться к жизни они смогут в обычной школе (Сабельникова, 2009). Именно этим потребностям отвечает на сегодняшний день инклюзивное образование.

На сегодня проблема инклюзивного образования актуальна во всем мире. В Казахстане это явление также не оставлено без внимания, поскольку количество детей с врожденными и приобретенными пороками развития с каждым годом растет. Государство ставит задачи ранней диагностики отклонений в развитии у детей и ранней коррекции этих отклонений за счет компенсаторных функций организма. Система образования, в свою очередь, должна, по мере возможности, включить данную категорию детей в процесс обучения в массовых детских садах, общеобразовательных школах, профессиональных лицеях и высших учебных заведениях.

Инклюзивное образование – это широкий процесс интеграции, подразумевающий доступность образования для всех и развитие общего

образования в плане приспособления к различным нуждам всех детей. Данный термин используется для описания процесса обеспечения доступа к образованию детей с особыми потребностями.

Детям с нормальным уровнем развития это позволит сформировать важнейшие качества: толерантность, отзывчивость, терпеливость. Инклюзивный подход направлен на более активное взаимодействие всех участников образовательного процесса. Совместное сотрудничество создает особую среду и обстановку, в которой абсолютно все будут равноценны. Именно при таком подходе к образованию создаются благоприятные условия для скорейшей социализации и индивидуализации детей с ЗПР, причем эти процессы понимаются в более широком смысле. Основой такой индивидуализации является возможность вести каждого конкретного ребенка в направлении образовательного стандарта своим путем, не снижая в целом уровня образования. Такой принцип изменяет не содержание, а методы и пути обучения.

Важно отметить, что интеграция ребенка с ЗПР в среду со здоровыми детьми проходит тем более успешно, чем раньше она начинается. Именно поэтому данный процесс наиболее продуктивен в дошкольный период жизни ребенка с ЗПР. Но такое объединение детей требует определенной коррекции в отношении всех участников воспитательного и образовательного процессов. Интеграция пройдет успешно, если будут соблюдены три условия: взаимопонимание; взаимодействие; взаимоуважение (никишина, 2003).

Преподавателю, а также специалистам образовательного учреждения, таким как дефектолог, логопед, педагог-психолог, социальный педагог, тьютор, необходимо оказывать особенное внимание детям с ЗПР, проводить индивидуальную работу используя специальные методы, приемы и техники для более эффективной адаптации их в инклюзивной группе.

Исходя из анализа литературных источников по теме исследования, наблюдения за деятельностью специалистов КГУ СОШ №42 г. Семей с детьми с ЗПР, имеющими нарушения эмоциональной сферы, включенными в инклюзивное образование, а также бесед с ними мы разработали комплекс приёмов направленных на коррекцию эмоционально-волевой сферы детей с ЗПР (таблица 1).

Таблица 1 – Приемы коррекции эмоционально-волевой сферы детей с ЗПР

Прием	Цель
Упражнения, направленные на развитие социально-бытовых навыков и ориентировки в окружающем	Комплекс упражнений по формированию навыков социально-бытовой ориентировки у детей позволит в занимательной игровой форме обогатить жизненный опыт ребенка и приобщить его к самостоятельной жизни: осознание пола, возраста, места жительства, умение рассказать о себе и о семье, расширение знаний об окружающем мире, осознание размера, формы, разных видов деятельности и др.
Мимические и пантомимические игры и упражнения	Выразительное изображение отдельных эмоциональных состояний, связанных с переживанием телесного и психологического удовольствия и неудовольствия. Осознание детьми собственного тела для выработки умения управлять им.
Упражнения, направленные на развитие познавательных процессов, воображения и творческих способностей	Развитие способностей к переключению внимания, восприятию геометрических фигур, цветоразличению, представлению пространства, наблюдательности. Развитие мыслительных процессов: обобщение, отвлечение, выделение существенных признаков, развитие гибкости ума, сообразительности и словарного запаса. Увеличение объема памяти в разных модальностях. Развитие воображения и творческих способностей.
Психомышечная тренировка	Позволит снизить эмоциональное напряжение, поможет научить детей умению произвольного расслабления.
Формирование адаптивных форм поведения	Развитие навыков совместной деятельности, закрепление конструктивных способов разрешения конфликтных ситуаций.

Изучение психолого-педагогической литературы по теме исследования позволило сделать вывод о недостаточной разработанности такой проблемы, как развитие эмоциональной сферы детей с ЗПР в условиях инклюзивного образования (Шмаков, 2001). Данный вывод явился основанием для проведения нашего исследования о возможном положительном влиянии обучения детей с особыми потребностями в инклюзивных группах средних школ.

Наблюдение за испытуемыми проводилось как во время занятий в инклюзивной группе, так и во время групповых и индивидуальных занятий, воспитательных мероприятий, свободного общения с взрослыми и родственниками.

Также в экспериментальном исследовании использовался комплекс методик, нацеленных на определение эмоционального состояния и отношения детей с ЗПР, имеющих эмоциональные нарушения, к разным формам деятельности.

В исследовании нами были использованы следующие методики:

1. Методика «Изучение восприятия детьми графического изображения эмоций» у детей с ЗПР. Цель данной методики: выявить способности детей с ЗПР определять графически изображенные на картинках эмоции. Был использован раздаточный материал: карточки с графическим изображением эмоций. Порядок проведения: ребенку предлагалось по одной карточке с графическим изображением радос-

ти, горя, страха, гнева, удивления, с вопросом: «Какое это лицо?». Результаты фиксировались.

2. Методика А.Н. Лутошкина «Эмоциональная цветопись». Цель данной методики: исследование эмоционального самочувствия детей дошкольного возраста. Цвет – наиболее доступная и положительная форма выражения настроения. По ходу выполнения определенных видов деятельности, в перерывах, детям с ЗПР, имеющим эмоциональные нарушения, предлагалось выбрать один или несколько из цветов, отражающих их настроение на данный промежуток времени. Оттенки настроения обозначались определенным цветом: радостное – красным, спокойное – зеленым, скучное – серым, плохое – черным, тревожное – коричневым, безразличное – белым.

Были выделены зоны: игра в инклюзивной группе, занятие в инклюзивной группе, общение с членами семьи, общение с педагогом инклюзивной группы, индивидуальное и групповое коррекционное занятие. Каждая зона оценивалась цветом. Для оценки эмоционального самочувствия достаточно записать цвета.

3. Методика «Определение эмоционального благополучия детей».

Порядок проведения: ребенку предлагалось выбрать карандаш такого цвета, который ему больше всего нравится. Этим карандашом надо нарисовать черточку на полоске, затем из оставшихся выбрать тот карандаш, который те-

перь больше всего нравится и тоже нарисовать черточку на полоске и так далее, до последнего карандаша.

Далее задаются вопросы:

Какое настроение у тебя бывает, когда ты приходишь в школу? Какого цвета твое настроение, выбери такого цвета карандаш и нарисуй черточку на полоске.

Какое настроение у тебя возникает, когда ты встречаешься со своим педагогом?

Когда ты видишь своих друзей? Какого у тебя настроение на занятиях в своей группе?

Какое у тебя настроение, когда ты один (а) выполняешь задания?

Какое у тебя настроение, когда ты думаешь о себе?

Какое у тебя настроение, когда вы играете в группе?

Таким образом, мы смогли получить графическую проекцию эмоционального отношения ребенка к взрослым, сверстникам, занятиям. Результаты исследования помогли определить причины и зоны эмоционального неблагополучия ребенка.

4. Наблюдение за каждым ребенком и выполнение разных форм деятельности по заранее разработанной схеме наблюдения, где отражены такие аспекты, как общий эмоциональный фон, общий эмоциональный фон во при общении со сверстниками, в игре, общий эмоциональный фон во время свободного общения с взрослыми, проявление эмоций при общении с родителями, мимические и действенные проявления эмоций

в игре и в свободной деятельности, на занятиях, в общении с родителями.

В исследовании приняли участие учащиеся начальных классов КГУ СОШ №42 г. Семей, что составило 7,6% от общего числа воспитанников, обучающихся в данных группах. Испытуемые, участвующие в исследовании имеют следующие нарушения: ОНР 1 уровень, аномалия развития головного мозга, миотонический синдром, ЗПР, ЗПР на фоне резидуально-органического состояния, расходящееся косоглазие, дальновзоркость.

Исследование продолжалось в течение года. Кроме наблюдения за испытуемыми в естественных условиях, проводилось диагностическое исследование с использованием указанных выше методик.

Результаты и обсуждение

Особенности выполнения данного задания свидетельствуют о развитии на низком уровне способности различать эмоции испытуемых. Только один из пяти испытуемых смог определить четыре из пяти изображенных на карточках эмоций, остальные же испытуемые выполнили задание только на 40% и меньше.

Можно заметить, что определение такой эмоции как «радость» вызвало затруднения только у одного из испытуемых, остальные же справились с данной задачей. Результаты говорят о том, что детям с ЗПР, имеющим эмоциональные нарушения, легче определить эмоции с яркой экспрессией, резко отличающиеся между собой.

Рисунок 1 – Показатели по методике Лутошкина А.Н. «Эмоциональная цветопись»

Рисунок показывает, что эмоциональное самочувствие детей с ЗПР во время занятий в инклюзивной группе со сверстниками в норме развития носит радостный характер, также наиболее часто испытуемые делают выбор в пользу зеленого цвета, что говорит о их спокойном настроении. Нужно заметить, что серый, ко-

ричевый и черный цвета испытуемые выбирали после неудач в выполнении предложенного задания, или сложностей, возникших в связи с его выполнением. Выполняя задания во второй половине дня, часто испытуемые делали выбор в пользу белого цвета, что может быть связано с их утомлением.

Рисунок 2 – Показатели по методике Лутошкина А.Н. «Эмоциональная цветопись»

Рисунок показывает, что эмоциональное самочувствие детей с ЗПР во время индивидуальных и групповых занятий с детьми той же категории можно описать как скучное, безразличное и тревожное. Равные позиции занимает выбор в пользу радостного и плохого настроения среди испытуемых. Возможно, это связано с успешностью или неуспешностью выполнения заданий, предложенных специалистами, так как неудача в выполнении упражнения заметно огорчала испытуемых, в то время как успех вызывал явные положительные эмоции. Значимый процент тревожного настроения в выборах испытуемых также может быть связан с утомлением к концу коррекционного занятия испытуемых.

Результаты методики «Определение эмоционального благополучия» показывают, что наиболее положительные эмоции испытуемых вызывают образы педагога инклюзивной группы, на втором месте занятия в инклюзивной группе, также высокую оценку получила игра со сверстниками в инклюзивной группе. Зонами эмоционального благополучия испытуемых выступили общее отношение к образовательному учреждению, индивидуальные занятия и выполнение индивидуальных заданий, наиболее негативную оценку получило отношение к само-

му себе, причем, если по другим зонам эмоционального отношения испытуемые давали относительно разные оценки, то по последнему пункту все пятеро показали очень близкие результаты.

Непосредственное наблюдение за каждым ребенком с ЗПР, имеющим эмоциональные нарушения, позволило получить следующие данные. На занятиях в инклюзивной группе и в свободной деятельности с детьми с нормой развития дети с ЗПР, имеющие эмоциональные нарушения, более активно проявляют свои эмоции через мимику, жесты, движения, их эмоциональный фон можно описать как радостный, возбужденный, спокойный. В таких условиях испытуемые проявляют себя более активно, эмоциональны в общении с остальными участниками группы, часто смеются и улыбаются, с интересом и инициативой контактируют с детьми в группе.

Эмоциональный фон в ходе индивидуальных и групповых занятий с детьми той же категории отличается сдержанностью в проявлении эмоций, его можно обозначить как спокойный, безразличный и более замкнутый, эмоциональные проявления чаще находят отражение в мимике испытуемых.

Нашей же задачей было изучить другую сторону двустороннего влияния – влияния условий инклюзивной группы на эмоциональную составляющую личности ребенка с ЗПР.

Результаты проведенных диагностических методик указывают на то, что занятия в инклюзивной группе, образы педагогов данных групп, свободная деятельность с детьми с нормой развития вызывают у испытуемых положительные эмоциональные оценки. Время, проведенное в инклюзивной группе, испытуемые оценивают как радостное, спокойное, безразличное, общий эмоциональный фон более радостный и спокойный, более ярко, чем в ходе индивидуальных занятий, через мимику, жесты и движения проявляются эмоции. Что доказывает положительное влияние на развитие всех участников инклюзивной группы совместного обучения.

Заключение

Исходя их анализа всех полученных данных, можно сделать вывод, что гипотеза нашего ис-

следования подтвердилась: обучающиеся с ЗПР, имеющие эмоциональные нарушения в инклюзивной группе, действительно оказывают положительное влияние на развитие его эмоциональной сферы и улучшают его эмоциональное самочувствие.

На основании всего вышеизложенного считаем необходимым совместное обучение в образовательных учреждениях детей с ЗПР, имеющих эмоциональные нарушения, с детьми, находящимися в норме развития.

Очень часто из внимания упускается важный момент, что ребенку с ЗПР для развития необходимо испытывать весь спектр эмоций, так как преобладание только положительных эмоций, ограждение его от сверстников с нормой развития, может снизить интерес, привести к аффективным реакциям, которые являются результатом длительного зажима эмоций. Поэтому так необходима своевременная коррекционная работа с детьми с ЗПР в благоприятном для них социальном окружении – инклюзивной группе.

Литература

- Allen K.E., Schwartz I. *The Exceptional Child: Inclusion in Early Childhood Education*, (4 ed.), Delmar Cengage Learning. – 2000. – pp. 144.
- Белопольская Н.Л. *Детская патопсихология*. – Хрестоматия: Учеб. пособие для вузов. – 3-е изд., стер. – М.: Когито-Центр, 2004. – С. 349.
- Bennett T., Deluca, D. & Bruns, D. «Putting inclusion into practice: perspectives of teachers and parents»// *Exceptional Children*, 64. – 1997. – p. 125.
- Brand, A. E., & Brinich, P. M. Behavior Problems and Mental Health Contacts in Adopted, Foster, and Nonadopted Children // *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 40(8). –1999. – pp. 1221–1229 .
- Васильева И. Г. Особенности коррекционно-педагогической работы с младшими школьниками с задержкой психического развития // *Коррекционная педагогика*. – М., 2007. – N 5 (23). – С. 75–78.
- Гарбузов В.И. *Нервные и трудные дети*. – М.: АСТ, 2005; Санкт-Петербург: Ас-трель-Санкт-Петербург. – 351 с.
- Gillies R.M. The effects of cooperative learning on junior high school students during small group learning, *Learning and Instruction* there are inclusion units and other rooms in some schools which focus on these aspects, 2004. – 14(2). – P. 197–213.
- Долгачева А.В., Чернов В.Н. *Инновационная методика физического воспитания детей с задержкой психического развития* // *Физическая культура: воспитание, образование, тренировка*. – 2007. – N 2. – С. 78–79.
- Захарова А.В. *Профили обучаемости детей-сирот с задержкой психического развития как условие формирования психологической готовности к обучению в школе: автореф. дис. ... канд. психол. наук: 19.00.10 Моск. городской пед. ун-т*. – М., 2006. – 24 с.
- Коробейников И.А. *Нарушения развития и социальная адаптация*. – М.: ПЕР СЭ, 2002. – 192 с.
- Лебединская К.С. *Основные проблемы диагностики задержки психического развития детей*. – М.: Педагогика, 1982. – С. 128.
- Lelan Joseph K; Chumba Sammy K, & Agui Dennis K. Implementing inclusive practices in Kenya: challenges for the administrators in Keiyo Marakwet County. // *Kenya Journal Of Educational Planning, Economics & Management*, 2014. – Volume 8, Issue 2. – P. 203.
- Levine Ph. and Wagner M. Transition for Young Adults Who Received Special Education Services as Adolescents: A Time of Challenge and Change, in *On Your Own without a Net*, edited by Osgood and others, 2007, pp. 202–58.
- Michael F. Giangreco, Chigee J. Cloninger, Virginia Salce. Iverson., *Choosing Outcomes & Accommodations for Children: A guide to educational planning for students with disabilities*. – 2011. Baltimore: Paul H Brookes. – p. 305.
- никишина В.Б. *Практическая психология в работе с детьми с задержкой психического развития: Пособие для психологов и педагогов*. – М.: Владос, 2003. – 128 с.
- Оралканова И.А. *Подготовка педагогов к работе в условиях инклюзивного образования*. – Семей: «Семей печать», 2017. – 200 с.

- Praisner C. L. Attitudes of elementary school principals toward the inclusion of students with disabilities. *Exceptional Children*, 2003. – P. 135–145.
- Рубинштейн С.Я. Психология умственно отсталого школьника: учебное пособие для студентов педагогических институтов по спец. № 2111 «Дефектология». – 3-е изд., перераб. и доп. – М.: Просвещение, 1986. – 192 с.
- Peterson M.J., Hittle M. M. Inclusive teaching // *The journey towards effective schools for all learners*. – Boston, 2010. – P. 136.
- Сабельникова С.И. Развитие инклюзивного образования. Справочник руководителя образовательного учреждения, 2009. – 426 с.
- Sale P. & Carey D. The Sociometric status of students with disabilities in a full-inclusion school, *Exceptional Children*, 62. – 1995. – P. 255.
- Smith T.E. Teaching students with special needs in inclusive settings. – Boston, 2008. – P. 236.
- Сорокоумова С.Н. Психологические особенности инклюзивного обучения. // *Известия Самарского научного центра Российской академии наук*, т. 12. – №3. 2010. – С. 549 с.
- Scheyer et al. *The Inclusive Classroom Teacher*. Created Materials, Inc. 1996. – p. 179.
- Trainer M. Differences in common: Straight talk on mental retardation, Down Syndrome, and life», Rockville, MD» Woodbine house, 1991. – p. 180.
- Фролова О.В. Психологические особенности тревожности в фрустрационных ситуациях и их психологическая коррекция у детей с задержкой психического развития младшего школьного возраста // *Коррекционная педагогика*. – 2007. – N 4 (22). – С. 65–67.
- Шамарина Е.В., Чернухина Е.Е. Особенности познавательной деятельности и эмоциональной сферы младших школьников с задержкой психического развития. // *Коррекционная педагогика*. – 2005. – N 4. – С. 26–33.
- Шмаков С.А. Игра учащихся как педагогический феномен культуры [The play of students as a pedagogical phenomenon of culture]. – М.: Педагогика, 2001. – 409 с.
- Wayne Osgood, E. Michael Foster, and Mark E. Courtney. Vulnerable Populations and the Transition to Adulthood. // *The future of children*. – Vol. 20. No. 1. – Spring 2010. – P. 209.
- Ysseldyke J.E., Marston D. Origins of categorical special education services in schools. 1999. – p. 274.

References

- Allen K.E., Schwartz I. (2000) *The Exceptional Child: Inclusion in Early Childhood Education*, (4 ed.), Delmar Cengage Learning, pp. 144.
- Belopol'skaya N.L. (2004) *Detskaya patopsikholgiya. – Khrestomatiya: Ucheb. posobiye dlya vuzov [Child's pathopsychology. It is Reading-book: Studies. manual for institutions of higher learning]*. - 3rd ed., Sr. - Moscow: Kogito-Center. p. 349.
- Bennett T., Deluca, D. & Bruns, D. (1997) Putting inclusion into practice: perspectives of teachers and parents, *Exceptional Children*, 64. p. 125.
- Brand, A.E., & Brinich, P.M. (1999) Behavior Problems and Mental Health Contacts in Adopted, Foster, and Nonadopted Children. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 40(8), pp. 1221-1229.
- Vasil'yeva I.G. (2007) Osobennosti korrektsionno-pedagogicheskoy raboty s mladshimi shkol'nikami s zaderzhkoy psikhicheskogo razvitiya// *Korreksionnaya pedagogika [Features of correctional and pedagogical work with junior schoolchildren with a delay in mental development // Correctional Pedagogy]*. М., - N 5 (23). - pp. 75-78.
- Garbuzov V.I. (2005) *Nervnyye i trudnyye deti [Nervous and difficult children]*. - Moscow: AST, 2005; St. Petersburg: Al-Tril-Saint-Petersburg. p. 351.
- Gillies R.M. (2004) The effects of cooperative learning on junior high school students during small group learning, *Learning and Instruction there are inclusion units and other rooms in some schools which focus on these aspects*, - 14 (2), pp.197-213.
- Dolgacheva A.V., Chernov V.N. (2007) *Innovatsionnaya metodika fizicheskogo vospitaniya detey s zaderzhkoy psikhicheskogo razvitiya. Fizicheskaya kul'tura: vospitaniye, obrazovaniye, trenirovka. [Innovative methods of physical education of children with mental retardation. Physical culture: education, education, training]*. N 2. pp. 78-79.
- Zakharova A.V. (2006) *Profili obuchayemosti detey-sirot s zaderzhkoy psikhicheskogo razvitiya kak usloviye formirovaniya psikhologicheskoy gotovnosti k obucheniyu v shkole [Learning profiles of orphans with a delay in mental development as a condition for the formation of psychological readiness for schooling]*. dis... cand. psychol. Sciences: 19.00.10 Moscow. city ped. un-t. p. 24.
- Korobeynikov I.A. (2002) *Narusheniya razvitiya i sotsial'naya adaptatsiya [Developmental disorders and social adaptation]*. - Moscow: Per SE. p. 192.
- Lebedinskaya K.S. (1982) *Osnovnyye problemy diagnostiki zaderzhki psikhicheskogo razvitiya detey [The main problems of diagnosis of mental retardation of children]*. - Moscow: Pedagogy. - p. 128.
- Lelan Joseph K; Chumba Sammy K, & Agui Dennis K. (2014) Implementing inclusive practices in kenya: challenges for the administrators in Keiyo Marakwet County. *Kenya Journal Of Educational Planning, Economics & Management* Volume 8, Issue 2. – p. 203.
- Levine Ph. and Wagner M. (2007) Transition for Young Adults Who Received Special Education Services as Adolescents: A Time of Challenge and Change, in *On Your Own without a Net*, edited by Osgood and others, pp. 202–58.
- Michael F. Giangreco, Chigee J. Cloninger, Virginia Salce. Iverson. (2011) *Choosing Outcomes & Accommodations for Children: A guide to educational planning for students with disabilities*. – Baltimore: Paul H Brookes. – p. 305.

- Nikishina V.B. (2003) *Prakticheskaya psikhologiya v rabote s det'mi s zaderzhkoy psikhicheskogo razvitiya: Posobiye dlya psikhologov i pedagogov* [Practical psychology in working with children with mental retardation: A manual for psychologists and educators]. M.: Vlos. p. 128.
- Oralkanova I.A. (2017) *Podgotovka pedagogov k rabote v usloviyah inklyuzivnogo obrazovaniya* [Training of teachers to work in conditions of inclusive education]. Semey: «Semeys seal». 200 p.
- Praisner C.L. (2003) Attitudes of elementary school principals toward the inclusion of students with disabilities. *Exceptional Children*. pp. 69, 135-145.
- Rubinshteyn S.YA. (1986) *Psikhologiya umstvenno otstalogo shkol'nika: Uchebnoye posobiye dlya studentov pedagogicheskikh institutov po spets. № 2111 «Defektologiya»* [Psychology of the mentally retarded schoolboy: Textbook for students of pedagogical institutes on special. № 2111 «Defectology»]. – 3rd ed., Pererab. and additional. - M.: Enlightenment. p. 192.
- Peterson M.J., Hittle M. M. (2010) *Inclusive teaching: The journey towards effective schools for all learners*. Boston. p. 136.
- Sabel'nikova C.I. (2009) *Razvitiye inklyuzivnogo obrazovaniya. Spravochnik rukovoditelya obrazovatel'nogo uchrezhdeniya* [Development of inclusive education. Directory of the head of an educational institution]. 426 p.
- Sale P. & Carey D. (1995) The Sociometric status of students with disabilities in a full-inclusion school, *Exceptional Children*, 62. – p. 255.
- Smith T.E. (2008) *Teaching students with special needs in inclusive settings*. Boston. p. 236.
- Sorokoumova S.N. (2010) *Psikhologicheskiye osobennosti inklyuzivnogo obucheniya*. // *Izvestiya Samarskogo nauchnogo tsentra Rossiyskoy akademii nauk*, t. 12. [Psychological features of inclusive education. // *Proceedings of the Samara Scientific Center of the Russian Academy of Sciences*]. vol. 12. №3. p. 549.
- Scheyer et al. (1996) *The Inclusive Classroom Teacher*. Created Materials, Inc. p. 179.
- Trainer M. (1991) *Differences in common: Straight talk on mental retardation, Down Syndrome, and life*, Rockville, MD Woodbine house. p. 180.
- Frolova O.V. (2007) *Psikhologicheskiye osobennosti trevozhnosti v frustratsionnykh situatsiyakh i ikh psikhologicheskaya korrektsiya u detey s zaderzhkoy psikhicheskogo razvitiya mladshogo shkol'nogo vozrasta. Korrektsionnaya pedagogika* [Psychological features of anxiety in frustration situations and their psychological correction in children with delayed mental development of primary school age. Correctional pedagogy]. N 4 (22). pp. 65-67.
- Shamarina Ye.V., Chernukhina Ye.Ye. (2005) *Osobennosti poznavatel'noy deyatel'nosti i emotsional'noy sfery mladshikh shkol'nikov s zaderzhkoy psikhicheskogo razvitiya. Korrektsionnaya pedagogika* [Features of cognitive activity and emotional sphere of younger schoolchildren with a delay in mental development. Correctional pedagogy]. - N 4. - pp. 26-33.
- Shmakov S.A. (2001) *Igra uchashchikhsya kak pedagogicheskiy fenomen kul'tury* [The play of students as a pedagogical phenomenon of culture]. M.: Pedagogika, 2001. p. 409.
- Wayne Osgood, E. Michael Foster, and Mark E. Courtney. (2010) *Vulnerable Populations and the Transition to Adulthood*. - The future of children. Vol. 20. No. 1. p. 209.
- Ysseldyke J.E., Marston D. (1999) *Origins of categorical special education services in schools*. p. 274.

Rizulla A.R.¹, Tashimova F.S.²

¹PhD student, al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty, e-mail: arizulla@mail.ru

²Doctor of psychological science, Professor, al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty, e-mail: fatima_tashimova@mail.ru

THE WAY TO BECOME A FRIEND WITH STRESS

This paper shed a light on the stress phenomenon from the perspective that contrary to lay beliefs about stress as negative phenomenon. The article explores the nature of the stress both in physiological and psychological level. The paper develops the idea about physiological changes that co-occur with stress are not necessarily bad. Much can be done during stressful experiences to promote adaptive responses. Authors conducted analyses of empirical data related to stress investigations obtained by foreign scientists. Stress as any of other phenomenon has negative and positive sides. It may destroy humanity and allow living in prosperity at the same time. The vast majority of research suggest that cognitive appraisals are powerful tools that help shift negative stress states to more ones that are positive. Positive reappraisal improve our performance, coping and physiological state of our body. Moreover, besides stress hormones (i.e. adrenaline and cortisol), stress provokes oxytocin production in our body, which triggers our prosocial behavior and thus, helps us to adapt to the environment and obtain social support. Social support suppress negative outcomes of stress and helps to apply productive coping strategies. By reframing the meaning of the physiological signals that accompany stress, person can benefit physiological reactivity, attention, performance, explore its potential applications, and shift life and its perception from negative to positive.

Key words: stress, sympathetic nervous system, reappraisal, emotional and cognitive regulation.

Ризулла А.Р.¹, Ташимова Ф.С.²

¹PhD докторанты, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ., e-mail: arizulla@mail.ru

²психология ғылымдарының докторы, профессор, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ., e-mail: fatima_tashimova@mail.ru

Стреспен достыққа жол

Мақалада стрестік құбылыс кернеулердің жалпы қабылданған тұжырымдамасына қарсы келетін ұстанымнан, теріс құбылыс ретінде қарастырылады. Стресс ұғымы және стрестің адамдарға биологиялық және психологиялық деңгейде әсер ету сипаты анықталды. Мақалада стрестің жағымды жағы туралы идея дамиды, бұл стресс – бейімделудің қозғалтқышы болып табылады. Авторлар стрестік зерттеу саласындағы шетелдік зерттеушілердің эмпирикалық деректерін талдайды. Қандай да бір құбылыс сияқты стресс оң және теріс жағына ие. Ол адамзатты жойып, сонымен қатар жемісті өмір сүруге мүмкіндік береді. Зерттеулердің басым бөлігі стрестің когнитивті қайта бағалануы стрестің жағымсыз әсерлерге теріс әсерін өзгертудің күшті құралы екенін көрсетті. Стрестің оң қабылдауы (қайта бағалау) біздің денеміздегі қиындықтар мен физиологиялық жағдайлардың кез келген тапсырмасын орындауды жақсартады.

Сонымен қатар, адреналин және кортизол деп аталатын стресс гормондарынан басқа біздің денеміз стресс кезінде окситоцин гормонын шығарады, бұл өз кезегінде қоршаған ортаға бейімделуге және әлеуметтік қолдау алуға көмектесетін әлеуметтік бағдарланған мінез-құлықты тудырады. Өз кезегінде, әлеуметтік қолдау стрестің теріс әсерлерін азайтуға және жемқорлыққа қарсы күрес стратегияларын қолданады. Денедегі физиологиялық сигналдардың мағынасын түсіндіру (қайта бағалау) адамның физиологиялық реактивтілік, қорларды зерттеу, өмірді және оның қабылдауын терістен оңға өзгертуге мүмкіндік береді.

Түйін сөздер: стресс, симпатикалық жүйке жүйесі, қайта бағалау, эмоционалдық және танымдық реттеу.

Ризулла А.Р.¹, Ташимова Ф.С.²

¹докторант 1 курса кафедры общей и прикладной психологии, Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы, e-mail: arizulla@mail.ru

²Доктор психологических наук, профессор, Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы, e-mail: fatima_tashimova@mail.ru

Путь к дружбе со стрессом

Статья освещает явление стресса с позиции, противоречащей общепринятой концепции стресса, как негативного явления. Раскрываются понятие стресса и природа воздействия стресса на человека как на биологическом, так и на психологическом уровне. Работа развивает идею позитивной стороны стресса, обосновывая это тем, что стресс является двигателем адаптации. Авторы проводят анализ эмпирических данных, полученных зарубежными исследователями в сфере изучения стресса. Стресс, как и любое другое явление, имеет как позитивные, так и негативные стороны. Он может погубить человечество, но также и дать возможность жить продуктивно. Подавляющая масса исследований показала, что когнитивная переоценка стресса является мощным орудием в изменении негативных последствий стресса на позитивные. Позитивное восприятие (переоценка) стресса улучшает выполнение какой-либо задачи, копинг и физиологическое состояние нашего организма. Более того, помимо гормонов стресса, известными как адреналин и кортизол, наш организм производит гормон окситоцин во время стресса, который в свою очередь запускает социально-ориентированное поведение, помогая нам адаптироваться и получить социальную поддержку от окружения. Социальная поддержка в свою очередь позволяет минимизировать негативные последствия стресса и применить продуктивные стратегии совладания. Рефрейминг (переоценка) смысла физиологических сигналов организма, которые появляются во время стресса, позволяют человеку преуспеть в плане физиологической реактивности, исследовать ресурсы, изменить жизнь и ее восприятие с негативного на позитивное.

Ключевые слова: стресс, симпатическая нервная система, переоценка, эмоциональная и когнитивная регуляция.

Introduction

Stress is an important and natural element of human beings' existence. In virtue of stress human species still alive. This statement evokes many contradictions in our understanding of the life existence. The vast majority of science literature describe stress as negative phenomena. Let us take for example following data: stress has been linked to six leading causes of death (heart disease, accidents, cancer, liver disease, lung ailments, suicide; e.g., Sapolsky, 1996; Schneiderman, Ironson, & Siegel, 2005); stress has been associated with absenteeism from work, increased medical expenses, and loss of productivity (e.g., Atkinson, 2004; Schneiderman et al., 2005); cognitive impairment, depression, and other mental illness (e.g., Hammen, 2005; McEwen & Seeman, 1999; Schwabe & Wolf, 2010; Wang, 2005); and aggression, relational conflict also has been linked to stress outcomes (e.g., Bodenmann, Meuwly, Bradbury, Gmelch, & Ledermann, 2010). Other consequences of stress that could provide linkages to health have been identified, such as increases in smoking, substance use, accidents, sleep problems, and eating disorders. Populations that live in more

stressful environments (communities with higher divorce rates, business failures, natural disasters, etc.) smoke more heavily and experience higher mortality from lung cancer and chronic obstructive pulmonary disorder (Colby et al. 1994). Thus, we can assume that stress triggers problematic outcomes both in psychological and physiological levels, moreover it causes economical expenditures and misbalance society.

However, this paper aimed to open another side of stress nature. The research would have been more relevant if a wider range of arguments (positive and negative) had been explored. For this purpose let us start review several interesting concepts discovering the nature of the stress.

Darwin's theory of evolution (1859) has challenged stress concept, which was mentioned above. He suggests that environmental stress triggered struggle for existence of human species through «fight or flight» mechanism in the conditions of competition with other organic beings. This theory emphasized the significance of environmental stress in relation to natural selection for stress resistance and adaptation. Thus, we can suggest that environmental stress made us more powerful and alive.

Stress nature

Researchers have had a difficult time agreeing on an acceptable definition of stress. Some have conceptualized stress as a demanding or threatening event or situation (e.g., a high-stress job, overcrowding). Such conceptualizations are known as stimulus-based definitions because they characterize stress as a stimulus that causes certain reactions. Stimulus-based definitions of stress are problematic, however, because they fail to recognize that people differ in how they view and react to challenging life events and situations. From this perspective more clear definition of stress was given by Lazarus and Folkman (1984), they conceptualize it as a process whereby an individual perceives and responds to events that he appraises as overwhelming or threatening to his well-being. Individual perceives stress in accordance with his world adjustment, which may differ from another person's perspective. Continuing this line of idea Tom Cox (1985) defines stress as subjective and relative phenomena, something that may be stressful for one person may not be stressful for another. This means that we cannot make a general prescription for different situations with a certain steps in order to manage stress as it has very subjective nature. Interesting concept was given by Friedman and Rosenham (1974) related to personality type as possible source of stress. This concept somehow echoes the idea of person's perspectives in stress perception. Friedman and Rosenham introduced the Type A and Type B classification. Individuals of Type A show competitive behavior, tend to get angry easily, and are always busy in achieving their goals, whereas Type B personalities are more relaxed and do not act competitively. Type A individuals are easily 'wound up' and tend to overreact. They also tend to have high blood pressure (hypertension). Type A individuals tend to be easily aroused to anger or hostility, which they may or may not express overtly. People with Type B personality tend to be more tolerant of others, are more relaxed than Type A individuals, more reflective, experience lower levels of anxiety and display a higher level of imagination and creativity. Researchers concluded that individuals of A type are more vulnerable to heart disease than individuals of B type as they (A type) perceive environment with emotional exertion in competitive way that make this environment stressful for them.

Endocrinologist Hans Selye, a famous stress researcher, gave another concept of stress. He defined stress as the «response of the body to any

demand, whether it is caused by, or results in, pleasant or unpleasant conditions» (Selye 1976: 74). Selye's definition of stress is response-based in that it conceptualizes stress chiefly in terms of the body's physiological reaction to any demand that is placed on it. From this biological standpoint during stress, the Autonomic Nervous System (ANS) with its two sympathetic and parasympathetic branches is activated with an increased sympathetic tonus, a decrease in parasympathetic tonus and reduced heart rate variability (HRV) (Friedman & Thayer, 1998). Such a pattern is also observed in psychosocial strain situation (Ohira et al., 2008). This activation triggers fight-or-flight response, the body is rapidly aroused by activation of both the sympathetic nervous system and the endocrine system. This arousal helps prepare the person to either fight or flee from a perceived threat.

According to Cannon (1932), the fight-or-flight response is a built-in mechanism that assists in maintaining homeostasis—an internal environment in which physiological variables such as blood pressure, respiration, digestion, and temperature are stabilized at levels optimal for survival. Thus, Cannon viewed the fight-or-flight response as adaptive because it enables us to adjust internally and externally to changes in our surroundings, which is helpful in species survival.

Moreover, this activation leads to production of three main stress hormones: adrenaline, cortisol, norepinephrine (Hargreaves, 1990). Key actions of adrenaline include increasing the heart rate, increasing blood pressure, preparing body for effective response. A closely related hormone, noradrenaline, is released mainly from the nerve endings of the sympathetic nervous system (as well as in relatively small amounts from the adrenal medulla). There is a continuous low level of activity of the sympathetic nervous system resulting in release of noradrenaline into the circulation. The last hormone is cortisol produced by the cortex of the adrenal glands. This steroid hormone is more important in altering the body's metabolism (i.e., raising plasma glucose).

This physiological activation in case of prolonged trials such as intense and chronic stressors results negative outcomes in body physiology. Prolonged stress can chronically elevate blood pressure, which expose the heart to work harder, which leads to hypertrophy of the left ventricle (Brownley et al. 2000). Over time, the chronically elevated and rapidly shifting levels of blood pressure can lead to damaged arteries and plaque formation. Chronic stress also suppress immunity by directly affecting

cytokine profiles. Cytokines are communicatory molecules produced primarily by immune cells (Roitt et al. 1998). Suppression of immune system makes human organism vulnerable to various infection attacks. Taking this together, prolonged stress may cause different types of diseases and impact longevity.

Taking all together, there are two types of effect during stress experiencing which result changes in both psychological and physiological levels and this process acknowledge the thought about the unity of body and mind.

Application of appraisal

Here we come to another point, which seems like a light at the end of a dark tunnel. Thus, after encountering stressful situation our body responds by physiological activation. Next stage consists of two kinds of stress response: appraisal and coping. Appraisal refers to the responses a person has to everyday situations. Those situations create a number of thoughts. These thoughts fuel a person's emotions (fear, sadness, happiness, anger, etc.), so if the thoughts are negative, the emotions will be, too. Neutral thoughts are less likely to provoke a stress response (Clark et al., 1990). Coping refers to the way a person responds to his appraisal.

According to Conceptual Act Theory appraisal transforms internal states into emotions by integrating bodily changes with external sensory information and knowledge of the situation (Barrett, 2006). The biopsychosocial model of challenge and threat offers an explanation of how appraisals and situations interact to shape stress responses (Blascovich & Mendes, 2010). Both challenge and threat states are experienced during acute stress but differ in antecedent appraisal processes and downstream physiological responses. A useful example of challenge and threat states in the process of appraisal is the situation with horse riding. Imagine that you are a horse rider and in front of you stands fast and unbridled racehorse. Avid riders might experience excitement, believing that they could handle the difficult trail, whereas novices would be more likely to experience fear if the difficulty of the trail were perceived to exceed their skill level. Individuals experience challenge when appraisals of personal resources exceed situational demands—like the expert riders in the example above. Alternatively, threat manifests when perceived demands exceed resources. Thus, at this point an important input in appraisal process make personal resources that correlates with theme of self-esteem.

Although both states are accompanied by sympathetic activation, challenge is characterized by improved cardiac efficiency and dilation of the peripheral vasculature, whereas threat decreases cardiac efficiency and constricts the vasculature in anticipation of damage or defeat (Jamieson et al., 2012). Sympathetic activation may actually be greater during approach-motivated challenge states than during threat states. This notion is consistent with the idea of physiological toughness, which suggests that activation of the sympathetic nervous system (SNS) facilitates effective coping and improves performance in situations of acute stress (Dienstbier, 1989).

Referring to challenge and threat model of appraisal recent studies have sought to improve acute stress responses by altering appraisals of arousal (e.g., Jamieson, Mendes, Blackstock, & Schmader, 2010; Jamieson, Nock, & Mendes, 2012). Research participants were told that the physiological arousal experienced during stressful situations could be thought of as a resource that aids performance. Participants who reframe the meaning of the physiological signals that accompany stress as beneficial experience more positive outcomes than those who did not.

The data presented thus far support the idea that our appraisal of stressful situation impact the biological processes in our body and if the appraisal is negative (threat) it can damage our health and if the appraisal is positive (challenge) it can improve our body efficiency without any harm to the health. Moreover, the level of performance depends on appraisal. Appraisal as a challenge allows us to perform the task in the productive way, our coping strategies are efficient. The threat appraisal suppresses our abilities to perform efficiently and avoidance becomes a main coping strategy. Taking into account all mentioned above, the whole process of stress experiencing is a big mechanism with different types of outcomes (Fig. 1 – The process of stress experiencing).

In case, if person reframe the appraisal he/she changes the outcomes. The reframing stress interpretation (challenge/threat) lead us to the notion of reappraisal. Research on reappraising arousal has extended work on emotion regulation (Gross, 2002) and cognitive behavioral therapy (CBT; Hofmann & Smits, 2008). The underlying theme of these approaches is that changing cognitions produces downstream benefits. Reappraisal, as specified by emotion-regulation models, typically involves the reinterpretation of the affective meaning of contextual cues. In other

words, emotionally charged stimuli are presented, and participants are instructed to reinterpret the stimuli (e.g., «The images are fake») or distance themselves from the stimuli (e.g., by adopting a third-person perspective; Kross & Ayduk, 2011). Clinical researchers developed CBT to help

improve patient outcomes by modifying faulty affective responses and cognitions (Barlow, 2004). For instance, depressive patients are taught to identify errors in thinking (e.g., «Everyone hates me and always will») and replace them with more rational thoughts.

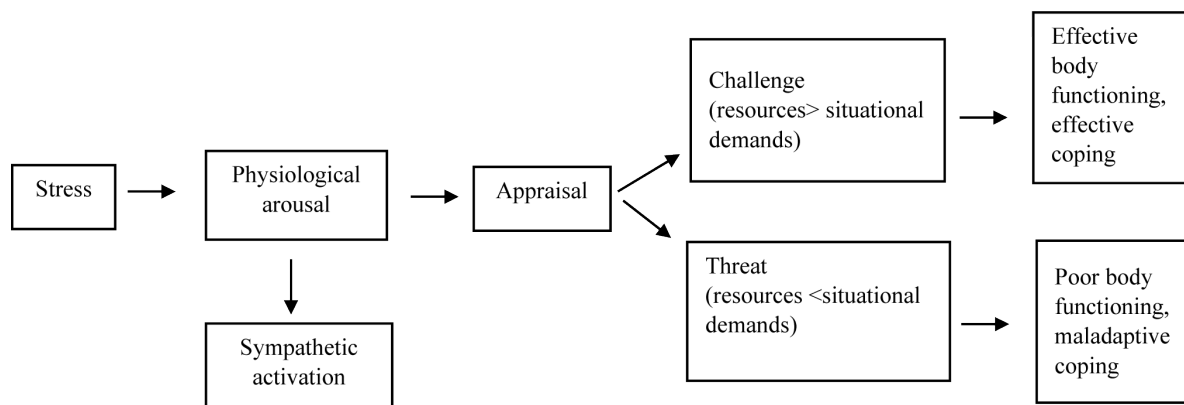

Figure 1.

Thus, by regulating our emotional and cognitive arousals we can reframe stress appraisal and its outcomes. The literature related to emotion-regulation reappraisal has often (but not always) centered on decreasing sympathetic activation during passive tasks (e.g., Gross, 2002) through (e.g., mindfulness meditation; Cincotta, Gehrman, Gooneratne, & Baime, 2011) or teaches individuals to accept arousal (e.g., interoceptive exposure; Levitt, Brown, Orsillo, & Barlow, 2004).

Another good thing about reappraisal is that it can positively affect physiology, attention, and performance. In one study, researchers examined how reappraising arousal might alter cardiovascular functioning and attention during and after a stressful evaluative task (Jamieson et al., 2012). After a resting baseline, participants were instructed that they were going to complete a public-speaking task (the Trier Social Stress Test; Kirschbaum, Pirke, & Hellhammer, 1993). Just prior to the task, they assigned one third of the participants to an arousal-reappraisal condition that consisted of instructions educating them on the functionality of stress responses and encouraged them to interpret arousal as a tool that aids performance; another third received a «placebo» intervention that described the best way to cope with stress was to ignore the source of that stress; and the remaining third were given no instructions. During the

stressful task, reappraisal participants exhibited an approach-oriented physiological profile, indexed by less vasoconstriction and greater cardiac output, compared with participants assigned to the other conditions. Immediately after the public-speaking task, attentional bias was assessed (using an emotional Stroop task; Williams, Mathews, & MacLeod, 1996). Reappraisal participants exhibited less vigilance for threat cues than did participants in the other two groups. Participants instructed to reappraise arousal not only exhibited more adaptive physiological responses during stress but also had their physiological responses return to baseline more quickly after the stressful situation, compared with no instruction controls.

In line with the idea of stress, appraisal importance goes the concept of stress management developed by Kelly McGonigal (2016). McGonigal develops the idea of stress perception, and emphasizes that challenge appraisal allows person be effective in performance and perceive stress as positive possibility to deal with task. She also confirmed the idea of unity mind and body. In her research, participants were exposed to stressful situation (public speaking). Prior to public speaking cortisol level was assessed. All participants while preparing to public speaking experienced high level of cortisol. Then participants were divided into experimental and control group. The first group was instructed to take

a body position of a leader or position symbolizing power and confidence for approximately 5 minutes prior to public speaking. The control group had no instructions, scientists mentioned that participants from control group were seating in close positions emphasizing feeling of disturbance and strain. Results showed that participants who took body position symbolizing power and confidence perceived stress less strained than participants from control group, and they exhibited lower level of cortisol than participants from control group did.

Additionally McGonigal (2016) revealed that during stress exposure human body additionally to stress hormones (adrenalin and cortisol) produces oxytocin hormone, which restores the cardiovascular system strained by stress.

Kosfeld and other scientists revealed that intranasally administered oxytocin increases trusting behavior (Kosfeld et al., 2005), thereby attenuating the activity in brain areas mediating emotional processing (amygdala, midbrain regions) and the behavioral adaptation to feedback (dorsal striatum; Baumgartner et al., 2008). The oxytocin is postulated as the biological basis of both social approach behavior and social buffering of stress reactivity (Heinrichs & Domes, 2008). Acute stress might also lead to higher availability of brain oxytocin and individual becomes attuned to prosocial behavior (trust, trustworthiness, and sharing). As social support helps human to overcome stress productively thus making social behavior as one of the coping strategies. This coping strategy is anchored so strongly that people can also change their stress responses during or immediately after the stress through positive social behavior.

Next finding related to oxytocin's role in stress is a genetic study which indicates that a common single-nucleotide polymorphism (rs53576) in the oxytocin receptor gene interacts with stress-protective effects of social support, such that only carriers of the G allele show reduced cortisol responses to stress following social support (Chen et al., 2011). These results suggest that genetic variation in the oxytocin system modulates the effectiveness of positive social interaction as a protective buffer against a stressful experience.

Being attuned to prosocial behavior human beings received social support and adapted to changing environment. Social support has been found to be associated with greater well-being in a wide variety of studies (Stepoe et al., 1996). Social is a significant factor for the coping reduction of stress. The same argument is also strong for self-efficacy (Wiebe, 1991), and the positives ways of coping.

Conclusion

People in today's society suffer from stress in a wide range of situations. Stress is present in people's lives and is believed to be the cause of psychopathologies, diseases and inability to adapt to any given environment or work (Feldman et al., 2008). People with recurrent depressions or those exposed to chronic stress exhibits shorter telomeres in white blood cells (Wikgren et al., 2011). The telomere is the outermost part of the chromosome. With increasing age, telomeres shorten, and studies have shown that oxidative stress and inflammation accelerates this shortening. On this basis, it has been suggested that telomere length is a measure of biological aging, and telomere length has subsequently been linked to age-related diseases, unhealthy lifestyle, and longevity. The research team shows that shorter telomere length is associated with both recurrent depression and cortisol levels indicative of exposure to chronic stress. Considering this, it is a big priority for the whole society to manage stress and decrease its negative impact in order to develop people's well-being and longevity.

Reviewing the current literature, we noticed that the stress is associated with self-esteem in multiple ways. Stressful events affect self-esteem and self-esteem in turn affects the way people react to stress and cope with it, as was mentioned above we perceive stress as challenge when our personal resources exceed situational demands and vice versa in perception stress as a threat. Psychology literature exploring different fields of human being existence acknowledge the self-esteem phenomena as an important component of psychological well-being. Self-esteem also affected by social skills, prosocial behavior (Leary, 2005). Here we come to one of the possible ways to become attuned to prosocial behavior, which is stress experience. Human's body during stress exposure produces oxytocin that evokes our social skills and need for social support.

The last and the main thing is that we can change negative outcomes of stress to positive through reappraising and perceiving it as a challenge to adopt new strategies or to obtain new information about the phenomenon, to improve the level of our performance etc. This reappraisal will positively affect our physiological state and may become one of the possible ways to change our live to better one.

In summary, it has been shown from this review that stress is natural component of our existence and it allowed us to adapt and exist in the environment. As any other phenomenon, stress has positive and negative sides and it is our choice which of the sides, whether positive or negative will affect our life.

References

- Atkinson, W. (2004). Stress: Risk management's most serious challenge? *Risk Management*, 51, 20–26.
- Barlow, D. (2004). *Anxiety and its disorders: The nature and treatment of panic*. New York, NY: Guilford Press.
- Barrett, L. (2006). Solving the emotion paradox: Categorization and the experience of emotion. *Personality and Social Psychology Review*, 10, 20–46.
- Baumgartner, T., Heinrichs, M., Vonlanthen, A., Fischbacher, U., & Fehr, E. (2008). Oxytocin shapes the neural circuitry of trust and trust adaptation in humans. *Neuron*, 58, 639–650.
- Blascovich, J., & Mendes, W. (2010). Social psychophysiology and embodiment. In S. T. Fiske & D. T. Gilbert (Eds.), *The handbook of social psychology* (5th ed., pp. 194–227). New York, NY: Wiley.
- Bodenmann, G., Meuwly, N., Bradbury, T., Gmelch, S., & Ledermann, T. (2010). Stress, anger, and verbal aggression in intimate relationships: Moderating effects of individual and dyadic coping. *Journal of Social and Personal Relationships*, 27, 408–424. doi:10.1177/0265407510361616
- Brownley K., Hurwitz B., Schneiderman N. Cardiovascular psychophysiology. In: Cacioppo JT, Tassinary LG, Berntson G., editors. *Handbook of Psychophysiology*. 2nd ed. New York: Cambridge Univ.; 2000. pp. 224–264.
- Cannon, Walter (1932). *Wisdom of the Body*. United States: W.W. Norton & Company. ISBN 0393002055
- Charles D., «On the Origin of Species by Means of Natural Selection, or the Preservation of Favoured Races in the Struggle for Life,» 1859, p. 162.
- Chen, F., Kumsta, R., von Dawans, B., Monakhov, M., Ebstein, R., & Heinrichs, M. (2011). A common oxytocin receptor gene (OXTR) polymorphism and social support interact to reduce stress in humans. *Proceedings of the National Academy of Sciences, USA*, 108, 19937–19942.
- Cincotta, A., Gehrman, P., Gooneratne, N., & Baime, M. J. (2011). The effects of a mindfulness-based stress reduction programme on pre-sleep cognitive arousal and insomnia symptoms: A pilot study. *Stress and Health*, 27(3), p299-305.
- Clark, D., Hemsley, D., & Nason-Clark, N. (1990). Personality and sex differences in emotional responsiveness to positive and negative cognitive stimuli. *Personality and Individual Differences*, 8, 1-7. Clark, D. A., Beck, A. T., & Stewart, B.
- Colby, S., Rohsenov, D., Sirota, A., Abrams, D., Niaura, R., & Monti, P. (1994). Alcoholics' beliefs about quitting smoking during alcohol treatment: Do they make a difference? In P. Monti & D. Abrams, (eds.) *Alcohol and nicotine dependence: Biobehavioral mechanism, treatment and policy implications*.
- Cox, T. (1985) The nature and measurement of stress. *Ergonomics*, 28, 1155- 1163.
- Dienstbier, R. A. (1989). Arousal and physiological toughness: Implications for mental and physical health. *Psychological Review*, 96, 84–100.
- Feldman, L., Goncalves, L., Chacón-Puignau, G., Zaragoza, J., Bagés, N., & Pablo, J. (2008). Relaciones entre estrés académico, apoyo social, salud mental y rendimiento académico en estudiantes universitarios venezolanos. *Universitas Psychologica*, 7, 739-751.
- Friedman M, Rosenham R.H. 1974. *Type A Behaviour and Your Heart*. Knopf: New York.
- Friedman, B., & Thayer, J. (1998). Anxiety and autonomic flexibility: A cardiovascular approach. *Biological Psychology*, 47, 243- 263. [http://dx.doi.org/10.1016/S0301-0511\(97\)00027-6](http://dx.doi.org/10.1016/S0301-0511(97)00027-6)
- Gross, J. (2002). Emotion regulation: Affective, cognitive, and social consequences. *Psychophysiology*, 39, 281–291.
- Hammen, C. (2005). Stress and depression. *Annual Review of Clinical Psychology*, 1, 293–319. doi:10.1146/annurev.clinpsy.1.102803.143938
- Hargreaves K. Neuroendocrine markers of stress. *Anesth Prog.* 1990; 37(2-3), p 99–105.
- Heinrichs, M., & Domes, G. (2008). Neuropeptides and social behaviour: Effects of oxytocin and vasopressin in humans. *Progress in Brain Research*, 170, 337–350.
- Hofmann, S., & Smits, J. (2008). Cognitive-behavioral therapy for adult anxiety disorders: A meta-analysis of randomized placebo-controlled trials. *Journal of Clinical Psychiatry*, 69, 621–632.
- Jamieson, J., Mendes, W., Blackstock, E., & Schmader, T. (2010). Turning the knots in your stomach into bows: Reappraising arousal improves performance on the GRE. *Journal of Experimental Social Psychology*, 46, 208–212.
- Jamieson, J., Nock, M., & Mendes, W. (2012). Mind over matter: Reappraising arousal improves cardiovascular and cognitive responses to stress. *Journal of Experimental Psychology: General*, 141, 417–422.
- McGonigal K. *The upside of stress: why stress is good for you, and how to get good at it*. Avery; Reprint edition, 2016, 304p. ISBN-10: 1101982934, SBN-13: 978-1101982938
- Kirschbaum, C., Pirke, K., & Hellhammer, D. (1993). The «Trier Social Stress Test»—A tool for investigating psychobiological stress responses in a laboratory setting. *Neuropsychobiology*, 28, 76–81.
- Kosfeld, M., Heinrichs, M., Zak, P., Fischbacher, U., & Fehr, E. (2005). Oxytocin increases trust in humans. *Nature*, 435, 673– 676.
- Kross, E., & Ayduk, O. (2011). Making meaning out of negative experiences by self-distancing. *Current Directions in Psychological Science*, 20, 187–191.
- Lazarus, R and Folkman, S, (1984). *Stress, Appraisal, and Coping*. New York: Springer, 445 p.
- Leary M. Sociometer theory and the pursuit of relational value: Getting to the root of self-esteem. *EurRev Soc Psychol.* 2005; 16: 75-111.
- Levitt, J., Brown, T., Orsillo, S., & Barlow, D. (2004). The effects of acceptance versus suppression of emotion on subjective and psychophysiological response to carbon dioxide challenge in patients with panic disorder. *Behavior Therapy*, 35, 747–766.

- McEwen, B., & Seeman, T. (1999). Protective and damaging effects of mediators of stress: Elaborating and testing the concepts of allostasis and allostatic load. *Annals of the New York Academy of Sciences*, 896, 30–47. doi:10.1111/j.1749-6632.1999.tb08103.x
- Wikgren M., Maripuu, M., Karlsson, T., Nordfjäll, K., Bergdahl, J., Hultdin, J., Del-Favero, J., Roos, G., Nilsson, L.G., Adolfsson R., Norrback, K.F. Short Telomeres in Depression and the General Population Are Associated with a Hypocortisolemic State. *Biological Psychiatry*, 2011; DOI: 10.1016/j.biopsych.2011.09.015
- Ohira, T., Diez Roux, A., Prineas, R., Kizilbash, M., Carnethon, M., & Folsom, A. (2008). Associations of psychosocial factors with heart rate and its short-term variability: Multi-ethnic study of atherosclerosis. *Psychosomatic Medicine*, 70, 141-146.
- Roitt I, Brostoff J, Male D. *Immunology*. 5th ed. London: Mosby Int.; 1998. p. 125.
- Sapolsky, R. (1996). Stress, glucocorticoids, and damage to the nervous system: The current state of confusion. *Stress*, 1, 1–19. doi:10.3109/10253899609001092
- Schneiderman, N., Ironson, G., & Siegel, S. D. (2005). Stress and health: Psychological, behavioral, and biological determinants. *Annual Review of Clinical Psychology*, 1, 607–628. doi:10.1146/annurev.clinpsy.1.102803.144141
- Schwabe, L., & Wolf, O. T. (2010). Learning under stress impairs memory formation. *Neurobiology of Learning and Memory*, 93, 183–188. doi: 10.1016/j.nlm.2009.09.009
- Selye, H. (1976). *The Stress of Life* (rev. edn.). New York: McGraw-Hill, 313 p.
- Steptoe, A., Wardle, J., & Pollard, T. M. (1996). The European health and behaviour survey: The development of an international study in health psychology. *Psychology and Health*, 11, 49-73. doi:10.1080/08870449608401976
- Wang, J. (2005). Work stress as a risk factor for major depressive episode(s). *Psychological Medicine*, 35, 865–871. doi:10.1017/S0033291704003241
- Wiebe, D. (1991). Hardiness and stress moderation: A test of proposed mechanisms. *Journal of Personality and Social Psychology*, 60, 89-90.
- Williams, J. M. G., Mathews, A., & MacLeod, C. (1996). The emotional Stoop task and psychopathology. *Psychological Bulletin*, 120, 3–24

Литература

- Atkinson, W. Stress: Risk management's most serious challenge? *Risk Management*. – 2004. – 51. – Pp. 20–26.
- Barlow, D. Anxiety and its disorders: The nature and treatment of panic. – New York, NY: Guilford Press, 2004. – 704 p.
- Barrett, L. Solving the emotion paradox: Categorization and the experience of emotion. *Personality and Social Psychology Review*. – 2006. – 10. – Pp. 20–46.
- Baumgartner, T., Heinrichs, M., Vonlanthen, A., Fischbacher, U., & Fehr, E. Oxytocin shapes the neural circuitry of trust and trust adaptation in humans. *Neuron*. – 2008. – 58. – Pp. 639–650.
- Blascovich, J., & Mendes, W. Social psychophysiology and embodiment. In S. T. Fiske & D. T. Gilbert (Eds.), *The handbook of social psychology* (5th ed.). – New York, NY: Wiley. – 2010. – Pp. 194–227.
- Bodenmann, G., Meuwly, N., Bradbury, T., Gmelch, S., & Ledermann, T. Stress, anger, and verbal aggression in intimate relationships: Moderating effects of individual and dyadic coping. *Journal of Social and Personal Relationships*. – 2010. – 27. – Pp. 408–424. doi:10.1177/0265407510361616
- Brownley K., Hurwitz B., Schneiderman N. Cardiovascular psychophysiology. In: Cacioppo JT, Tassinary LG, Berntson G., editors. *Handbook of Psychophysiology*. 2nd ed. – New York: Cambridge Univ, 2000. – Pp. 224–264.
- Cannon, Walter. *Wisdom of the Body*. United States: W.W. Norton & Company. – 1932. – 312 p.
- Charles D., «On the Origin of Species by Means of Natural Selection, or the Preservation of Favoured Races in the Struggle for Life». – 1859. – 162 p.
- Chen, F., Kumsta, R., von Dawans, B., Monakhov, M., Ebstein, R., & Heinrichs, M. A common oxytocin receptor gene (OXTR) polymorphism and social support interact to reduce stress in humans. *Proceedings of the National Academy of Sciences, USA*. – 2011. – 108. – Pp. 19937–19942.
- Cincotta, A., Gehrman, P., Gooneratne, N., & Baime, M. J. The effects of a mindfulness-based stress reduction programme on pre-sleep cognitive arousal and insomnia symptoms: A pilot study. *Stress and Health*. – 2011. – 27(3). – Pp. 299 – 305.
- Clark, D., Hemsley, D., & Nason-Clark, N. Personality and sex differences in emotional responsiveness to positive and negative cognitive stimuli. *Personality and Individual Differences*. – 1990. – 8. – Pp. 1-7.
- Colby, S., Rohsenov, D., Sirota, A., Abrams, D., Niaura, R., & Monti, P. Alcoholics' beliefs about quitting smoking during alcohol treatment: Do they make a difference? In P. Monti & D. Abrams, (eds.) *Alcohol and nicotine dependence: Biobehavioral mechanism, treatment and policy implications*. Symposium presented at the annual meeting for the Research Society on Alcoholism. – 1994.
- Cox, T. The nature and measurement of stress. *Ergonomics*. – 1985. – 28. – pp. 1155 – 1163.
- Dienstbier, R. A. Arousal and physiological toughness: Implications for mental and physical health. *Psychological Review*. – 1989. – 96. – Pp. 84–100.
- Feldman, L., Goncalves, L., Chacón-Puignau, G., Zaragoza, J., Bagés, N., & Pablo, J. Relaciones entre estrés académico, apoyo social, salud mental y rendimiento académico en estudiantes universitarios venezolanos. *Universitas Psychologica*. – 2008. – 7. – Pp. 739–751.
- Friedman M, Rosenham R.H. *Type A Behaviour and Your Heart*. Knopf: New York. – 1974. – 286p.
- Friedman, B., & Thayer, J. Anxiety and autonomic flexibility: A cardiovascular approach. *Biological Psychology*. – 1998. – 47. – Pp. 243 – 263. [http://dx.doi.org/10.1016/S0301-0511\(97\)00027-6](http://dx.doi.org/10.1016/S0301-0511(97)00027-6).

- Gross, J. Emotion regulation: Affective, cognitive, and social consequences. *Psychophysiology*. – 2002. – 39. – Pp. 281–291.
- Hammen, C. Stress and depression. *Annual Review of Clinical Psychology*. – 2005. – 1. – pp. 293–319. doi:10.1146/annurev.clinpsy.1.102803.143938
- Hargreaves K. Neuroendocrine markers of stress. *Anesth Prog*. – 1990. – 37(2-3). – Pp. 99–105.
- Heinrichs, M., & Domes, G. Neuropeptides and social behaviour: Effects of oxytocin and vasopressin in humans. *Progress in Brain Research*. – 2008. – 170. – Pp. 337–350.
- Hofmann, S., & Smits, J. Cognitive-behavioral therapy for adult anxiety disorders: A meta-analysis of randomized placebo-controlled trials. *Journal of Clinical Psychiatry*. – 2008. – 69. – Pp. 621–632.
- Jamieson, J., Mendes, W., Blackstock, E., & Schmader, T. Turning the knots in your stomach into bows: Reappraising arousal improves performance on the GRE. *Journal of Experimental Social Psychology*. – 2010. – 46. – Pp. 208–212.
- Jamieson, J., Nock, M., & Mendes, W. Mind over matter: Reappraising arousal improves cardiovascular and cognitive responses to stress. *Journal of Experimental Psychology: General*. – 2012. – 141. – Pp. 417–422.
- McGonigal K. *The upside of stress: why stress is good for you, and how to get good at it*. Avery; Reprint edition. – 2016. – 304p. ISBN-10: 1101982934, SBN-13: 978-1101982938.
- Kirschbaum, C., Pirke, K., & Hellhammer, D. The «Trier Social Stress Test»—A tool for investigating psychobiological stress responses in a laboratory setting. *Neuropsychobiology*. – 1993. – 28. – Pp. 76–81.
- Kosfeld, M., Heinrichs, M., Zak, P., Fischbacher, U., & Fehr, E. Oxytocin increases trust in humans. *Nature*. – 2005. – 435. – Pp. 673–676.
- Kross, E., & Ayduk, O. Making meaning out of negative experiences by self-distancing. *Current Directions in Psychological Science*. – 2011. – 20. – Pp. 187–191.
- Lazarus, R and Folkman, S. *Stress, Appraisal, and Coping*. New York: Springer. – 1984. – 445 p.
- Leary M. Sociometer theory and the pursuit of relational value: Getting to the root of self-esteem. *EurRev Soc Psychol*. – 2005. – 16. – Pp. 75–111.
- Levitt, J., Brown, T., Orsillo, S., & Barlow, D. The effects of acceptance versus suppression of emotion on subjective and psychophysiological response to carbon dioxide challenge in patients with panic disorder. *Behavior Therapy*. – 2004. – 35. – Pp. 747–766.
- McEwen, B., & Seeman, T. Protective and damaging effects of mediators of stress: Elaborating and testing the concepts of allostasis and allostatic load. *Annals of the New York Academy of Sciences*. – 1999. – 896. – Pp. 30–47. doi:10.1111/j.1749-6632.1999.tb08103.x
- Wikgren M., Maripuu, M., Karlsson, T., Nordfjäll, K., Bergdahl, J., Hultdin, J., Del-Favero, J., Roos, G., Nilsson, L.G., Adolfsson R., Norrback, K.F. Short Telomeres in Depression and the General Population Are Associated with a Hypocortisolemic State. *Biological Psychiatry*. – 2011. – 71. – Pp. 294–300. DOI: 10.1016/j.biopsych.2011.09.015
- Ohira, T., Diez Roux, A., Prineas, R., Kizilbash, M., Carnethon, M., & Folsom, A. Associations of psychosocial factors with heart rate and its short-term variability: Multi-ethnic study of atherosclerosis. *Psychosomatic Medicine*. – 2008. – 70. – Pp. 141–146.
- Roitt I, Brostoff J, Male D. *Immunology*. 5th ed. London: Mosby Int. – 1998. – 125p.
- Sapolsky, R. Stress, glucocorticoids, and damage to the nervous system: The current state of confusion. *Stress*. – 1996. – 1. – Pp. 1–19. doi:10.3109/10253899609001092
- Schneiderman, N., Ironson, G., & Siegel, S. D. Stress and health: Psychological, behavioral, and biological determinants. *Annual Review of Clinical Psychology*. – 2005. – 1. – Pp. 607–628. doi:10.1146/annurev.clinpsy.1.102803.144141
- Schwabe, L., & Wolf, O. T. Learning under stress impairs memory formation. *Neurobiology of Learning and Memory*. – 2010. – 93. – pp. 183–188. doi: 10.1016/j.nlm.2009.09.009
- Selye, H. *The Stress of Life* (rev. edn.). New York: McGraw-Hill. – 1976. – 313 p.
- Steptoe, A., Wardle, J., & Pollard, T. M. The European health and behaviour survey: The development of an international study in health psychology. *Psychology and Health*. – 1996. – 11. – Pp. 49–73. doi:10.1080/08870449608401976
- Wang, J. Work stress as a risk factor for major depressive episode(s). *Psychological Medicine*. – 2005. – 35. – Pp. 865–871. doi:10.1017/S0033291704003241
- Wiebe, D. Hardiness and stress moderation: A test of proposed mechanisms. *Journal of Personality and Social Psychology*. – 1991. – 60. – Pp. 89–90.
- Williams, J. M. G., Mathews, A., & MacLeod, C. The emotional Stoop task and psychopathology. *Psychological Bulletin*. – 1996. – 120. – Pp. 3–24

2-бөлім
СОЦИОЛОГИЯ

Раздел 2
СОЦИОЛОГИЯ

Section 2
SOCIOLOGY

Дүйсенова С.М.¹, Омарова Ә.Т.², Сұлтанова А.М.³

¹аға оқытушы, e-mail: sofia.duisenova@kaznu.kz

²Ph.D, аға оқытушы, e-mail: omarova.asem@mail.ru

³аға оқытушы, e-mail: sultanova8012@gmail.com

әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.

СТУДЕНТТЕРДІҢ ҒЫЛЫМИ-ЗЕРТТЕУ САЛАСЫНДАҒЫ ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ БЕЛСЕНДІЛІГІН ДАМУДЫҢ ФАКТОРЛАРЫ

Бүгінгі күні нақты заманауи оқыту, кәсіби және тұлғалық қалыптасу, сонымен қатар, қазақ жастарының біліммен және ғылыммен айналысуы, яғни олардың ғылымға деген қызығушылықтарын арттыру заман талабы болып отыр десек те болады. Осыған орай студент жастарды ғылымға мотивациялау өзекті мәселе болып табылады. Мақаланың мақсаты ғылыми-зерттеу жүргізу жұмысында студенттердің белсенділігін дамытуға әсер етуші факторларына талдау жасау болып табылады. Қазақстандық студенттердің ғылыми мотивациясын кешенді зерттеу мәселесіне байланысты, қазақстандық білім беру жүйесінің жағдайын, әлеуметтік-еңбек қатынас саласын, еңбек саласындағы мотивациялар мен құндылықтық артықшылықтар мәселелерін қоса анықтайтын зерттеудің қажеттілігі туындап отыр. Зерттеліп отырған тақырыптың өзектілігі, сонымен қатар студенттік жастардың құндылықтық бағыттары мен ғылыми мотивацияларын зерттеу, қазақстандық қоғамның дамуының қазіргі әлеуметтік-экономикалық жағдайындағы жастардың кәсіби өздігінен айқындалуы мен кәсіби дайындықтың жоғары білім алудағы артықшылықтар қатынасындағы өзгерістерді айқындаудың құралы ретінде қолданылып отыр. Осыған орай орнаған жағдайларға байланысты, әрине ғылыми қызметтің мотивациясының құрылымы мен бағыттарының ауысуы, енді бұл мәселені жаңа қазіргі мәтінде зерттеуге қажеттілік тудырып отыр. Мақалада берілген мәселені әлеуметтанулық талдау барысында келесідей зерттеу тұжырымдамасын жасауға болады: ғылыми-зерттеу жұмыстарын жүргізуде институционалды жағдайды өзгерту қажет (зерттеудің сапасын, академиялық және кәсіби тұтастық, оқу орнынан кейінгі білім бағдарламасында зерттеушілерді тәжірибелік дайындыққа бағыттау), сондай-ақ, ғылым саласындағы жастарды қолдау мақсатында мемлекеттік және мемлекеттік емес инвестициялық институттарды дамыту қажет. Нақтырақ айтар болсақ, ғалым мамандарды дайындау сапасына деген талапты күшейту магистратураға қабылдауға қайта қарау амалдарының қажеттілігіне апарады. Өз кезегінде, негізгі білім бағдарламаларының құрылымдары өзгеріске бағытталады: ғылыми-зерттеуді құраушылардың үлесі көбейеді; магистранттар мен докторанттармен жұмыс істейтін оқытушылардың академиялық жүктемесі азаяды; шет тілі бойынша коммуникативті дайындау деңгейінің жіктелуі; арнайы курстардың инновациялық менеджмент бойынша кіріспесі. Мақаланың тәжірибелік мәні студенттердің ғылымдағы жеке-тұлғалық күшін жүзеге асыруға арналған баулу жаңа идеяларды тудыруға, белгілі бір әлеуметтік тәжірибе және оларды жүзеге асыруға арналған институционалды орта болуы шарт. Ғылым жолындағы студенттер тек инновациялық белсенді қолдау ғана емес, сонымен бірге, кәсіби тәлім-тәжірибесі мен құндылықтарын өзгерту қажет.

Түйін сөздер: ғылым, студент жастар, жоғары білім, шығармашылық белсенділік.

Duisenova S.M.¹, Omarova A.T.², Sultanova A.M.³

¹ senior lecturer, e-mail: sofia.duisenova@kaznu.kz

²Ph.D, senior lecturer, e-mail: omarova.ase@mail.ru

³ senior lecturer, e-mail: sultanova8012@gmail.com

al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty

Factors of Students' Creative Activity Development in the Scientific and Research Fields

Current modern education, professional development and personal development, as well as the education and science of Kazakhstan's youth and their interest in science are a requirement of the present day. In this respect, the students' motivation for science is topical. The purpose of the article is to analyze the factors that influence the development of students' activity in research work. Because of the complex study of the motivation of Kazakhstani students, it is necessary to study the state of the Kazakh education system, social and labor relations, motivational and value privileges in the workplace. The relevance of the topic is also used as a tool for studying the values and scientific motivation of student youth, the professional self-determination of youth in the current socio-economic development of Kazakhstan society, as well as changes in the priorities of vocational education in higher education. The structure and direction of the scientific motivation change activity, now requires a new study of the subject under consideration. The urgency of the problem is to find the most effective way to satisfy new needs of the society for specialists, motivation of young specialists and specific features of various social groups of Kazakhstan's youth, all factors that reflect the features and directions of scientific motivation in the course of research should be taken into account to solve this problem. In the sociological analysis of this issue, the following research concept can be developed: the need for a deep understanding of the theoretical and empirical understanding of the current state of Kazakh students as a socio-demographic group that influences the development of key areas of public life; the need for social comprehensive knowledge of the status and motivation of students in their research activities, based on social technological direction, the need to develop a tool for managing the scientific motivation of students, as well as the need for practical judgments in the management of the field motivation of demand and motivation. The practical essence of the article is that students should be able to create new ideas for the realization of their personal power in science, to have an institutional environment for certain social practices and their implementation. Students in the field of science should not only be innovative, but also change their professional experience and values.

Key words: educational strategies, student youth, higher education, creative activity.

Дүйсенова С.М.¹, Омарова А.Т.², Султанова А.М.³

¹старший преподаватель, e-mail: sofia.duisenova@kaznu.kz

²Ph.D, старший преподаватель, e-mail: omarova.ase@mail.ru

³старший преподаватель, e-mail: sultanova8012@gmail.com

Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы

Факторы развития творческой активности студентов в научно-исследовательской сфере

На сегодняшний день современное образование, профессиональное развитие и развитие личности, а также образование и наука казахстанской молодежи и их интерес к науке являются требованием современности. В этом отношении актуальна мотивация студентов к науке. Цель статьи – проанализировать факторы, влияющие на развитие деятельности студентов в исследовательской работе. Из-за сложного изучения мотивации казахстанских студентов необходимо исследовать состояние казахстанской системы образования, социальные и трудовые отношения, мотивационные и ценностные привилегии на рабочем месте. Актуальность темы также используется как инструмент для изучения ценностей и научной мотивации студенческой молодежи, профессионального самоопределения молодежи в нынешнем социально-экономическом развитии казахстанского общества, а также изменений в приоритетах профессионального образования в высшем образовании. С учетом обстоятельств, конечно, изменение структуры и направления мотивации научной деятельности теперь требует нового исследования рассматриваемого предмета. Актуальность проблемы – найти наиболее эффективный способ удовлетворить новые потребности общества на специалистов, мотивацию молодых специалистов и специфических особенностей различных социальных групп казахстанской молодежи. Для решения этой проблемы необходимо учитывать все факторы, которые отражают особенности и направления научной мотивации в ходе исследования. В социологическом анализе этого вопроса может быть разработана следующая концепция исследования: необходимость глубокого понимания теоретического и эмпирического понимания нынешнего состояния казахстанских студентов как со-

циально-демографической группы, которая влияет на развитие ключевых областей общественной жизни; потребность в социальных всесторонних знаниях о статусе и мотивации студентов в их исследовательской деятельности; на основе социально-технологического направления, необходимость разработки инструмента для управления научной мотивацией студентов, а также необходимость практического суждения в управлении полем мотивации спроса и мотивации. Практическая сущность статьи заключается в том, что студенты должны иметь возможность создавать новые идеи для реализации своей личной власти в науке, иметь институциональную среду для определенных социальных практик и их реализации. Студенты в области науки должны не только быть новаторскими, но и менять свой профессиональный опыт и ценности.

Ключевые слова: образовательные стратегии, студенческая молодежь, высшее образование, творческая активность.

Кіріспе

Еліміздегі мемлекеттік саясаттың басты басымдықтары адам капиталын дамыту, халықтың өмір сүру деңгейі мен сапасын арттыру болып табылады. Осы мақсатта жүзеге асырылып отырған әлеуметтік бағдарламалар білім мен ғылымның сапасын жоғарылатуға, табыс деңгейін арттыруға және жалпы азаматтардың қазіргі қоғам талабына сай тұлға болып қалыптасуына бағытталған. Қазақстандық жастардың түрлі әлеуметтік тобының спецификалық ерекшеліктерін, қоғамның мамандарға деген жаңа сұраныстары мен жас мамандардың мотивацияларын қанағаттандырудың тиімді жолдарын іздеу бұл мәселені өзектендіріп отыр. Бұл мәселені шешу үшін зерттеу барысындағы ғылыми мотивацияның ерекшеліктері мен бағыттарын көрсететін анықталған факторлардың барлығын ескеру қажет. Осыған орай, зерттеу жұмысы тақырыбының өзектілігі мыналармен: біріншіден, қоғамдық өмірдің маңызды салаларының дамуына әсер етуші әлеуметтік-демографиялық топ ретінде, қазақстандық студент жастардың қазіргі жағдайын теориялық және эмпирикалық терең түсінудің қажеттілігімен; екіншіден, студенттік жастардың ғылыми қызметіне байланысты олардың құндылық бағыттары мен мотивацияларының жағдайы туралы әлеуметтік кешенді білімнің қажеттілігімен; үшіншіден, әлеуметтік-технологиялық бағыт негізінде студент жастардың ғылыми мотивациясының қалыптасуын басқарудың құралын және ғылыми қызметтің сұраныс-мотивациялық саласын басқару бойынша тәжірибелік пікірлерді жасаудың қажеттілігімен негізделеді.

Әдіснамалық талдау

Студенттердің ғылыми-зерттеу жұмысының (СҒЗЖ) шығармашылық белсенділігі көбінесе ол студенттердің ғылыми жұмы-

сы қалай ұйымдастырылғандығына, олардың белсенді мүшелері ынталандырудың қандай түрлері мен әдістерімен тәжірибеленетіндігіне байланысты болып табылады. Бір қатар мамандар студенттердің оқу-зерттеулік жұмысы феноменін жоғары оқу орнындағы СҒЗЖ негізі ретінде қарастыруды жөн санайды. О.Б. Сиротининаның, М.Л. Кацтың, А.Г. Финкельдің, С.Н. Семихатовтың, Т.П. Рябованың, В.А. Гуцакидің, А.Ф. Эсауловтың және басқа да авторлардың еңбектерінде оқу үдерісінің шеңберінде студенттердің оқу-зерттеулік жұмыстарының түрлі формалары талданады, яғни тәжірибелік және зертханалық сабақтар, курстық және дипломдық жұмыстар, арнайы семинарлар, тәжірибе (практика), далалық экспедициялар және т.б. Ал В.В. Балашов СОЗЖ «студенттердің ғылыми-зерттеулік жұмыстары ол жалпы оқу үдерісінің құрамы» деп анықтама берген. Мұндай қызмет түріне студенттерді оқыту бағдарламасы мен оқу жоспарлары енгізілген жұмыстары жатады және олар міндетті түрде іске асырылады. Олар студенттердің жалпы ғылыми-зерттеулік қызметке деген қызығушылықтарын дамыту үшін жасалады (Балашов В.В. 1997).

Студенттер аудиторлық және өзіндік сабақтарында ғылыми жұмыстың талдаулық, қойылымдық, ізденушілік және синтезделетін элементтерін игереді және ұғынады. Жоғары оқу орындарында СОЗЖ-дың мазмұны мен түрлерін, оны ұйымдастыруды оптимизациялау студенттердің ғылыми-зерттеу жұмыстарының сапасын жоғарылату мен дамытуға итермелейтін фактор болып табылатындығын бәрі мойындайды. Бірқатар зерттеулердің саны студенттердің ғылыми-зерттеу жұмыстарын зерттеуге бағытталған. Р. Леньковтың, А. Момотаның, М.Я. Перпердің, Л.Г. Квиткинаның, П.А. Мухинаның, Е.В. Калининаның, О.И. Алексееваның, Ю.П. Господариктің, В.С. Кагерманьянның және басқа да көптеген авторлардың еңбектерінде СҒЗЖ-ның әр қилы формалары мен түрлері және оның дамыту факторлары талданады (Леньков Р., Мо-

мот А. 2008). В.В. Балашов СҒЗҚ-ті оқу үдерісін толықтырушы деп көрсетеді. Оқу үдерісін толықтырушы немесе қосымша ғылыми-зерттеу қызметіне студенттердің ғылыми-зерттеу қызметіне қатысуы мен ғылыми жұмыстары жатады, яғни оқу үдерісіне және оқу жоспарының шеңберіне кірмейтін өздігінен жасалатын ғылыми қызметтерін жатқызсақ болады. Оқу үдерісін толықтыратын СҒЗҚ түрлерінің арасында, оларды жүзеге асыру бойынша ерекшеліктер мыналар:

1. Студенттердің жеке ҒЗЖ (ғылыми-зерттеу жұмысы) және олардың ғылыми үйірмелер мен топтардың жұмыстарына қатысуы;

2. СҒЗҚ жүйесінің топтасқан ғылыми-техникалық іс-шаралары;

3. СҒЗҚ жүйесінің сайыстық ғылыми-техникалық іс-шаралары.

Студенттердің оқумен қатар қатыса алатын ғылыми-зерттеу жұмыстары жиынтығын, жоғары оқу орнының ҒЗЖ тақырыптық жоспары бойынша жүзеге асатын ғылыми жұмыстар құрайды. Студенттердің ғылыми-зерттеу жұмыстарын белсендіретін факторлардың бірі ол жоғары оқу орнындағы СҒЗЖ ұйымдастырудың түрі болып табылады. Е. Володарская мен С. Лебедев жоғары мектепте ғылыми-зерттеуді ұйымдастырудың мәселелерін «Ғылыми қызметті басқару (әлеуметтік-психологиялық аспектілері)» атты мақалада қозғайды. Онда қазіргі жағдайда ғалымдар ұжымының қызметті тиімді басқаруы ғылыми алға басудың маңызды алғышарты болатындығы жайлы жазылған. Мұнда сонымен қатар зерттеуші ұжымға жас ғалымдардың бейімделуі мәселелері де қозғалған. Мақала авторларының ғылыми ұжымды басқару мен жүйелеуді оптимизациялау бойынша ұсынған пікірлерін, студенттер қатысатын ғылыми топтарда да толығымен қолдануға болады (Володарская Е., Лебедев С. 2001). А. Ракитов пен Л. Романкованың «Жоғары мектеп кадрлары: жастар саясаты» зерттеуінде қазіргі ғылыми зерттеулерді инфрақұрылымдық қолдау сияқты факторларға ерекше көңіл бөлген (Ракитов А., Романкова Л. 2003). Авторлардың пікірінше оған кіретіндер: қазіргі ақпараттық технологиялардың бар болуы, Интернет және дәстүрлі деректер ресурстары арқылы отандық, сонымен қатар, шетелдік барлық қажетті ғылыми ақпараттарға еркін қолжетімділік; қазіргі эксперименталды құрал-жабдықтардың бар болуы; қазіргі өндірістік технологияларға қолжетімділік, яғни ғылыми және технологиялық өңдеу жасауды жүзеге асыру даласы ретінде; жоғары мамандандырылған, құзыретті және атақты ғы-

лыми жетекшілердің бар болуы; қазіргі ғылыми зерттеулерді басқару мен ұйымдастыру және оның нәтижелерін енгізу және т.б. Сонымен қатар студенттердің ғылыми-зерттеу қызметінің нормативті-құқықтық базасын жетілдіру факторы да өте маңызды болып табылады. Студенттер мен жас ғалымдардың ҒЗЖ қолдауға бағытталған қызметті координациялауға да ерекше көңіл бөлінеді. Бұл міндетті шешу ол білім беру жүйесі мен экономиканы дамытуды аймақтық және жергілікті басқару деңгейінде жүзеге асыру қажет. А. Ракитов және Л. Романкова студенттер мен жас ғалымдардың ҒЗЖ қолдауға бағытталған бірнеше іс-шаралар тізімін ұсынды. Олардың ішінде еліміздің ғылыми және технологиялық басымдықтарымен байланысты студенттердің ғылыми зерттеулері мен өңдеулерін қолдаудың негізгі мемлекеттік бағыттарының тізімін дайындау; студенттер үшін гранттар жүйесін белсенді қолдану; еліміздің алдыңғы жоғары оқу орындары, ғылыми ұйымдары мен бірлестіктерінде магистратура мен докторантурада оқу үшін жағдай жасау жолы арқылы түрлі аймақтардағы жастардың академиялық мобильділігін күшейту; еліміздің жастарына түрлі ғылыми ұйымдарда жұмыс жасау туралы саналы шешім қабылдауына мүмкіндік беретін бірыңғай ақпараттық жүйені жасау айқындалады (Миронов В.А., Майкова Э.Ю. 2004). СҒЗҚ қызмет ету жүйесіне ықпал ететін маңызды фактор, ол жоғары мектептің ғылыми қызметін қаржыландырудың толыққандылығы, тұрақтылығы мен жеткіліктілігі болып табылады. СҒЗҚ қаржыландыру мәселесін ғылымның ЖОО секторын қаржыландыру жүйесімен бірыңғай қарастыру қажет. Қазіргі таңдағы студенттерді ҒЗЖ тарту деңгейінің жеткіліксіздігі көбінесе Қазақстандағы жоғары мектептерді бюджеттік қаржыландырудың төменгі деңгейінің нәтижесі болып табылады.

В.В. Балашов (Балашов В.В. 1997) әрбір жоғары оқу орындарында СҒЗЖ жүйесі қызметінің тиімділігін арттыру үшін, студенттер мен жас ғалымдардың ғылыми-зерттеу жұмысы қорын ұйымдастыруды ұсынады. Бұл аталған қордың қаражаты студенттер мен жас ғалымдардың интеллектуалды потенциалы мен шығармашылығын дамыту үшін қолданылуы және жоғары оқу орнының жастарының ғылыми қызметін ұйымдастырушылар мен қатысушыларын ынталандыру үшін қажет. Автордың пікірінше мұндай қолдау қорлары бейкоммерциялық ұйымдар статусын және максималды салықтық төлемдерін иеленуі мүмкін. Автор студенттердің ғылыми-зерттеу жұмыстарын мо-

тивациялауды күшейту мақсатында жоғары оқу орындарында пәндік олимпиадаларды өткізуді, қазақстандық студенттік олимпиадаларға қатыстыру үшін қабілетті студенттерді анықтауды, сонымен қатар оларды шетелде оқу үшін ашық конкурстарға қатыстыруды ұсынады. Жоғары оқу орындарының, сонымен қатар студенттердің ғылыми жұмыстарының ғылыми қызметін оптимизациялаудың негізгі жолдары ол: ғылыми қызметті басқару мен ұйымдастыруды жетілдіру, жоғары оқу орындарындағы ғылымның нақты бір салаларын мамандандыру мен бірлестіру, оқытушы-профессор құрамының жұмыс уақытын рационалды қолдану болып табылады.

Қазақстанның жоғары оқу орындарының ғылыми потенциалын дамыту мен сақтау ол СҒЗҚ ынталандыру сұрақтарын шешуді талап етеді (Saduyova 2016). Жоғары оқу орындарында осы ынталандыру студенттер, оқытушылар, ғылыми және басқа да жұмысшыларды ғылыми-зерттеу қызметіне қатыстырудың негізгі механизмі болып табылады. Қазақстанның жоғары оқу орындарында қызмет істеудің қазіргі жағдайларына бейімделген, СҒЗҚ жоғары нәтижеге қол жеткізуі ол жоғары оқу орындарында СҒЗҚ ынталандыру жүйесін қолдануға септігін тигізуі қажет. СҒЗҚ ынталандырудың әрекеттілік механизмін жүзеге асыру, ол ынталандырудың нақты міндеттері мен мақсаттарын анықтауды талап етеді. Жоғары оқу орындарындағы СҒЗҚ ынталандырудың негізгі мақсаттарына мыналарды:

жоғары білімді мамандарды дайындауда олардың шығармашылық және ғылыми-зерттеу жұмысының сапасы мен деңгейін жоғарылатуды, олармен ғылыми-техникалық кәсіпкерлік пен инновациялық бизнестің негіздерінің игерілуін;

СҒЗҚ саласында жоғары оқу орындарының ғылыми және әкімшілік жұмысшыларының, оқытушылардың еңбектерінің сапасын жоғарылатуды және тәжірибесін ұлғайтуды;

жалпы Қазақстан мен оның көптеген аймақтарын ғылыми-техникалық дамытудың басымдықтарына СҒЗҚ тақырыптарын бағыттауды жатқызады.

СҒЗҚ ынталандырудың негізгі міндеттері ретінде мыналарды:

студенттерде ғылыми-зерттеу қызметінің мотивациясын қалыптастыруды;

студенттердің шығармашылық мүмкіншіліктерін ашу мен жүзеге асыру үшін жайлы жағдай жасау, олардың ғылыми-техникалық шығармашылықтарын қолдауды;

жоғары оқу орындарының кадрлық потенциалын толықтыру және ары қарай оқыту үшін, ғылыми немесе оқытушылық қызметке қабілеті бар талантты және дарынды студенттерді анықтауды;

СҒЗҚ ғылыми-техникалық іс-шараларына студенттерді қатыстырудың нәтижелілігі мен бұқаралығын жоғарылатуды;

жоғары оқу орындарының әкімшілік және ғылыми персоналын, оқытушыларды СҒЗҚ ұйымдастыру және ғылыми жетекшілік жасау үшін тиімді экономикалық және әлеуметтік алғышарттармен қамтамасыз етуді көрсетті. Сонымен қатар, жоғары оқу орындарының студенттерінің ғылыми-зерттеу қызметінің тиімділігі ол студенттердің, олардың ғылыми жұмыстарының жетекшілерінің белсендіруді ұйымдастыруына, СҒЗҚ жүйесі іс-шараларын ұйымдастырушылардың деңгейіне байланысты тәуелді болып табылады деп көрсетеді. Белсендіру ықпалын күшейту үшін СҒЗҚ ұйымдастыру жүйесін жоспарлы жетілдіру, басқаруды жақсарту, сонымен қатар оған қатысушыларды жүйелі түрде қолдау қажет. Студенттердің ғылыми белсенділігін арттыру, ол жоғары оқу орындарында осы қызмет үшін жасалған жағдайға байланысты болып табылады. Студенттердің қызығушылықтары мен мотивтерін зерттеп, яғни анықтап білмей жатып оларға қолайлы жағдай жасау ол мүмкін емес.

Шығармашылық қызметтің маңызды факторы болып, ол қозғалтқыш күш жиынтығы ретінде қарастырылатын, адамдарды белгілі бір іске талпындыратын немесе итермелейтін оның мотивациясы болып табылады деп көрсеткен. Психология ғылымында ғылыми шығармашылықтың мотивтерінің екі тобын көрсетеді, яғни ішкі және сыртқы. Ішкі мотивтер ол тұлғаның танып-білуге және дамуына деген сұраныстарына байланысты қалыптасады және оның ғылыми шығармашылыққа қатынасы бірінші орында болып табылады. Тұлғаның ғылыми шығармашылыққа қатынасында сыртқы мотивтер екінші орында, яғни оған ерекшелік емес, ол сыртқы ортаның ықпалымен қалыптасады. Қазіргі уақытта мотивацияны зерттеуде шығармашылық тұлғаларда ішкі мотивация сыртқы мотивациядан басымдырақ болып табылатындығы туралы пікірлер қалыптасатындығын анықтаған. Ішкі мотивтердің сыртқылардан басымдырақ болуы, ол адамдардың басқа мақсаттар үшін емес қызметке өздері үшін енетінін, яғни олардың жетістікке жетуінің негізгі құралы болып табылатын қатынасына байланысты туындайды деп түсіндіреді (Бережнова, Краевский 2010).

Ғылыми қызмет жағдайында ішкі талаптарға ол жұмыс барысында, интеллектуалды табысқа талпыну, мәселелерді табу мен оны шешуге деген ниет, санаға жұмыс беруде алынған қанағаттану мен қанағаттандыруды жатқызамыз. Жақшаның ішінде материалдық ақы төлеу, мансап, болашаққа талпыну және т.б. сол сияқты стимулдар қалады. Адамның ғылыми қызметінің негізіне, ол оның мотивациялық саласы ретінде тұлғалық мотивтер мен оның ғылыми еңбекке жарамдығының маңызды сипатының жиынтығы жатады. Жоғары оқу орындарындағы оқытушылар мен студенттердің мотивациялық саласының мазмұны (төменгі 1, 2) кестеде ұсынылады. Студенттердің ғылыми-зерттеу қызметіне сәйкес келетін білімі бар және түрлі персонал категорияларына жататын жоғары оқу орындарының барлық қызметкерлері қатыса алады. Зерттеуші жоғары оқу орындарындағы СҒЗҚ ықпалдандырудың қызметі мен нысандарының рөліне байланысты оларды келесідей негізгі қызмет көрсету топтарына қарай бөледі (Әбдірайымова 2011):

1. Жоғары оқу орындарындағы СҒЗҚ ұйымдастыруға жауаптылар;

2. Жоғары оқу орындарындағы студенттердің ғылыми-зерттеу жұмыстарының жетекшілері;

3. Жоғары оқу орындарында СҒЗҚ ұйымдастыруды қамтамасыз ететін бөлімшелердің жұмысшылары мен жауапкерші қызметкерлер;

4. Студенттер.

Білім беру ұйымдарындағы белсендірудің ерекше формасы оқу қызметін белсендіру болып табылады. Оқу қызметін белсендірудің түрлі формаларын жоғары оқу орындарында ғылыми-зерттеу қызметіне қатысуға және оқу пәндерін тереңірек оқып білуге тырысатын студенттерді марапаттау үшін қолдануға болады. Студенттерді белсендірудің құралы ретінде, олардың оқудағы және ғылыми-зерттеу қызметіндегі табыстары үшін марапаттаудың келесідей түрлерін ұсынады:

СҒЗҚ жүйесіндегі іс-шараларға қатысу және студенттердің ҒЗЖ нәтижелерін сынау;

оқуды ары қарай жалғастырулары және іссапарларға шығулары үшін ұсыныстар беру;

жоғары оқу орнын қысқа мерзімде тәмамдауға мүмкіншілік беру;

сынақ пен емтихандарды алдын ала тапсыруға мүмкіндік беру;

мүмкіндігі жоғарырақ және дарынды студенттерді арнайы сабақтарға қатыстыру.

1-кесте – Жоғары оқу орындары студенттерінің мотивациялық саласы

<i>Мотивтер</i>	<i>Мотивтердің сипаттамалары</i>
Өзін-өзі айқындау	Жаңа білім мен дағдыларды меңгеруге, тануға талпыну; Білімнің нақты бір саласына қызығушылық, шығармашылық ізденіс; Өзін-өзі тану; Шығармашылық өзін-өзі айқындауға және өзіндік дамытуға мүмкіндік беру.
Жетістік	Табысқа ұмтылу, мақсатқа жету; Мәселені табу мен шешуге талпыну; Оқудан және ғылыми қызметтен қанағаттану.
Тиістілік	Атақты ғалымдармен және педагогтармен қарым-қатынас; Ғылыми ұжымда жұмыс жасау.
Мәртебе	Жоғары кәсіби білім алу; Ғылыми деңгей алу; Қоғамда лайықты орынды иеленуге деген талпыныс; Жоғары ақы төлейтін жұмыс табуға, таңдалған қызмет саласында нағыз маман болуға талпыну.

Студенттердің ғылыми-зерттеу қызметін белсендіруді материалды және моральды деп бөледі. Оның пікірінше, материалдық белсендіру ол СҒЗҚ нәтижелілігін жоғарылатуға және дамытуға әсер етеді, оның негізінде барлық оның қатысушыларын материалдық қолдауға

деген объективті қызығушылықтар жатыр. Материалдық белсендіру мынадай түрде жүзеге асады: іріктемелі шәкіртақылар; қызметақы мен шәкіртақыны үстемелеу; гранттар; ақшалай сыйақылар; естелік және бағалы сыйлықтар және т.б.

2-кесте – Жоғары оқу орындарының оқытушыларының, ғылыми жұмысшыларының – СҒЗҚ жетекшілерінің мотивациялық саласы

<i>Мотивтер</i>	<i>Мотивтердің сипаттамалары</i>
<i>Жетістік</i>	Табысқа талпыну, мақсатқа қол жеткізу; Мәселені табу мен шешуге талпыну; Оқудан және ғылыми қызметтен қанағаттану.
<i>Өзін-өзі айқындау</i>	Ғылыми қызығушылық, шығармашылық ізденіс; Шығармашылық өзін-өзі айқындауға және өзіндік дамытуға мүмкіндік беру.
<i>(құрмет)</i>	Ғылыми қауымдастықтың мойындауына ие болу; Әріптестер арасында жақсы абыройға ие болуға талпыну.
<i>Туістілік</i>	Атақты ғалымдармен және педагогтармен қарым-қатынас; Ғылыми ұжымда жұмыс жасау; Жастармен қарым-қатынас.
<i>Мәртебе</i>	Кәсіби өсуге мүмкіншілік; Қоғамда жоғары әлеуметтік мәртебеге ие болуға талпыну; Жоғары мектептің ғылыми потенциалының дамуына өз үлесін қосуға ниет білдіру.

Студенттердің ғылыми-зерттеу қызметіне қатысушыларды моральды белсендіру – ол жоғары оқу орындарының жұмысшылары мен студенттерінің СҒЗҚ нәтижелілігін жоғарылату мен күшейту формасы болып табылады, яғни олардың ғылыми жетістіктерін қоғамның мойындауымен негізделеді. Материалдық сияқты моральды белсендіру де СҒЗҚ барлық қатысушыларына қолданылады. Марапаттаудың негізгі түрлері ол: алғыс хат немесе мадақтау қағазын жариялау; марапаттау; құрметті атақтарын беру; ғылыми қызметтің нәтижелерін жариялау және т.б. болып табылады. Осыған байланысты, СҒЗҚ белсендіру жүйесін қаржылай қамтамасыз ету үшін қаржыландырудың көпканалдылығының мүмкіншіліктерін, яғни бюджеттік және бюджеттік емес компоненттердің барлығын қолданған дұрыс. Қаржылай шығынды тек материалдық белсендіру ғана емес, сонымен қатар моральдық белсендірудің көптеген түрлері қажет етеді.

Талқылау

Заманауи қоғамның әлеуметтік құрылымындағы ғалымдардың орны мен рөлін қарастыру ғылымның әлеуметтік институт ретінде атқаратын қызметтерін анықтаумен байланысты. Ғылым мен оның құрылымдарының институционалды теорияларының, функционалды мәнінің негізгі тұжырымын дамытатын, әдіснамалық мақалалардың кең көлемді сұлбасы пайда болды. Оны біз П. Бурдьё (Bourdieu 1986), М. Вебер (Weber 1978), Э. Гидденс (Giddens 1993), Дэн В. (Dan 2005), Дж. Артур, А. Петерсон (James

Arthur; Andrew Peterson 2012), Л. Джон (John L. 2002), Дэвис Дж. (Davis, Dannielle Joy 2008), Т. Парсонс (Parsons 1967), М. Арчер (Archer 2013), К. Поппер (Popper 1995), П. Сорокин (Sorokin 2012) және т.б. танымал ғалымдардың еңбектерінен көре аламыз.

Қазіргі Қазақстан ғалымдарының тұжырымдамаларына талдау жасайтын болсақ, студенттердің ғылыми шығармашылығының дамуы үшін мына факторлар маңызды болып табылады, яғни авторлық куәлік түріндегі моральдық және материалдық стимулдар, көрмелерде тәжірибелі нұсқаулар мен үлгілерді демонстрациялау, дипломдар мен медальдар түрінде марапаттау; баспа өнімдерін жариялау, ғылыми-теориялық және техникалық конференцияларға қатысуға мүмкіншілік және т.б. (Abdiraiymova, 2014a).

Л.Г. Квиткинаның пікірі бойынша, студенттердің ғылыми-зерттеу қызметін белсендіру үшін аса маңызды, ол студенттердің „шынайық» дипломдық жобалармен жұмыс жасауы, яғни ғылым мен мемлекет үшін тиімді мәселелерді шешулері, сонымен қатар студенттерді кафедраның ғылыми жұмысына қатыстыру және т.б. болып табылады. Автордың көзқарасы бойынша СҒЗЖ жағдай жасаудың аса маңыздырағы болып ол студенттердің ғылыми құралдарының нәтижелерін жариялауға мүмкіншілік жасау болып табылады, яғни бұл біріншіден, жұмыстың толықтылығын көрсетеді, ал екіншіден, оны мойындаудың шынайы көрсеткіші бола алады, үшіншіден, студенттердің ғылыми қызметін ары қарай марапаттайды және белсендіреді

(Квиткина, 2002). Көптеген зерттеушілер СҒЗЖ дамуына ықпал ететін маңызды факторлар, ол жетекшілердің біліктілігі, зерттеудің деңгейі мен көлемі, студенттерді ғылыми қызметке еліктірушілік деңгейі, көптеген ғылыми ұйымдармен байланыстың болуы, студенттік ғылымды насихаттау және оқу-тәрбиелік үдерісті жетілдіру болып табылады деп есептейді (Abdikeroва 2014).

СҒЗЖ белсендірудің маңызды факторы, ол жоғары оқу орындарындағы ғылыми қызметтің экономикалық тиімділігін жоғарылату болып табылады деп есептейді. Жоғары оқу орындары базасында оқу-ғылыми-өндірістік кешен (ОҒӨК) жасау бастапқы бағыттардың бірі болып табылады деп көрсетеді. Бұл зерттеуді үлкейтуге, ҒЗЖ тақырыптарын кеңейтуге ықпал етеді, сонымен қатар өндірістегі аяқталған жұмыстарды енгізу үдерісін жылдамдатады. Оқу-ғылыми-өндірістік кешендерді жасау ол ғылыми жұмыстарды мақсатты қаржыландыруды жүзеге асыруға, ғылыми құралдарды және жалпы материалдық-техникалық базаны аса тиімді қолдануға, жоғары оқу орындарының профессор-оқытушылық құрамының ҒЗЖ қатысуын кеңейтуге әсер етеді (Abdikeroва 2012). Ю.П. Савельев, Г.И. Жерносеков, Д.Е. Тихонов-Бугров сияқты ғалымдар СҒЗЖ белсендірудің шарасы ретінде төменгі курс студенттерінің студенттік жұмыстарын қалалық және барлық одақтық байқауға қатыстыруды, студенттердің шығармашылық ұжымын ұйымдастыруды ұсынады (Аралбаева 2011). Сонымен қатар, Е.В. Кульков, А.Г. Ковалев және В.С. Минеев СҒЗЖ-ға ғылыми қызметкерлер мен ғылыми-педагогикалық жұмысшыларды тарту тәсілі ретінде олардың аттестациялау және қайта сайлау кезінде СҒЗЖ қатысу деңгейін ескеру ұсыныстары елеулі болып табылады. Авторлардың пікірі бойынша СҒЗЖ басқару мен ұйымдастырудың тиімділігін жоғарылату және белсендіру мақсатында жоғары оқу орындарында ең күшті ұйымдастырылған СҒЗЖ-ның жыл сайынғы байқауын өткізіп отыруды қажет деп есептейді (Аженов, 2007).

В. Малышевтың, М. Красильщиковтың, А. Лещенконың мақалаларында жеке оқыту бағдарламасы талданады, яғни ол дарынды студенттерді анықтауға және оларды ғылыми-зерттеулік қызметке белсендіруге бағытталады. Студенттерді жеке дайындау, ол жеке кесте бойынша оларды оқыту, яғни мұнда сынақтар мен емтихандарды мезгілінен ерте

және экстерн тапсыру құқығымен қамтамасыз ету, әрбір студентке профессорлар мен доценттер қатарынан ғылыми жетекші бөлу, ОЗЖ (оқу-зерттеу жұмысының) жеке жоспарын жасау қарастырылады. Оқытушыны белсендіру шарасы – ол әрбір студентке жеке кеңес беру үшін – 10-12 сағат оларға жүктеме қосу болып табылады (Малышев, Красильщиков, Лещенко, 1990). Қазіргі жағдайдағы Қазақстанның әлемдік білім беру кеңістігіне енуі, яғни қазақстандық жоғары оқу орындарының жаппай Болондық үдеріске енуі СҒЗЖ белсендіру мен ұйымдастырудың шетелдік тәжірибесін ұсынуда үлкен қызығушылық тудырып отыр. Ф.Л. Ратнер, М.К. Петров және басқа да бірнеше авторлар шет елдердегі студенттердің ғылыми жұмыстарын жетілдіру жағдайын зерттеген. Зерттеушілер анықтағандай, XX ғасырдың 60 жылдарынан бастап шет елдерде қабілетті студенттер басынан бастап дипломдық жұмыс жасамай, оның орнына диссертациялық зерттеумен жұмыс жасау енгізілген. Студенттер жеке ұжым шеңберінде, жеке жоспар бойынша оқытылады, бағдарламаға студенттерді іріктеу өте қатаң өткізіледі. Мұндай оқыту формасы ғылыми жетекшімен тығыз байланысты сипаттайды және өте тиімді болып табылады. Ерекше екіпін СҒЗЖ басқарудың тәсілі ретінде кеңестерге жасалады, тәжірибенің жоғары маңыздылығы, студенттердің конструкторлық бюросы (СКБ) және өндірістік ұйымдармен байланысы ерекше көрсетіледі (Петров 2012). Т.С. Георгиеваның мақаласында АҚШ жоғары оқу орындарының өндірістік кәсіпорындармен әрекеттесуі бойынша тәжірибесі талданады. Соңғы жылдары АҚШ-та жеке фирмалардың жоғары оқу орындарының зерттеулерін қаржыландыруға өте қарқынды түрде қатысу үрдісі мен жоо-ның кәсіпорындармен ынтымақтастығы тоқтаусыз дамуы нақты анықталды. Әдетте ынтымақтастық ол фирмалардың өздерінің жеке зерттеулерін жүргізу барысында жоо ғалымдарын кеңес беруші ретінде қолдануымен басталады. Соңғы кездері ғылыми-зерттеу ұйымдарының университеттік әкімшілігіне тәуелсіз жобалық институттардың саны өсуде, яғни ол институттарда оқытушылар, студенттер мен докторанттар жұмыс жасайды. ЖОО мен өндірістік кәсіпорындардың байланысының тағы бір перспективті формасы ол ғылыми зерттемені өткізу – зерттеулік және ғылыми парктер (Abdiraimova, 2014b). Н. Юрконның жарияламасында Шотландияның жоғары бі-

лім беру жүйесінің ерекшеліктері ашылған. Елде екі білім беру жүйесі қызмет етеді. «Taught» қазақстандық нұсқауға ұқсас, онда дәрістік сабақтар, семинарлар, аралық емтихандар мен тесттерді тапсыру енгізілген. Біріншімен салыстырғанда «Research» бағдарламасы ғылыми зерттеу жүргізіп жатқан адамдарға бағытталған, оның негізі ғылыми жетекшімен бірлескен жұмыс болып табылады. Автордың айтуы бойынша соңғы кездері Батыста қашықтықтан оқыту бағдарламасын қолдану үлкен танымалдылыққа ие (Юрко, 2000). Германияның жоғары білім беруі мен ғылыми қызметі жүйесінің өзіндік айрықша ерекшелігі бар. Е. Франк пен Ч. Опиц «Германияда жоғары білім беруді жетілдіру» мақалаларында, елде университеттік жүйенің бәсекеге қабілеттілігін жоғарылату мәселесі белсенді талқыланып жатқандығын көрсетеді. Саясаткерлер пікір таластыруда жан-жақтылық танытып отыр, Германияда жоғары білімді реформалау жолы арқылы жоғары білікті мамандарды дайындау жүйесін жасау қажеттілігі туып отыр және де ол қатал бәсеке жағдайында тиімді қызмет ете алуы керек. Мақала авторлары Германияның білім беру қызметі нарығының құрылымын түбегейлі өзгертуді ұсынады. Университеттердің иерархиясын қалыптастыру, оларды «бедел менеджментімен» көбірек айналысуға, яғни аса қабілетті студенттерді жұмылдыру үшін және ғылыми зерттеулерді жоғары деңгейде өткізу мүмкіндігіне ие болуға итермелейді (Франк, Опиц 2002).

Қорытынды

Мақаланы тұжырымдай келе Қазақстанда студенттерді ғылыми жұмысқа баулу жүйелік қайта қарауды талап етеді. Ғылыми мансапты таңдауға кедергі келтіретін негізгі себептердің арасында – еңбекақының төмендігі, зерттеуге арналған қажетті материалдық базаның жоқтығы, әлеуметтік жағдайдың төмендігі. Білім және ғылым саясатында жаңа білім технологиясын енгізу мен жаңа ұйымдастырушылық үлгіге сүйенуге тура келеді. Тұрақты когнитивті бағытты құру мен әлеуметтік-кәсіби интеграция негізінде мақсатқа қол жеткізу жастарды инновациялық білім стратегиясына ынталандыруға септігі тиеді. Сөз жоқ, жастар «өмірлік құрылыста» мәжбүрлі түрде бақылауға алынбайды, бірақ, жастардың білім стратегиялары экономикадағы инновациялық бөлімнің кеңеюімен арақатынас орнатуға, еуропалық білім кеңістігіне кірігіп, оның аумақтық тұтастығының кеңеюіне күмән келтіруге жатпайды. Жүргізілген зерттеулердің жинаған тәжірибесі көрсеткеніндей, сұрақ-жауап кезіндегі жеке стандартталған және жартылай құрылымдалған сұхбат тәсілдері бойынша респонденттер жоғары пайызға қол жеткізген. Зерттеудің аталған болжамынан гендерлік белгі бөлінісінде студенттердің ғылыми мотивациясында айырмашылық бар екендігі ғылыми қызметпен айналысуға және білімін жалғастыруға ниетті студенттер арасында айырмашылық бар екендігі көрсетілді.

Әдебиеттер

- Abdikerova G.O., Kylyshbaeva B.N., Duisenova S.M., Altynbekov A.B. Quality education as a basis for professional mobility of youth in the Republic of Kazakhstan // *Procedia - Social and Behavioral Sciences*, 2014. – p.116.
- Abdikerova G.O., G. Abdiraimova Development Prospects of Education Systems in modernization // *World Academy of Science, Engineering and Technology*. -2012. -№65.
- Abdiraimova G., Duisenova S., Shayakhmetov S. Quality assessment of higher education in Kazakhstan (based on sociological survey results) // *Procedia - Social and Behavioral Sciences*, 2014. Volume 116.
- Abdiraimova G. Scientific, educational strategies of young scientists as representatives of Kazakh middle class // *Procedia Social and Behavioral Sciences*, 2014. – p.116.
- Bourdieu P. *The Forms of Capital* // *Handbook of Theory and Research for the Sociology of education*, edited by J. Richardson. New York: Greenwood, 1986. -258p.
- Butin, Dan W. *Teaching Social Foundations of Education: Contexts, Theories, and Issues*. Mahwah: Lawrence Erlbaum Associates, 2005. -278p.
- Giddens A. *Sociology*. - Cambridge: Polity press, 1993. - 722p.
- Davis, Dannielle Joy. Policy Research and the Sociology of Education: Contributions to Understanding the Experiences of Marginalized Populations. *Journal of Thought*. -2008. Vol. 43, No. 3-4.
- James Arthur, Andrew Peterson. *The Routledge Companion to Education*. NY: Routledge, 2012. -389 p.
- John L. Rury. *Education and Social Change: Themes in the History of American Schooling*. Mahwah: Lawrence Erlbaum Associates, 2005. -273p.
- Margaret S. Archer. *Social Origins of Educational Systems (Classical Texts in Critical Realism (Routledge))*. - New York: Abingdon, 2013.

- Parsons T. Structure of Social Action 2nd Ed. - California: Free Press, 1976.
- Popper K. In Search of a Better World: Lectures and Essays from Thirty Years 1st Edition. NY: Routledge, 1995. - 241p.
- Sorokin P.A. The Reconstruction Of Humanity. - LLC: The Beacon Press, 2012. - 247p.
- Sadyrova M.S. The role of higher education in the formation of the professional capacity of young people // International Journal of Social Relevance & Concern. -2016. -№9 (4). 15-20p.
- Weber M. Economy and society: An outline of interpretive sociology. Berkeley: University of California Press, 1978. -290p.
- Аженов М.С., Садырова М.С. Социология социальной структуры: учебное пособие / - Алматы : Казак университеті, 2007. -158 с.
- Аралбаева Р.К. Модернизационные процессы высшего образования как социального института в Казахстане: Монография –Талдыкорган: ЖГУ им. И. Жансугурова, 2011. - 235с.
- Әбдірайымова Г.С. Қазақстандағы жоғары білім: әлеуметтік тәжірибелер, субъектілер мен мүдделер (әлеуметтанулық зерттеу нәтижелері бойынша). Алматы: Жібек жолы, 2011. -139б.
- Балашов В.В. Организация научной деятельности молодых ученых и студентов в высшем учебном заведении. Москва: ГАУ, 1997 -125с.
- Бережнова Е.В., Краевский В.В. Основы учебно-исследовательской деятельности студентов: учеб. для среднего профессионального образования. М.: Академия, 2010. -124с.
- Володарская Е. Лебедев С. Управление научной деятельностью (социально-психологические аспекты) // Высшее образование России. – 2010. -№ 1.
- Квиткина Л.Г. Научное творчество студентов. Москва: МГУ, 2002. -108с.
- Леньков Р. Момот А. Координация исследований высшей школы //Высшее образование в России. – 2008. -№ 4.
- Мальшев В., Красильщиков М., Лещенко А. Поиск талантов – с 1курса // Вестник высшей школы. -1990. -№ 6.
- Мионов В.А., Майкова Э.Ю. Социальные аспекты активизации научно-исследовательской деятельности студентов вузов: Монография. Тверь: ТГТУ, 2004. -100 с.
- Петров М.К. Социально-культурные основания развития современной науки. Москва: Букинист, 2012. -232с.
- Ракитов А. Романкова Л. Кадры высшей школы: молодежная политика // Высшее образование в России. -2003. -№ 4.
- Франк Е., Опиц Ч. Совершенствование высшего образования в Германии // Социология образования. -2002. -№ 1.
- Юрко Н. Шотландия: древний клан, имя которому – молодость // Социология образования. -2001. -№ 9.

References

- Abdikerova G.O., Kylyshbaeva B.N., Duisenova S.M., Altynbekov A.B. (2014) Quality education as a basis for professional mobility of youth in the Republic of Kazakhstan. *Procedia - Social and Behavioral Sciences*, 116 p.
- Abdikerova G.O., Abdiraiymova G. (2012) Development Prospekts of Education Systems in modernization // *World Academy of Science, Engineering and Technology* № 65.
- Abdiraiymova G., S. Duisenova, S. Shayakhmetov (2014) Quality assessment of higher education in Kazakhstan (based on sociological survey results). *Procedia - Social and Behavioral Sciences*, Volume 116, 21 February.
- Abdiraiymova G. (2014) Scientific, educational strategies of young scientists as representatives of Kazakh middle class. *Procedia Social and Behavioral Sciences*. № 116.
- Azhenov M.S., Sadyrova M.S. *Sotsiologiya sotsial'noy struktury: uchebnoye posobiye* [Sociology of social structure: textbook]. Almaty: Kazakh, Universiteti, 158 p.
- Aralbaeva R.K. (2011) *Modernizatsionnyye protsessy vysshego obrazovaniya kak sotsial'nogo instituta v Kazakhstane: Monografiya* [Modernization processes of higher education as a social institution in Kazakhstan: Monograph] Taldykorgan: Zh. I. Zhan-sugurova, 235p.
- Abdiraiymova G.S. (2011) *Kazaqstandagi jogari bilim: aleumettik tajiribeler, subektiler men muddeler (aleumettanulyk zertteu natijeleri boyynsha)* [Social experiments, subjects and interests of higher education in Kazakhstan (according to the results of sociological research)]. Almaty: «Jibek joly», 139 p.
- Balashov V.V. (1997) *Organizatsiya nauchnoy deyatel'nosti molodykh uchenykh i studentov v vysshem uchebnom zavedenii* [Organization of scientific activities of young scientists and students in higher education institutions]. Moscow: GAU, 125 p.
- Berezhnova E.V., Krayevsky V.V. (2010) *Osnovy uchebno-issledovatel'skoy deyatel'nosti studentov: ucheb. dlya srednego professional'nogo obrazovaniya*. [Fundamentals of teaching and research activities of students: Textbook. for secondary vocational education.]. M.: Academy, 124 p.
- Bourdieu P. (1986) *The Forms of Capital*. Handbook of Theory and Research for the Sociology of education. edited by J. Richardson. New York: Greenwood.
- Dan W. Butin Lawrence (2005) *Teaching Social Foundations of Education: Contexts, Theories, and Issues*. Erlbaum Associates.
- Davis, Dannielle Joy (2008) *Policy Research and the Sociology of Education: Contributions to Understanding the Experiences of Marginalized Populations*. *Journal of Thought*, Vol. 43, No. 3-4, Fall-Winter.
- Giddens A. (1993) *Sociology*. Cambridge: Polity press.
- James Arthur; Andrew Peterson (2012) *The Routledge Companion to Education*. Routledge.
- John L. Rury Lawrence (2002) *Education and Social Change: Themes in the History of American Schooling*. Erlbaum Associates.
- Kvitkina L.G. (2002) *Nauchnoye tvorchestvo studentov* [Scientific creativity of students]. Moscow: MGU. 108p.
- Lenkov R. Mомot A. (2008) *Koordinatsiya issledovaniy vysshey shkoly* [Coordination of Higher School Studies]. Higher Education in Russia. № 4.

- Malyshev V., Krasilshchikov M., Leshchenko A. (1990) Poisk talantov – s 1kursa [Search for talents - from the year] // Herald of the Higher School. № 6.
- Mironov V.A., Maikova E.Yu. (2004) Sotsial'nyye aspekty aktivizatsii nauchno-issledovatel'skoy deyatel'nosti studentov vuzov: Monografiya [Social aspects of activation of research activities of university students: Monograph]. Tver: TSTU. 100 p.
- Margaret S. Archer (2013) Social Origins of Educational Systems (Classical Texts in Critical Realism (Routledge)). New York. This edition first published by Routledge 2 Park Square, Milton Park, Abingdon, OXON ISBN: 978-0-415-63903-3.
- Petrov M.K. (2012) Sotsial'no-kul'turnyye osnovaniya razvitiya sovremennoy nauki [Socio-cultural grounds for the development of modern science]. Moscow: Bukinist. 232p.
- Rakitov A. Romankova L. (2003) Kadry vysshey shkoly: molodezhnaya politika [Higher School Staff: Youth Policy]. Higher Education in Russia, № 4.
- Talcott Parsons (1967) Structure of Social Action 2nd Ed. Free Press; 2 edition.
- Karl Popper (1995) In Search of a Better World: Lectures and Essays from Thirty Years 1st Edition Routledge; 1 edition.
- Pitirim Aleksandrovich Sorokin (2012) The Reconstruction Of Humanity. Literary Licensing, LLC.
- Sadyrova M.S. (2016) The role of higher education in the formation of the professional capacity of young people. International Journal of Social Relevance & Concern №9(4), 15-20 p.
- Volodarskaya E. Lebedev S. (2001) Upravleniye nauchnoy deyatel'nost'yu (sotsial'no-psikhologicheskiye aspekty) [Management of scientific activity (social and psychological aspects)]. Higher education in Russia. № 1.
- Frank E., Opitz Ch. (2002) Sovershenstvovaniye vysshego obrazovaniya v Germanii [Improvement of higher education in Germany]. Sociology of Education. № 1
- Weber M. Economy and society: An outline of interpretive sociology. Berkeley: University of California Press, 1978.
- Yurko N. (2001) Shotlandiya: drevniy klan, imya kotoromu – molodost' [Scotland: an ancient clan whose name is youth]. Sociology of Education. № 9.

Имашева Ж.А.¹, Абдирайымова Г.С.²

¹PhD докторант 1 курса, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы, e-mail: zhuzhu.93@mail.ru

²доктор социологических наук, профессор, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы, e-mail: g.abdiraiymova@gmail.com

ЭТНИЧЕСКОЕ ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВО КАК ОБЪЕКТ СОЦИОЛОГИЧЕСКОГО АНАЛИЗА: КОНЦЕПТУАЛИЗАЦИЯ ПОНЯТИЙ

Данная статья посвящена анализу некоторых из наиболее важных социологических подходов, объясняющих контекстуальные и интегральные характеристики этнического предпринимательства. Два основных фокуса в представленных теориях пытались отобразить то, как структурные и культурные факторы влияют на принятие решения о вступлении в бизнес и, следовательно, несут ответственность за развитие и рост этнического предпринимательства. Авторы считают, что многие теории были интегрированы в модели, пытающиеся объяснить явление в целом. В статье также представлено обсуждение широко используемой интерактивной и смешанной встроенной модели. Первая модель предполагает, что развитие этнического бизнеса не может быть объяснено единичными характеристиками, которые в значительной степени ответственны за предпринимательский успех этнической группы. Последнее зависит от сложного взаимодействия между структурами возможностей и групповых ресурсов. Тогда как смешанная встроенная модель является дальнейшим развитием этнических ресурсов и структуры возможностей. Признано, что структуры местной экономики и право-институциональные факторы оказывают сильное влияние на создание и существование малого бизнеса экономики в целом. Особое внимание уделяется стратегиям этнических предпринимателей, а также анализу ресурсов и связей с этническими сообществами.

Ключевые слова: этническое предпринимательство, этнические стратегии, этнические сообщества.

Imasheva Zh.A.¹, Abdirayymova G.S.²

¹1 year PhD student of the specialty «Sociology»,

al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty, e-mail: zhuzhu.93@mail.ru

²Doctor of Sociological Science, al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty, e-mail: g.abdiraiymova@gmail.com

Ethnic Entrepreneurship as an Object of Sociological Analysis: Conceptualization of Concepts

This article is devoted to the analysis of some of the most important sociological approaches that explain the contextual and integral characteristics of ethnic entrepreneurship. Two main tricks in the presented theories tried to reflect how the structural and cultural factors influence the decision to enter the business and, therefore, are responsible for the development and growth of ethnic entrepreneurship. The authors believe that many theories were integrated into models trying to explain the phenomenon as a whole. The article also discusses the widely used interactive and mixed embedded models. The first model suggests that the development of ethnic business cannot be explained by single characteristics, which are largely responsible for the entrepreneurial success of the ethnic group. The latter depends on the complex interaction between the structures of opportunities and group resources. Whereas the mixed built-in model is the further development of ethnic resources and the structure of opportunities. It is recognized that the structures of the local economy and legal-institutional factors exert a strong influence on the creation and existence of small businesses of the economy as a whole. Particular attention is paid to the strategies of ethnic entrepreneurs, as well as to the analysis of resources and relations with ethnic communities.

Key words: ethnic entrepreneurship, ethnic strategies, ethnic communities.

Имашева Ж.А.¹, Абдирайымова Г.С.²

¹ курс PhD докторанты,

әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ., e-mail: zhuzhu.93@mail.ru

²әлеуметтану ғылымдарының докторы, профессор, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ., e-mail: g.abdiraiymova@gmail.com

Этникалық кәсіпкерлік әлеуметтік талдаудың объектісі ретінде: ұғымдардың концептуализациясы

Бұл мақала этникалық кәсіпкерліктің контекстік және интегралдық сипаттамаларын түсіндіретін кейбір маңызды әлеуметтанулық көзқарастарын талдауына арналған. Ұсынылған теориялардың көрсеткісі келген негізгі екі бағыты ретінде құрылымдық және мәдени факторлар бизнеске қосылу шешіміне қалай әсер ететіні, сәйкесінше қайсысы этникалық кәсіпкерліктің дамуы және өсуі үшін жауапты болып табылатынын көрсету. Авторлар көптеген теорияларды феноменді тұтастай түсіндіруге тырысатын модельдерге біріктірілген деп санайды. Мақалада бұл феноменді түсіндірудегі кеңінен қолданылатын интерактивті және аралас енгізілген үлгілер талқыланады. Бірінші модель этникалық бизнестің дамуы этникалық топтың кәсіпкерлік жетістіктеріне жауап беретін бірегей сипаттамалармен түсіндірілуі мүмкін емес екендігін көрсетеді. Соңғысы мүмкіндіктер құрылымы мен топтық ресурстар арасындағы күрделі өзара қатынасқа байланысты. Аралас енгізілген үлгі болса этникалық ресурстар мен мүмкіндіктердің құрылымын одан әрі дамыту болып табылады. Жергілікті экономиканың құрылымдары мен заңды-институционалдық факторлар тұтастай алғанда экономиканың шағын бизнес субъектілерінің құрылуына және бар болуына қатты әсер ететіндігі мойындалған. Аталған мақалада ерекше көңіл этникалық кәсіпкерлер стратегияларына, сондай-ақ ресурстар мен этникалық қауымдастықтардың өзара қарым-қатынасын талдауға бөлінеді.

Түйін сөздер: этникалық кәсіпкерлік, этникалық стратегия, этникалық қауымдастық.

Введение

Включение этнического предпринимательства в мировой рынок труда становится все более очевидным. Практически во всех странах обнаруживаются этнические меньшинства, которые преуспевают на почве предпринимательской деятельности, обгоняя и вытесняя другие этнические группы и титульные этносы (Уолдинггер, Олдрич, Уорд 2004). Развитие экономики, имеющиеся возможности и ресурсы приводят к появлению новой общности предпринимателей из числа этнических меньшинств. В некоторых развитых странах этническое предпринимательство демонстрирует сходные тенденции в отношении участия на рынке труда, роста населения, состава домохозяйств и уровня дохода.

В теоретическом ракурсе понятие «этническое предпринимательство» традиционно и исследуется на протяжении последних десятилетий. Этническое предпринимательство характеризуется как «набор взаимосвязей и регулярных моделей взаимодействия между людьми, обменивающимися национальным опытом или опытом миграции» (Waldinger et al., 1990a: 3). Более того, этническое предпринимательство выступает примером сочетания «асоциальности» и встроенности в социальные отношения, маргинальной среды, постоянно формирующей

все новые и новые группы предпринимателей (Радаев, 2005).

Поскольку акцент в теоретических объяснениях этого явления основан на данных моделях взаимодействия, а фокусом большинства исследований в этой области выступает этническая группа. Исследователями были предложены различные определения термина «этническая группа». Например, Light I. анализирует ресурсы, которые можно назвать «этническими», именно они основаны на идентификации человека с определенным этническим сообществом (Light I., 1993). Согласно Yinger (1985: 27), этническая группа является «сегментом большего общества, чьи члены имеют общее происхождение для обмена важными сегментами общей культуры, а также те, которые участвуют в совместной деятельности, где важными элементами являются общее происхождение и культура».

Альтернативным термином, используемым для понимания «этнического», является «иммигрантские предприниматели», который, в свою очередь, включает только тех, кто фактически иммигрировал за последние несколько десятилетий. «Этнический», наоборот, не исключает иммигрантов или группы меньшинств. Тем не менее термин «иммигранты» будет использоваться в дальнейшем, когда речь будет идти конкретно о ранних этапах процесса этнического предпринимательства, то есть когда эт-

ническая группа является новой в принимающем обществе, и ее члены могут быть явно считаться «иммигрантами».

Light and Gold (2000: 3), в свою очередь, говорят об «этнической экономике», которую они определяют, как «любую этническую или иммигрантскую самозанятую группу, ее работодателей, их работников, членов этнической общины и их неоплачиваемых семейных работников». Далее указанные авторы развивают концепцию экономики этнической собственности, чтобы проводить различие между этнической экономикой, основанной на праве собственности и владения, и «этнической экономике, основой которой является фактический контроль, базирующийся на численности, кластеризации и организации, экономике, контролируемой этническими группами».

В то время как экономика этнической собственности состоит из предприятий малого и среднего бизнеса, принадлежащих этническим или иммигрантским предпринимателям (или их помощникам, членам этнической группы), то экономика этнического контроля относится к отраслям и организациям общего рынка труда, в котором сотрудники члены этнической общины (а не владельцы) проявляют настойчивую экономическую силу. Этнически контролируемая экономика полностью независима от экономики «этнической собственности». Участники экономики, контролируемой этническими группами, осуществляют контроль, а не проявляют властные полномочия. Так, многие исследователи, утверждают, что экономика, контролируемая этническими группами, позволяет обеспечить доступность рабочих мест в основной экономике, сократить безработицу и улучшить условия труда.

Успешные этнические предприниматели могут создавать рабочие места не только для себя, но и для других, а также вносить различные формы социального капитала, чем иммигранты в иммигрантские этнические сообщества (Waldinger, 1986). Из-за их обширных связей этнические предприниматели могут быть полезны в других сетях за пределами «внутреннего круга», что повышает их шансы на повышение мобильности. Более того, предприниматели-иммигранты часто выступают в качестве неформальных лидеров для своих общин (Minghuan, 1999).

Теоретические фреймы

Разнообразные теоретические подходы были сформулированы различными учеными, но очень часто их теории склонны к поляризации

и эклектичности в анализе этнического предпринимательства. Например, теория посредника влечет за собой концепцию того, что предпринимательское отношение коренится в культурном фоне торговли (Bonacich, 1973), а кластеризация предприятий в этническом анклав может эффективно использовать их этнические ресурсы. В качестве посредников предприниматели занимают промежуточную позицию, благодаря чему они выступают в качестве агента, связывающего этнические продукты с потребителями, а также отношения этнических работодателей с со-этническими работниками (Bonacich, 1973).

Подобным образом, культурный тезис также подчеркивает предрасположенность человека, характеристики которого мотивируют человека на самозанятость; эти характеристики включают готовность этнических предпринимателей к длительному трудоустройству, культурные знания, деловые навыки и т. д. (Lo et al., 2002). Однако Li (1993), с одной стороны, критикует культурный контекст как чрезмерное подчеркивание культурных ценностей этнических иммигрантов, с другой – игнорирует контекстуальные обстоятельства принимающего общества. Другие теории, такие как заблокированная теория мобильности, подчеркивают факт того, что этнические иммигранты участвуют в предпринимательстве из-за их ограниченной мобильности или возможностей на «рынке труда»; следовательно, формируют выбор для самостоятельной занятости как стратегию выживания в принимающем обществе (Lo et al., 2002).

Контекстуальные обстоятельства вынуждают многих этнических меньшинств, попавших в новую социокультурную среду, начинать осваивать не свойственные им ранее виды деятельности. Одна из главных причин столь высокой профессиональной мобильности этнических мигрантов и развития этнического предпринимательства – социально-экономическая маргинальность этнических меньшинств. Этнические мигранты создают достаточно прочные общины, представляющие собой изолированную среду, которая оказывает поддержку вновь прибывшему, обучает и передает опыт и квалификацию. Спустя время, в течение которого будет накоплен необходимый стартовый капитал, освоен язык и произведена рекогносцировка экономического пространства, иммигрант открывает свой бизнес. Таким образом, вчерашние мигранты на новом месте проживания приобретают необ-

ходимую квалификацию и профессию, востребованные на данном рынке труда (Радаев, 1993).

Социальные науки, в том числе социология и экономика труда, способствовали разработке теоретических рамок/структур, посвященных этническому предпринимательству, разнообразию подходов и анализу иммигрантов с точки зрения стран происхождения, продолжительности пребывания и социально-экономического положения, а также влиянию этнической принадлежности и расы на предпринимательство.

Исследования в области этноса и предпринимательской деятельности прослеживаются в классических произведениях Зомбарта (1914), Вебера (1930) и Зиммеля (1950). Концепция этих ученых «чужие как торговцы» в сочетании с исследованиями социальной структурой обществ и повсеместными религиозными канонами повлияла в целом на изучение этнического предпринимательства. Теория анклавов и теория посредников являются двумя основными объяснительными теоретическими рамками. Этнический бизнес обычно начинается, когда предприниматель начинает обслуживать других членов этнической общины и удовлетворяет свои специфические этнические потребности (Greene and Owen, 2004). Этот процесс облегчается, когда более крупные этнические группы живут в географически концентрированных районах. Несмотря на признанность, эта теория недостаточна для определения всей сути сложного явления.

К социологическим теориям, объясняющим социальную природу этнического предпринимательства, относят теорию недостатков и теорию культуры. Теория недостатков предполагает, что большинство иммигрантов имеют значительные недостатки, затрудняющие их по прибытии, но которые в то же время управляют их поведением (Fregetto, 2004). Во-первых, им не хватает социального капитала (языковые навыки, образование и опыт), наличие которого способствовало получению более высоких доходов рабочих мест, оставляя самозанятость единственным выбором. Во-вторых, отсутствие мобильности из-за нищеты, дискриминации и ограниченного знания культуры местного сообщества могут побуждать этнические меньшинства к самостоятельной занятости. Эта теория рассматривает предпринимательство не как признак успеха, а просто как альтернативу безработице.

Культурная теория предполагает, что этнические и иммигрантские группы обладают

такими культурными особенностями, как преданность тяжелой работе, членство в сильной этнической общине, экономической жизни, принятие риска, соблюдение социальных моделей ценностей, солидарность и лояльность, а также ориентация на самозанятость (Masurel et al., 2004). Эти функции обеспечивают этнический ресурс, который может способствовать и поощрять предпринимательское поведение и поддерживать этнических самозанятых (Fregetto, 2004). Этнические люди часто осознают преимущества, которые может предложить их собственная культура только после интеграции в новую среду: «является ли это англичан, албанец или монгол, сам акт перехода в новое общество с чужой таможней и непонятным языком сам по себе способствует повышению осознания собственной культурной и национальной идентичности» (Jones and McEvoy, 1986: 199).

Различия в этнических ресурсах также являются объяснением различных темпов самозанятости между обездоленными этническими группами (Waldinger et al., 1990a). Например, культурные аспекты особенно популярны, чтобы объяснить склонность азиатских людей, например, стать самозанятыми. Активное присутствие китайцев в секторе общественного питания имеет много наблюдателей, считающих, что определенная предрасположенность к китайской культуре определяет их участие в таких секторах экономики (Leung, 2002). Однако новые исследования попытались проиллюстрировать, что эти предположения не учитывают другие критические аспекты сложного явления, такие как альтернативы занятости, иммиграционная политика, рыночные условия и доступность капитала.

Среди экономических объяснений особое место занимает теория «меньшинства-перекупщики», являющаяся основным объяснением этнического предпринимательства. Быстрому росту этнических предприятий, как туристические агентства, магазины одежды, специализированные продуктовые магазины, фаст-фуды, способствует расширение и рост этнической общины. Важным предварительным условием для широкого появления этнических предприятий в сообществе является достаточное количество потенциальных потребителей этнических продуктов, с одной стороны, а также их цель постоянного пребывания в принимающей стране – с другой (Waldinger et al., 1990b).

Модели возможностей и ресурсы

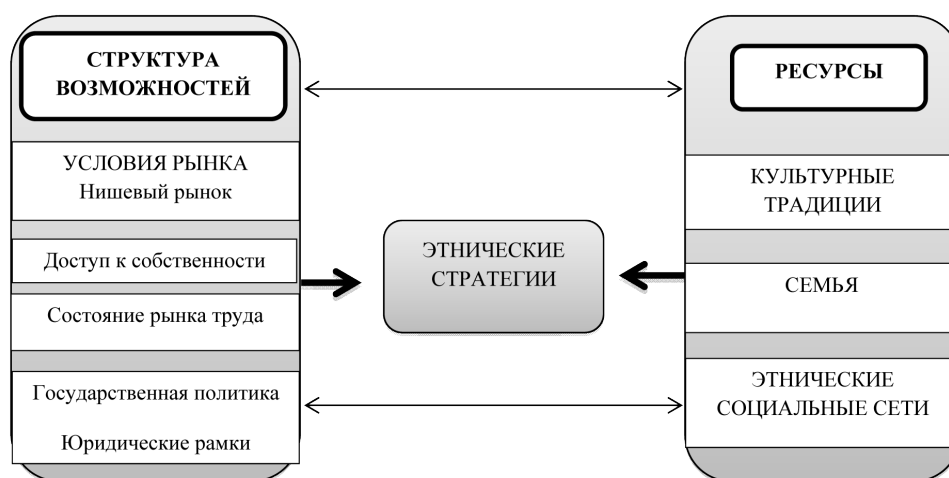
Многие из представленных теорий интегрированы в модели, пытающиеся объяснить

явление этнического предпринимательства в целом. Согласно Light and Gold (2000), предпринимательство часто определяется как зависимость спроса и предложения, и, таким образом, универсальная модель этнического предпринимательства должна отражать то, что требует рынок (спрос) и что могут предложить предприниматели (снабжение) (Light and Gold, 2000, p.16).

Анализируя интерактивную модель Waldinger и др., суть которой состоит в том, что развитие этнического бизнеса не может быть определено едиными характеристиками, ответственными за предпринимательский успех этнической группы, можно предположить, что авторы разложили структуру возможностей на две широкие категории, включая состояние рынка (структуру возможностей) и ресурсы доступа к бизнесу. Успех этнического предприятия зависит от сложного взаимодействия между структурами возможностей и групповых ресурсов, как показано на рисунке 1. Эти два измерения, управляющие стратегиями этнического предпринимателя, должны реализоваться для того, чтобы создать жизнеспособный бизнес в чужой среде. Струк-

туры возможностей состоят из рыночных условий, доступа к владению, условий на рынке труда, а также правовых и институциональных рамок. Как правило, возможности возникают из-за развития новой этнической общности.

Во втором измерении основное внимание уделяется ресурсам, которыми пользуются иммигранты и этнические люди того же происхождения. Здесь этнические люди могут опираться на ресурсы, предоставляемые их культурными традициями и этническими социальными сетями. Объяснение культурных традиций основано на предположении, что самозанятость определенных групп является результатом их специфической культурной предрасположенности (Pütz, 2003). Тем не менее, важность культурных традиций следует рассматривать с осторожностью и не следует его переоценивать. Значение семьи и этнических сетей в качестве ресурсов также неоспоримо. Такие взаимосвязанные соединения играют решающую роль в успехе этнического предприятия и могут компенсировать многие недостатки, с которыми сталкиваются иностранцы в чужой среде.

Рисунок 1 – Интерактивная модель развития этнического предпринимательства; адаптировано Pütz (2003) и Waldinger et al. (1990)

Авторы представленной интерактивной модели полагают, что связь с культурными традициями и семьей, близость к этническим сообществам и сильная социальная этническая сеть приносят пользу этническому предпринимательству, предоставляя тем самым предпринимателям больше ресурсов для управления бизнесом. Кроме того, интерактивная модель также

указывает на то, что государственная политика играет важную роль в оказании помощи (или предотвращении) этнических предпринимателей в мобилизации ресурсов для их бизнеса.

Этнические ресурсы и структура возможностей получают последовательное развитие в смешанной встроенной модели. Принимая во внимание все критические замеча-

ния, Kloosterman и Rath разработали модель смешанного встраивания, пытающуюся охватить более широкий спектр анализа этнического предпринимательства. Смешанно встроена модель основана на трех предположениях: во-первых, возможности не должны блокироваться слишком высокими барьерами входа или правительственными регулированиями; во-вторых, возможность должна быть признана в глазах потенциального предпринимателя; в-третьих, предприниматель должен быть способным воспользоваться возможностью действенным образом. Основная слабость этой модели заключается в том, что она все еще находится в экспериментальной фазе. Проверка этого явления еще не вышла за рамки описательных тематических исследований (см., например, Collins, 2002; Jones et al., 2002; Peters, 2002).

Измерение предпринимательства

На измерение предпринимательства влияет множество факторов, присутствующих также и в этническом измерении. Schaper и Volery (2004) отметили, что люди могут быть дифференцированы на основе четырех аспектов: специфических психологических характеристик, таких как потребность в достижении, вера в контроль над своей жизнью и склонность к риску, как правило, характеризующих «классического» предпринимателя; информации и знания, которые недоступны другим, побуждающие человека к поиску и использованию возможностей в определенной области; способности преобразовывать возможности в коммерческие бизнес-идеи и связывать особые навыки, идеи и обстоятельства с творческой обработкой; способности находить и развивать упрощенные стратегии для облегчения восприятия постоянной конфронтации с новыми проблемами, требующих быстрых и эффективных суждений и решений. В целом, все эти четыре аспекта влияют на предпринимательский процесс, который включает признание, оценку и использование возможностей.

Напротив, *этническое измерение* охватывает факторы, имеющие значение непосредственно для этнических предпринимателей. Влияние, которое этнический аспект оказывает на измерение предпринимательства, может сильно варьироваться в зависимости от того, насколько велики культурные различия между принимающей страной и родиной, дискриминацией, которой подвергается предприниматель, прогрессирование социальной интеграции этнической группы, опыт, приобретенный в новых условиях, возраст

и пол, а также уровень образования предпринимателя. Как показано в интерактивной модели Waldinger и др., структура возможностей и характеристики этнических групп определяют этнические стратегии, и эти три фактора влияют на измерение предпринимательства.

Этнические стратегии. Для этнических предпринимателей принято создавать бизнес, который «легко переносится», что позволяет им вернуться на родину. Этнический бизнес обычно характеризуется довольно низкой степенью инновационности. Обычно иммигранты приобретают навыки и капиталы, необходимые для запуска предприятия пока ни являются занятыми. Впоследствии, когда появляется чувство уверенности в своих возможностях, они делают шаг к установлению их собственного бизнеса. Этот стереотипный путь представляет собой случай предпринимательского воспроизведения; то есть предприниматели проводят знакомые действия и пытаются повысить привлекательность своих услуг или продуктов за счет эффективности работы (Iyer and Shapiro, 1999:95).

Имеют ли этнические предприниматели какие-либо преимущества перед коренными предпринимателями? Учитывая все возможные риски, которые обычно могут возникнуть у предпринимателя, в том числе финансовые риски, риски, связанные со здоровьем и семьей (Schaper and Volery, 2004: 38), стоит учитывать, что карьерные и социальные риски для этнического предпринимателя проявляются в меньшей степени. Во-первых, этнический предприниматель, из-за трудных обстоятельств, с которыми он может столкнуться, вероятнее всего получит больше понимания, чем его местный коллега. Во-вторых, рабочие места многие, которые практикующие иммигранты занимают, не требуют очень высоких стандартов и требований. В-третьих, если члены семьи работают на предприятии, как это обычно наблюдается среди азиатских предпринимателей, предприниматель все равно сможет провести достаточно времени со своими близкими людьми и тем самым снизить или не допустить риски, связанные с социальной изоляцией.

Этнические сообщества и сети. Этнические сети являются жизненно важным компонентом успеха в бизнесе, действуя в качестве неформального фактора, способствуют росту новых предприятий, предоставляя различные объемы физических и интеллектуальных ресурсов (Greene & Butler, 1996; Greene, 1997). Исследователями замечено, что явно добиваются успеха те этнические меньшинства, у которых

взаимовыгодный рыночный обмен подкрепляется высокой интенсивностью сетевых связей, и через них оказывается коллективная поддержка соплеменников. Сети взаимной поддержки позволяют сначала принять решение о миграции, затем обустроиться на новом месте, найти работу, перевезти свои семьи и, наконец, открыть собственное дело. Благодаря этим сетям передается знание возможностей рынка, предоставляются льготные или даже беспроцентные кредиты, обеспечивается дешевая и лояльная рабочая сила, гарантируется определенный внутренний спрос на производимые товары (Уолдинггер Р., Олдрич Х., Уорд Р. 2004).

Практически все этнические предприниматели широко используют этнические сети, поскольку они являются центральным источником «социального капитала». Такие миграционные сети определяют, как «элементы межличностных связей, которые связывают мигрантов, бывших мигрантов и не мигрантов в местах происхождения и назначения посредством связей родства, дружбы и общинного происхождения» (Massey, 1988:384).

Сети, используемые для взаимодействия и обмена, могут существенно повысить эффективность поиска иммигрантам работы и жилья. Община, окружающая этнического предпринимателя, способна предоставить ряд важных ресурсов для запуска и роста биз-

неса, такие как дешевый и лояльный труд и капитал. Однако, как утверждают Ram, даже самая сильная поддержка сообщества может помочь только улучшить (но не гарантирует) «живучесть» предприятия, столкнувшись с суровыми условиями рынка. Сеть, социальная поддержка этнической общины и культурный фон дают необходимый импульс для начала бизнеса и в значительной степени могут снизить экономические риски. Но если успешный предприниматель нацелен на рост и самостоятельный выход с этнического рынка, эти же факторы могут представлять серьезные ограничения (Masurel et al., 2002).

Выводы

Этническое предпринимательство стало важным аспектом современной городской жизни и выполняет ключевую экономическую и социальную роль для этнических общин. Как показано в этой статье, многие теории способны объяснить решение о вхождении в бизнес одного этнического предпринимателя и, возможно, небольших групп с аналогичной иммиграционной историей и предпринимательской деятельностью. Однако никакая теория не может объяснить явление в целом. Две модели представили попытку объединить различные подходы в интерактивную концепцию.

Литература

- Collins, J., Chinese entrepreneurs: the chinese diaspora in Australia, *International Journal of Entrepreneurial Behaviour & Research*, 2002. – (1). – P. 113–33.
- Fregetto, E., Immigrant and ethnic entrepreneurship: a U.S. perspective, in H.P. Welsch (ed.), *Entrepreneurship: The Way Ahead*, New York: Routledge, 2004. – P. 253–68.
- Greene, P. and M. Owen, Race and ethnicity, in W.B. Gartner, K.G. Shaver, N.M. Carter and P.D. Reynolds (eds), *Handbook of Entrepreneurial Dynamics: The Process of Business Creation*, Thousand Oaks, CA: Sage Publications, 2004. – Pp. 26–38.
- Iyer, G. and J.M. Shapiro, Ethnic entrepreneurial and marketing systems: implications for the global economy, *Journal of International Marketing*. – 1999.– (4). – Pp. 83–110.
- Jones, T., D. McEvoy and C. McGoldrick, The economic embeddedness of immigrant enterprise in Britain // *International Journal of Entrepreneurial Behaviour & Research*. – 2002, (1/2). – Pp. 11–31.
- Jones, T. and D. McEvoy, 'Ethnic enterprise: the popular image', in J. Curran, J. Stanworth and D. Watkins (eds), *The Survival of the Small Firm*, vol. 1, Gower: Aldershot. – 1986. – Pp. 197–219.
- Jones, T. and M. Ram, *Ethnic Minorities in Business*, London: Small Business Research Trust. 1998.
- Kloosterman, R., & Rath, J. Introduction. In R. Kloosterman & J.Rath (Eds), *Immigrant Entrepreneurs: Venturing Abroad in the Age of Globalization*. – Oxford: Berg Publisher, 2003. – Pp. I–16.
- Leung, M., From four-course Peking duck to take-away Singapore rice: an inquiry into the dynamics of the ethnic Chinese catering business in Germany // *International Journal of Entrepreneurial Behaviour & Research*, (1/2), 2002. – Pp. 134–47.
- Li, P. *Chinese in Canada: Second Edition*. – Toronto: Oxford University Press. 1998.
- Li, P. Chinese Investment and Business in Canada: Ethnic Entrepreneurship Reconsidered. *Public Affairs*, 1993, 66(2). – P. 219–243.
- Light, I. and S. Gold, *Ethnic Economies*. – San Diego: Academic Press, 2000.
- Light, I., P. Bhachu and S. Karageorgis, Migration networks and immigrant entrepreneurship, in Light and P. Bhachu (eds), *Immigration and Entrepreneurship*, New Brunswick: Transaction Publishers, 1993. – Pp. 25–51.

- Light I., Karageorgis S. The Ethnic Economy // Smelser N., Swedberg R. (Eds.). The Handbook of Economic Sociology. – Princeton: Princeton University Press, 1994.
- Massey, D.S., Economic development and international migration in comparative perspective, *Population and Development Review*, 1988. – Pp. 383–413.
- Masurel, E., P. Nijkamp and G. Vindigni, Breeding places for ethnic entrepreneurs: a comparative marketing approach, *Entrepreneurship & Regional Development*, 2004. – Pp. 77–86.
- Masurel, E., P. Nijkamp, M. Tastan and G. Vindigni, Motivations and performance conditions for ethnic entrepreneurship, *Growth and Change*, 2002, (2). – Pp. 238–60.
- Peters, N., Mixed embeddedness: does it really explain immigrant enterprise in Western Australia? *International Journal of Entrepreneurial Behaviour & Research*, 2002.– (1/2).–Pp. 32–53.
- Pütz, R. Culture and entrepreneurship – remarks on transculturality as practice, *Tijdschrift voor Economische en Sociale Geografie*, 2003. – (5). – Pp. 554–63.
- Schaper, M. and T. Volery, *Entrepreneurship and Small Business: A Pacific Rim Perspective*, Milton: John Wiley & Sons Australia. 2004.
- Waldinger, R., The making of an immigrant niche, *International Migration Review*, 1994. – (1). – P. 3.
- Waldinger, R., H. Aldrich and R. Ward (1990a), Opportunities, group characteristics and strategies, *Ethnic Entrepreneurs: Immigrant Business in Industrial Societies*. – London: Sage. – Pp. 13–48.
- Waldinger, R., D. McEvoy and H. Aldrich, Spatial dimensions of opportunity structures, in R. Waldinger, H. Aldrich and R. Ward (eds), *Ethnic Entrepreneurs: Immigrant Business in Industrial Societies*. – London: Sage, 1990b. – Pp. 106–30.
- Yinger, M.J., Ethnicity, *Annual Review of Sociology*, 1985. – 11.– Pp. 151–80.
- Радаев В.В., Этническое предпринимательство: мировой опыт и Россия // Полис. 1993. – №5. – С. 85.
- Радаев В.В., Экономическая социология. Учебное издание. Серия «Учебники Высшей школы экономики». – М., 2005. – С. 226.
- Уолдинггер Р., Олдрич Х., Уорд Р. Этнические предприниматели. В сб.: Радаев В. В. (сост. и науч. ред.). Западная экономическая социология: Хрестоматия со временной классики. – М: РОССПЭН, 2004.– С. 340–365.

References

- Collins, J. (2002) Chinese entrepreneurs: the chinese diaspora in Australia, *International Journal of Entrepreneurial Behaviour & Research*, (1), 113–33.
- Fregetto, E. (2004) Immigrant and ethnic entrepreneurship: a U.S. perspective, in H.P. Welsch (ed.), *Entrepreneurship: The Way Ahead*, New York: Routledge, pp. 253–68.
- Greene, P. and M. Owen, Race and ethnicity, in W.B. Gartner, K.G. Shaver, N.M. Carter and P.D. Reynolds (eds), (2004) *Handbook of Entrepreneurial Dynamics: The Process of Business Creation*, Thousand Oaks, CA: Sage Publications, pp. 26–38.
- Iyer, G. and J.M. Shapiro (1999) Ethnic entrepreneurial and marketing systems: implications for the global economy, *Journal of International Marketing*, (4), 83–110.
- Jones, T., D. McEvoy and C. McGoldrick (2002) The economic embeddedness of immigrant enterprise in Britain, *International Journal of Entrepreneurial Behaviour & Research*, (1/2), 11–31.
- Jones, T. and D. McEvoy (1986) 'Ethnic enterprise: the popular image', in J. Curran, J. Stanworth and D. Watkins (eds), *The Survival of the Small Firm*, vol. 1, Gower: Aldershot, pp. 197–219.
- Jones, T. and M. Ram (1998) *Ethnic Minorities in Business*, London: Small Business Research Trust.
- Kloosterman, R., & Rath, J. (2003) Introduction. In R. Kloosterman & J.Rath (Eds), *Immigrant Entrepreneurs: Venturing Abroad in the Age of Globalization* (pp.1-16). Oxford: Berg Publisher.
- Leung, M. (2002) From four-course Peking duck to take-away Singapore rice: an inquiry into the dynamics of the ethnic Chinese catering business in Germany, *International Journal of Entrepreneurial Behaviour & Research*, (1/2), 134–47.
- Li, P. (1998) *Chinese in Canada: Second Edition*. Toronto: Oxford University Press.
- Li, P. (1993) Chinese Investment and Business in Canada: Ethnic Entrepreneurship Reconsidered. *Public Affairs*, 66(2), 219–243.
- Light, I. and S. Gold (2000) *Ethnic Economies*, San Diego: Academic Press.
- Light, I., P. Bhachu and S. Karageorgis (1993) Migration networks and immigrant entrepreneurship, in Light and P. Bhachu (eds), *Immigration and Entrepreneurship*, New Brunswick: Transaction Publishers, pp. 25–51.
- Light I., Karageorgis S. (1994) The Ethnic Economy // Smelser N., Swedberg R. (Eds.). The Handbook of Economic Sociology. Princeton: Princeton University Press.
- Massey, D.S. (1988) Economic development and international migration in comparative perspective, *Population and Development Review*, 383–413.
- Masurel, E., P. Nijkamp and G. Vindigni (2004) Breeding places for ethnic entrepreneurs: a comparative marketing approach, *Entrepreneurship & Regional Development*, 77–86.
- Masurel, E., P. Nijkamp, M. Tastan and G. Vindigni (2002) Motivations and performance conditions for ethnic entrepreneurship, *Growth and Change*, (2), 238–60.
- Peters, N. (2002) Mixed embeddedness: does it really explain immigrant enterprise in Western Australia? *International Journal of Entrepreneurial Behaviour & Research*, (1/2), 32–53.
- Pütz, R. (2003) Culture and entrepreneurship – remarks on transculturality as practice, *Tijdschrift voor Economische en Sociale Geografie*, (5), 554–63.

Schaper, M. and T. Volery (2004) *Entrepreneurship and Small Business: A Pacific Rim Perspective*, Milton: John Wiley & Sons Australia.

Waldinger, R. (1994) The making of an immigrant niche, *International Migration Review*, (1), 3

Waldinger, R., H. Aldrich and R. Ward (1990a), Opportunities, group characteristics and strategies, *Ethnic Entrepreneurs: Immigrant Business in Industrial Societies*, London: Sage, pp. 13–48.

Waldinger, R., D. McEvoy and H. Aldrich (1990b) Spatial dimensions of opportunity structures, in R. Waldinger, H. Aldrich and R. Ward (eds), *Ethnic Entrepreneurs: Immigrant Business in Industrial Societies*, London: Sage, , pp. 106–30.

Yinger, M.J., *Ethnicity* (1985) *Annual Review of Sociology*, 11, 151–80.

Radayev V.V. (1993) *Etnicheskoye predprinimatel'stvo: mirovoy opyt i Rossiya* [Ethnic Entrepreneurship: World Experience and Russia] // *Polis*. №5. p.85

Radayev V.V. (2005), *Ekonomicheskaya sotsiologiya. Uchebnoye izdaniye. Seriya «Uchebniki Vysshey shkoly ekonomiki»*. [Economic sociology. Educational edition. Series «Textbooks of the Higher School of Economics»] // *Moskva*, p.226.

Waldinger R., Aldrich KH., Uord R. (2004), *Etnicheskiye predprinimateli. V sb.: Radayev V. V. (sost. i nauch. red.). Zapadnaya ekonomicheskaya sotsiologiya: Khrestomatiya so vremennoy klassiki* [Ethnic Entrepreneurs. In the collection: Radaev, V. V. (comp. And scientific ed.). *Western economic sociology: Reader with a temporary classics*] // *M: ROSSPEN*; 340–365.

Кылышбаева Б.Н.¹, Масалимова А.Р.²

¹доктор соц.наук, доцент кафедры социологии и социальной работы, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы, e-mail: Bibigul.Kylyshbayeva@kaznu.kz

²доктор философ. н., профессор кафедры культурологии и религиоведения, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы, e-mail: aliya.masalimova@kaznu.kz

**МЕТОДОЛОГИЯ ИССЛЕДОВАНИЯ КУЛЬТУРНЫХ
КОДОВ КАЗАХСТАНСКОГО ОБЩЕСТВА**

В глобализирующем мире вопрос сохранения, развития или упадка культур зависит всецело от самих субъектов (в данном случае – народа Казахстана). Только тот, кто всесторонне и креативно развивается, становится хозяином будущего, обретает свободу, расширяет свой культурно-цивилизационный горизонт. Стремление достичь высокого уровня развития можно на основе высокотехнологичной культуры (но с богатыми традициями осмысленного прошлого), с трудовым и социальным этосом, «расшифровкой» и эффективным использованием консолидирующих культурных кодов. И культура, и культурные коды, как и всё на свете, способны и обязаны к модернизации, всё зависит от позитивно-созидательного настроения субъектов культуры, т.е. людей, народа, страны. Без комплексного, системного научного осмысления, модернизации и трансляции казахстанской культуры наши экономические, политические и иные государственные проекты обречены на провал. Для дальнейшего развития модернизационного потенциала необходимо выявить культурные коды, под которыми понимается исходная знаковая структура, содержащая в себе все компоненты культурной парадигмы народа и его поведения. Выявление консолидирующих культурных кодов в перспективе представляет собой значительный ресурс модернизации общества. На научной повестке стоит вопрос социологического исследования по выявлению культурных кодов казахстанского общества как солидаризирующего фактора в целях интеграции «Мәңгілік ел» в повседневную жизнь. Культурный код – это ценности, объединяющие и разъединяющие разные поколения, этнические, территориальные и другие социальные группы. Необходимо изучить отношение казахстанцев к базовым ценностям и выявить единые культурные коды, общие ценностные понятия между поколением «отцов» и «детей», городскими и сельскими жителями, казахами и представителями других этносов. До тех пор, пока мы не сможем разобраться, почему и в чем конкретно заключается консолидирующее начало, какие элементы культурного кода казахстанского общества являются доминирующими, универсальными, мы не сможем получить эффективные результаты по модернизации общественного сознания. Развитие модернизационного потенциала предполагает выявление единых культурных кодов. Определенные ценности, входящие в «культурный код» общества, объективно меняются с течением времени, некоторые остаются константными. До тех пор, пока мы не сможем разобраться, почему и в чем конкретно заключается консолидирующее начало, какие элементы культурного кода казахстанского общества являются доминирующими, универсальными, мы не сможем получить эффективные результаты по модернизации общественного сознания. Актуальность исследования данного вопроса обусловлена растущей дифференциацией общества, социальной напряженностью, что требует анализа интегрирующих факторов. Следовательно необходимо выявить культуuroобразующую роль культурных кодов, формирующие позитивное мировоззрение и солидаризирующие социальные установки. Комплексная разработка и исследование культурного кода с использованием социологического инструментария в Казахстане не проводились. Однако, пилотные исследования культурного кода предпринимались исследовательской группой и специалистами компании BRIF Research Group в 2017 году. Выявленные культурные коды могут быть использованы производителями отечественной различной продукции и продвижении их на национальном и международном рынках; специалистами в области государственного управле-

ния, кино, странового продвижения, культурной и идеологической политик, учеными и др.

Ключевые слова: «Мәңгілік ел», национальная идея, культурные коды, наследие, традиции, обычаи, язык, семья, жизненный уклад, праздники.

Kylyshbaeva B.N.¹, Masalimova A.R.²

¹Doctor of Sociology, Associate Professor of the Department of Sociology and Social Work, al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty, e-mail: Bibigul.Kylyshbayeva@kaznu.kz

²Doctor of philosophical science, professor of the Department of religious and cultural studies, al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty, e-mail: aliya.masalimova@kaznu.kz

Methodology of Scientific Research of Cultural Codes of Kazakhstan Society

In the globalizing world, the issue of the preservation, development or decline of cultures depends entirely on the subjects themselves (in this case, the people of Kazakhstan). Only one who develops comprehensively and creatively becomes the master of the future, acquires freedom, expands his cultural and civilizational horizon. The desire to achieve a high level of development can be based on a high-tech culture (but with rich traditions of a meaningful past), with a labor and social ethos, «decoding» and effective use of consolidating cultural codes. Both culture and cultural codes, like everything in the world, are capable and obliged to modernization, it all depends on the positively-creative spirit of the subjects of culture, i.e. people, people, country. Without complex, systematic scientific understanding, modernization and broadcasting of Kazakhstan culture, our economic, political and other state projects are doomed to failure. To further develop the modernization potential, it is necessary to identify cultural codes, which are understood as the initial sign structure, which contains all the components of the cultural paradigm of the people and their behavior. The identification of consolidating cultural codes in the future represent a significant resource for the modernization of society. On the scientific agenda is the question of a sociological study on the identification of cultural codes of Kazakhstan society as a solidarizing factor for the purpose of integrating «Megilik El» into everyday life. The cultural code is values that unite and disconnect different generations, ethnic, territorial and other social groups. It is necessary to study the attitude of Kazakhstanis to basic values and to identify common cultural codes, common value concepts between the generation of «fathers» and «children,» urban and rural residents, Kazakhs and representatives of other ethnic groups. Until we can figure out why and what exactly is the consolidating principle, which elements of the cultural code of Kazakhstani society are dominant, universal, we will not be able to obtain effective results in modernizing public consciousness. The development of modernization potential implies the identification of unified cultural codes. A set of certain values, included in the «cultural code» of society, objectively changes over time, some remain constant. Until we can figure out why and what exactly is the consolidating principle, which elements of the cultural code of Kazakhstani society are dominant, universal, we will not be able to obtain effective results in modernizing public consciousness. The relevance of the study of this issue is due to the growing differentiation of society, social tension, which requires the analysis of integrating factors. Therefore, it is necessary to identify the cultural role of cultural codes, which form a positive outlook and solidarize social attitudes. Complex development and investigation of the cultural code using sociological instruments was not carried out in Kazakhstan. However, pilot studies of the cultural code were undertaken by the research team and specialists of the BRIF Research Group in 2017.

The revealed cultural codes can be used by manufacturers of domestic various products and their promotion on the national and international markets; specialists in the field of public administration, cinema, country promotion, cultural and ideological policies, scientists, etc.

Key words: «Мәңгілік ел», national idea, cultural codes, heritage, traditions, customs, language, family, way of life, holidays.

Қылышбаева Б.Н.¹, Масалимова Ә.Р.²

¹әлеуметтану ғылымдарының докторы, доцент, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ., e-mail: Bibigul.Kylyshbayeva@kaznu.kz

²ф.ғ.д., дінтану және мәдениеттану кафедрасының профессоры, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ., e-mail: aliya.masalimova@kaznu.kz

Қазақстан қоғамының мәдени кодтерінің ғылыми зерттеулерінің методологиясы

Жаһандану жағдайында мәдениетті сақтау, дамыту немесе төмендету мәселесі толығымен өздеріне тәуелді (бұл жағдайда Қазақстан халқы). Тартымды және шығармашылықпен дамып, тек болашақ шебері болмақ, еркіндікке жетіп, оның мәдени және өркениеттік көкжиегін кеңейтеді. Дамудың жоғары деңгейіне қол жеткізуге деген ұмтылыс жоғары технологиялық мәдениетке негізделген (бірақ байыпты өткен бай дәстүрлерімен), еңбек және әлеуметтік мінез-құлықпен, «декодтаумен» және біріктірілген мәдени кодтарды тиімді пайдаланудан тұруы мүмкін. Мәдениет пен

мәдениет кодексі, әлемдегі барлық нәрсе сияқты, модернизацияға қабілетті және міндетті болып табылады, бұның бәрі мәдениет субъектілерінің жағымды-шығармашылық рухына байланысты: адамдар, ұлт, ел. Күрделі, жүйелі ғылыми түсініксіз, қазақстандық мәдениетті модернизациялау және тарату, біздің экономикалық, саяси және басқа да мемлекеттік жобаларымыз сәтсіздікке бой алдырады. Жаңғырту әлеуетін одан әрі дамыту үшін халықтың мәдени парадигмасының барлық компоненттерін және олардың мінез-құлқын қамтитын бастапқы белгілер құрылымы ретінде түсінілетін мәдени кодтарды анықтау керек. Болашақта біріктірілген мәдени кодтарды анықтау қоғамды жаңғырту үшін маңызды ресурс болып табылады. Ғылыми күн тәртібінде «Мәңгілік Елді» күнделікті өмірге біріктіру мақсатында қазақстандық қоғамның мәдени кодын сәйкестендіру бойынша социологиялық зерттеу мәселесі тұрақтылық факторы болып табылады. Мәдениет кодексі әр түрлі ұрпақтарды, этникалық, аумақтық және басқа да әлеуметтік топтарды біріктіретін және ажырататын құндылықтар болып табылады. Қазақстандықтардың негізгі құндылықтарға деген көзқарастарын зерттеу және жалпы мәдени құндылықтарды, «әкелер» мен «балалар», «қала», «ауылдықтар», «қазақтар» мен басқа да этникалық топтардың өкілдері арасында ортақ құндылық тұжырымдамаларын анықтау қажет. Біз қазақстандық қоғамның мәдени кодексінің элементтері неге әмбебап болып табылатындығын және неліктен біріктіретін принципті дәлелдейтінімізге дейін қоғамдық сананы жаңғыртуда тиімді нәтижелерге қол жеткізе алмаймыз. Жаңғырту әлеуетін дамыту бірыңғай мәдени кодтарды анықтауды білдіреді. Қоғамның «мәдени кодексіне» енгізілген белгілі бір құндылықтардың жиынтығы уақыт бойынша объективті түрде өзгереді, кейбірі тұрақты болып қалады. Біз қазақстандық қоғамның мәдени кодексінің элементтері неге әмбебап болып табылатындығын және неліктен біріктіретін принципті дәлелдейтінімізге дейін қоғамдық сананы жаңғыртуда тиімді нәтижелерге қол жеткізе алмаймыз. Бұл мәселені зерттеудің өзектілігі қоғамның саралануының артуымен, интеграциялық факторларды талдауды талап ететін әлеуметтік шиеленіспен байланысты. Сондықтан, оң көзқарас қалыптастыратын және әлеуметтік қарым-қатынастарды нығайтатын мәдени кодтардың мәдени рөлін анықтау керек. Қазақстанда социологиялық аспаптарды пайдалана отырып, мәдени кодексті кешенді әзірлеу және зерттеу жүргізілмеген. Сонымен бірге, мәдени кодексті пилоттық зерттеуді BRIF Research Group мамандары мен мамандары 2017 жылы өткізді.

Атаған мәдени кодтарды отандық әртүрлі өнімдерді өндірушілер қолдана алады және оларды ұлттық және халықаралық нарықта жылжытуға болады; мемлекеттік басқару, кинематография, елдік көтермелеу, мәдени және идеологиялық саясат, ғалымдар және т.б.

Түйін сөздер: «Мәңгілік ел», ұлттық идея, мәдениет кодексі, мұра, дәстүр, салт-дәстүр, тіл, отбасы, тұрмыс, мерекелер.

Введение

Модернизация общественного сознания включает в себя отбор богатого культурного опыта страны и приложение его к новым реалиям современности. Данный процесс требует тщательного анализа того «багажа», который будет взят в дорогу. Поэтому необходимо на основе социологических исследований выявить культурные коды казахстанского общества как солидаризирующего фактора в целях интеграции «Мәңгілік ел» в повседневную жизнь. Работа в этом направлении должна включать в себя сбор и анализ международного опыта социокультурных исследований роли культурных кодов в формировании национальной идеи. Проведение фокус-групп, экспертного опроса позволит ранжировать по степени значимости и общности систему культурных кодов, их универсальность, резистентность и востребованность разными социальными группами, учитывая влияние возраста, исторического прошлого, знания языка, уровня образования, места жительства и

этничности, формирующих позитивную идентичность, роль культурных кодов и архетипов в реализации идеи «Мәңгілік ел». Полученный результат позволит выработать рекомендации по использованию культурных кодов, консолидирующих разные социальные группы, механизмов смыслового и эмоционального акцентирования сознания людей на тех или иных явлениях для дальнейшей популяризации национальной идеи «Мәңгілік ел».

Основная часть

Среди исследовательских трендов в современном Казахстане наблюдается новый интерес к анализу культурного кода нации. Культурный код представляет собой уникальные культурные особенности, доставшиеся народам от предков, это закодированная в некоей форме информация, позволяющая идентифицировать культуру. Культурный код определяет набор образов, которые связаны с каким-либо комплексом стереотипов в сознании. Это культурное бессознательное – не то, что говорится или четко осознается, а

то, что скрыто от понимания, но проявляется в поступках. Поэтому для его изучения нужен целый комплекс исследовательских приемов. Среди всех видов культурных кодов, актуальных для исследования в современном Казахстане, мы выделяем культурно-символический код, который выражает набор культурных архетипов, характеризующих идентичность историко-культурного типа личности, социальной группы. В ракурсе аксиологического подхода, культурные коды представляют собой ценностно значимые образования для определенной группы людей. Так, например, в работе Т.Б. Щепанской культурные коды проанализированы через отдельные проявления молодежной субкультуры и выступают в качестве «...поля общепонятной символики, объединяющей различные тусовки и составляющие основу Системы, её культурный код» (Щепанская, 2004: 59). Несмотря на то, что Т.Б. Щепанская дает подробную классификацию культурных кодов, в её концепции четко прослеживается мысль о культурных кодах как наборе символов, значимых и ценных для определенной субкультуры.

Существуют национальные коды, которые восходят: к природно-территориальным образам; политическим явлениям; событиям социальной жизни, особенностям национально-общественного сознания; типам национального мышления и поведения. Вместе с тем культурные коды связаны с философией, литературой, поведенческими паттернами, эстетическим движением. Границы между этими группами кодов подвижные. При соответствующих условиях «национальный» код становится общекультурным, и, наоборот, «культурный» код приобретает яркую национальную окраску.

Для того чтобы культурный код эффективно использовался в национальной идеи, необходимо выявить главные объединяющие ценности, или системы ценностей, позволяющие уменьшить «гап» между людьми. Все больше становится заметной пропажа общих культурных кодов, когда, например, популярные прежде шутки висают в воздухе, очевидные вроде бы метафоры вызывают непонимание. Тем не менее, отсутствие общих культурных ассоциаций (литература, музыка, кино) у «отцов» и «детей» не мешает наличию общих ценностных ориентиров.

Переоценка многих ценностей, стремительное снятие границ, вызовы, которые нависли над современным обществом, актуализируют необходимость своего культурного фундамента

и национального самосознания, выраженно-го в культурных кодах. Его элементы кроются в языке народа, который передает культуру, традиции из поколения в поколение. Национальный культурный код – понятие, которое используется при формулировании национальной культурной политики. Оно включает в себя ряд представлений, которые признаются на данный момент актуальными для национально-го самосознания; адекватно отражают специфические национальные черты; соответствуют национальному идеалу. Культурный код нации – это набор образов и стереотипов на уровне общественного бессознательного. Он определяет идентичность нации и ее отличия от других наций в истории, искусстве и т.д. В культурном коде важную роль играет архетип – как матрица, паттерн в формировании личности. Разрушая архетипы, подменяя их на привнесенные извне, можно низвести любую нацию до низшего уровня.

Культурные коды могут осваивать противоречия между традиционной культурной памятью и новым способом ее действия. Отсутствие единого культурного кода внутри одного этноса представляет собой главнейшую проблему казахстанского общества. Размежевание между так называемыми нағыз-казахами и шалá-казахами проходит не по линии города и села, не столько по языку, сколько по ментальности, отсутствию единого культурного кода. Растущая дифференциация общества, повышенная конфликтность, социальная напряженность требуют досконального анализа факторов, интегрирующих членов общества в единое целое. Дальнейшие реформы невозможны без тщательной проработки идеологических механизмов консолидации. Одной из функциональных задач идеи «Мәңгілік Ел», которую поставил Глава нашего государства, является насущная задача сохранения нашего культурного кода: языка, духовности, традиций. Однако, самого исследования культурного кода не проводилось. В условиях глобализации казахстанское общество переживает трансформацию ценностей, пересматриваются существующие модели социального поведения. Необходимо научиться эффективно коммуницировать с массовым сознанием, основы которого лежат в коллективном бессознательном, выраженных в культурных кодах.

Различные аспекты исследования феномена культурного кода являются проблемными полями научного поиска многочисленных направлений гуманитарных знаний. Предпосылки исследова-

ния культурного кода можно найти в работах Леви-Строс К. (Леви-Строс, 2000: 15–16.), Бурдье П. (Бурдье, 1993:403), Фуко М. (Фуко, 1977:403), Харрисона Л. (Харрисон, Лоуренс, 2010:a,g). Освещение аспектов нашло свое отражение в работах российских специалистов Лотмана Ю.М., рассматривающего культуру как вторую моделирующую систему (Лотман, 2000a:704 b, 1994: 464), Аванесова Г.А., Купцова И.А., исследовавших функциональное значение кода в культуре (Аванесова, Купцова, 2015), Болдыревой Т. В. – культурные коды в драматургии (Болдырева, 2008:19), Буровой Г. – семиотические, прагматические и концептуальные основания культурного кода (Бурова, 2008:48), Бобровой С. П. – базовые символы культурного кода (Боброва, 2009: 24–25), Васильевой К.К. – стадийность социокультурных кодов (Васильева, 2002:91), Зубко Г. В. – проблемы реконструкции культурного кода (Зубко, 2004:54), Иванова А. – герб как культурный код (Иванов, 2006 а. Иванов, 2008b), модернизации культурных кодов в Африке [22], Киселевой М.С. – типы культуры культурных кодов (Киселева, 1993:18), Кончаловского А. С. – генетический код России (Кончаловский, 2012), Михайлина В.М. – культурные коды в индоевропейской традиции (Михайлин В.М. 2006:30), Махлина В.Л. – культурный код как язык культуры (Махлин 2000:543.), Орловой Э.А. – культурный код в социокультурном пространстве (Орлова, 2004a: 174; Орлова, 2002b: 53-54.) и др. В казахстанской науке попытку концептуально осмысления культурного кода предприняли Хазбулатов А. и Султанова М. (Хазбулатов, Султанова, 2015:85), можно выделить работы Акмамбетова, Бисенбаева, исследовавших социокультурное измерение (Акмамбетов, Бисенбаев, 1993:202), Акинер Ш. – формирование казахского самосознания (Акинер 1998:136), Борецкого О. М. – роль позитивной мифологии в модернизации страны (Борецкий, 2010a:34. Борецкий О.М., Ким, 2016b :13–22), Масалимовой А.Р. – феномен маргинальности в культуре и ценностные ориентации (Масалимова А.Р. 2016a:18, Масалимова А.Р. 2016b:18, Масалимова, 2007c:183, Масалимова, 2010d: 158, Масалимова А.Р., 2010e:38, Масалимова, 2011g:92–95), Нурлановой К.Ш. – символику мира в традиционном искусстве казахов (Нурланова, 1993:208–263), Сабита М.С. – роль культуры в национальных идеях (Сабит, 2008:42–49). В качестве альтернативного метода можно использовать также нашу мемуарную книгу, неоднозначно воспринятую научным сообществом Рапай К. «Культурный код: Как мы живём, что покупаем и почему» (Рапай К. 2000:167), представляющую интерес с точки зрения использования бессознательного в маркетинговых исследованиях.

Комплексной разработки и исследования с помощью социологического инструментария культурного кода нации в Казахстане не проводилось. Однако, пилотные исследования культурного кода предпринимались преподавателями факультета философии и политологии и исследовательской группой и специалистами компании BRIF Research Group в 2017 году в рамках проекта «Культурологическая модель вхождения Казахстана в тридцатку развитых стран: проблемы интеграции и межкультурной коммуникации в изменяющемся мире» под руководством А.Р. Масалимовой. Были проведены фокус-групповые интервью (молодежь/средний возраст; казахская/полиэтническая группа), в ходе которых были получены интересные предварительные результаты. Например, был выявлен (не входящий в рабочую гипотезу) культурный код, коим оказалось мясо, не как пищевое предпочтение, и культ еды, а как символ идентичности, причем в полиэтнической группе. Это вызвало исследовательский «зуд» и дало толчок к более предметному изучению культурного кода посредством фокус-групп. Исследовательской группой была подана соответствующая заявка с намерением охватить все регионы страны с учетом всех социально-демографических характеристик.

Аналогичный интерес к культурному коду нации проявляют в соседних странах, испытывающих сходное состояние поиска идентичности. В России проводятся конференции по результатам исследования культурного генома/кода россиян, существует специальный сайт «Культурный код». В Республике Беларусь, Украине запустили схожие исследовательские проекты. Однако, методология данных исследований не показана, обсуждаются лишь конечные результаты.

Для Казахстана тема культурного кода весьма актуальна. В глобализирующем мире вопрос сохранения, развития или упадка культур зависит всецело от самих субъектов (в данном случае – народа Казахстана). Только тот, кто всесторонне и креативно развивается, становится хозяином будущего, обретает свободу, расширяет свой культурно-цивилизационный горизонт.

Стратегической доминантой, принятой недавно новой культурной политики РК, является выдвинутая Главой государства национальная

консолидирующая идея «Мәңгілік Ел». Одной из основных долгосрочных целей национальной консолидирующей идеи «Мәңгілік Ел» является вхождение Республики Казахстан в число 30-ти развитых стран мира. Без современной высокотехнологичной культуры (но с богатыми традициями осмысленного прошлого), без нового трудового и социального этоса, без «расшифровки» культурных кодов нам этой цели не достичь. И культура, и культурные коды, как и всё на свете, способны и обязаны к модернизации (иначе рискуют омертветь), всё зависит от позитивно-созидательного настроения субъектов культуры, т.е. людей, народа, страны. И все экономически развитые страны мира демонстрируют как своё трогательное, бережное отношение к своей прошлой истории, культуре, обычаям, традициям, так и открытость ко всему новому, прогрессивному, новаторский пионерский дух в познании нового, неизведанного. Набор ценностей, входящий в «культурный код» общества, объективно меняется с течением времени, эпох. Это не приводит к культурному однообразию, т.к. на место одних различий приходят другие – на новом уровне.

Коды культуры призваны обеспечивать сохранность, интегрированность и адаптивный характер этнокультурного организма. Коды – это некая несущая конструкция, которая позволяет всему «зданию культуры» конкретного этноса сохранять прочность в течение длительного периода времени, а ее носителям (представителям разных поколений) глубоко осознавать свою неразрывность с родной культурой, поддерживать чувство этнокультурной идентичности.

В культуре определенной эпохи вырабатывается основной культурный код, который открыт к изменению, самопорождению новых культурных кодов, а также к появлению вторичных – по их связи со структурами социальных кодов. Некоторые коды можно считать константами, если они разрушаются – культура необратимо меняется или исчезает. Задачей исследователей должен быть поиск и фиксация данных изменений.

Культурный код определяет набор образов, которые связаны с каким-либо комплексом стереотипов в сознании. Это культурное бессознательное – не то, что говорится или чётко осознается, а то, что скрыто от понимания, но проявляется в поступках. Культурный код нации помогает понимать её поведенческие реакции, определяет народную психологию. Культурный код – ключ к

пониманию данного типа культуры; уникальные культурные особенности, доставшиеся народам от предков; это закодированная в некоей форме информация, позволяющая идентифицировать культуру. Именно в семантическом поле языка культуры происходит накопление, оформление в текст, а затем с помощью методов разных наук – дешифровка или раскодирование информации, заложенной в глубинных структурах культуры и сознания.

Проблема определения объединяющих культурных кодов представляет собой первую попытку комплексного социологического анализа. Это позволит обогатить методическую и методологическую базы отечественной социологической науки, расширить дискурсивное поле в анализе казахстанской культуры для междисциплинарного исследования. Исследование этого вопроса позволит связать в проблемное поле социальные ценности, такие как традиции, национальная идея и дух, историческое прошлое, семья, формирование единого народа Казахстана как гражданского общества вокруг казахского этноса, отраженные в патриотическом пакте «Мәңгілік ел». Социологический анализ консолидирующих культурных кодов и архетипических образов позволит выявить аксиологический потенциал национальной идеи «Мәңгілік ел», ввести концепты и заложенные в них культурные коды, связанные с социальной рефлексией, с прояснением специфики консолидирующего влияния на социально значимое поведение.

Научный интерес социологов должен быть связан с главной посылкой: культура (посредством анализа культурных кодов) исследуется как своего рода цивилизационная «программа» народа, как самореализующаяся матрица, которая практически всё объясняет в поведении народа и его истории.

История народа, его культура представляют собой естественный живой развивающийся «организм». Не бывает национальной истории (любого народа) без вины и боли, нельзя замолчать, забыть темные бесславные страницы отечественной истории, антигуманные стороны своей национальной культуры. Отрицательные национальные культурные стереотипы несомненно, должны быть выявлены, отстроены, скорректированы. В этой плоскости можно определить два направления модернизации: 1) коррекция отрицательных стереотипов и 2) восполнение структуры культурно-символических кодов.

Казахский народ рассматривается нами как этносоциум, следующий своей культурной программе и постоянно «достраивающий» в ходе цивилизационных контактов своё культурное «тело», культурное «здание». Именно этнокультурным кодом во многом определяются заимствования, используемые народом – конечно, неосознанно – в своих цивилизационных целях.

Анализ процессов, происходящих в нациостроительстве, ориентирует производителей на популяризацию лучших образцов современности, уникального историко-культурного наследия страны, исторических событий и выдающихся личностей.

Исследование культурного кода в контексте модернизации общественного сознания необходимо проводить при помощи герменевтического и аксиологического подхода, где культурные коды представляют собой ценностнозначимые образования для определенной группы людей, позволяющие вскрыть влияние консолидирующей роли культурных кодов нации на формирование общественного сознания, а также понять причины актуализации тех или иных аспектов влияния культурного кода на личность на определенном этапе развития общества.

В качестве теоретико-методологической основы исследования культурного кода можно использовать социолого-методологические принципы исследования социокультурной реальности, концепция культурного поля П. Бурдьё, идея исторического процесса расширения культуры М. Маклюэна, системный подход к культурным феноменам Н. Лумана, теория фигураций Н. Элиаса и Г. Минцберга, принцип конструирования социальной реальности П. Бергера и Т. Лукмана, теоретико-информационный подход к культурным феноменам А.В. Волошинова, Г.А. Голицына и К. Мартиндейла.

Используя все теоретическое наследие в анализе общих культурных кодов, необходимо апробировать прикладные методы, где наиболее эффективными выступают фокус-групповые интервью, дифференцированные по заданным социальным параметрам. Данный метод является наиболее эффективным по своим возможностям демонстрировать конструирование мировоззрения, ценностей и идеалов под влиянием архетипических образов и моделей. После анализа полученных данных возможны рекомендации по их использованию в образовании, бизнесе, странового продвижения, культурной и идеологической политик.

Литература

- Аванесова Г.А., Купцова И.А. Коды культуры: понимание сущности, функциональная роль в культурной практике // В мире науки и искусства: вопросы филологии, искусствоведения и культурологии: сб. ст. по матер. XLVII междунар. науч.-практ. конф. № 4(47). – Новосибирск: СибАК, 2015.
- Акмамбетов Г.Г., Бисенбаев Ф.К. и др. Сознание в социокультурном измерении. – Алматы: Еңбек, 1993. – 202 с.
- Акинер Ш. Формирование казахского самосознания. От племени к национальному государству : учебное пособие. – Алматы: Ғылым, 1998. – 136.
- Болдырева Т. В. Типология культурных кодов в драматургии Л.Н. Андреева: по спец. 10.01.01 «Рус. лит.» : автореф. дис. на соиск. учен. степ. канд. филол. наук / Самара. гос. пед. ун-т. – Самара, 2008. – 19 с.
- Бурова Г. Фармацевтический дискурс как культурный код: семиотические, прагматические и концептуальные основания: автореферат дис. доктора филологических наук: 10.02.19 / Ставроп. гос. ун-т. – Ставрополь, 2008. – 48 с.
- Боброва С.П. К вопросу о культурном коде и его базовых символах. Альманах современной науки и образования, Тамбов: Грамота, 2009. № 1 (20): в 2-х ч. Ч. I. С. 24–25. ISSN 1993-5552
- Борецкий О.М. Главный ресурс модернизации страны – это позитивная мифология // Элита Казахстана. Власть. Бизнес. Общество. – Том 2. – Алматы, 2010.
- Борецкий О.М., Ким Л.М. Свобода и отчуждение виртуального мира от телевидения до интернета // Адам Әлемі - Мир Человека. Философский и Общественно-Гуманитарный Журнал 2016 №1. – С. 13–22.
- Бурдьё П. Социология политики: пер. с фр. – М.: Socio-Logos, 1993. – 403 с.
- Васильева К.К. Стадиальность социокультурных кодов / К.К. Васильева // Вестн. Моск. ун-та.–Сер. 7.–Философия. – 2002. – № 5. – С. 91.
- Зубко Г.В. Проблемы реконструкции культурного кода футболе: Западная Африка: автореферат дис. ... доктора культурологии : 24.00.01 / Моск. гос. ун-т им. М. В. Ломоносова. Ин-т стран Азии и Африки. – М., 2004. – 54 с.
- Иванов А. Герб как культурный код // Семиотический цикл или Знаки в жизни влюблённой женщины. – Воронеж: Ассоциация историков ВГУ.
- Иванов А. Рассуждения о модернизации культурных кодов. – Воронеж: Ассоциация историков ВГУ.
- Киселева М.С. Культурные коды и типы культуры // Культурология. – М., 1993

Кончаловский А.С. «Надо разобраться с культурным геномом»: интервью 14.06.2012 [Электронный ресурс].–Режим доступа: <http://www.politekonomika.ru/may-june2012/nado-razobratsya-s-kulturnym-genomom/>Щепанская Т.Б. Система: тексты и традиции субкультуры / Т.Б. Щепанская. – М.: ОГИ, 2004. – С. 59.

Леви-Строс К. Путь масок / К. Леви-Строс; Пер. с фр., сост., вступ. ст. и примеч. А.Б. Островского. – М.: Республика, 2000. – С. 15–16.

Лотман Ю.М. Семиосфера. – СПб.: Искусство, 2000. – 704 с.

Лотман Ю.М., Цивьян Ю.Г. Диалог с экраном. – Таллин, 1994.
(№) Мифология медиа. Опыт исторического описания творческой биографии. Алексей Исаев (1960–2006): Сборник. М.: Новое литературное обозрение, 2013.–464 с.

Махлин В.Л. Язык культуры / В.Л. Малхин // Культурология. XX век. Энциклопедия. - СПб., 2000.–Т. 2.–М–Я.–С. 543.

Михайлин В.М. Мужские пространственно-ориентированные культурные коды в индоевропейской традиции : автореферат дис. ... доктора философских наук : 24.00.01 / Саратов. гос. ун-т им. Н. Г. Чернышевского. – Саратов, 2006. – 30 с.

Масалимова А.Р. «Индустрия культуры» в общественном сознании в Республике Казахстан // Вестник КазНУ Серия Философия. Культурология. Политология. – 2(56) 2016.

Масалимова А.Р. Гендерные модели в современной рекламе. // Вестник КазНУ Серия Философия. Культурология. Политология. – 2016. – 2/2(56).

Масалимова А.Р. Феномен маргинальности в культуре: монография.– Алматы, 2007. – 183 с.

Масалимова А.Р. Культурная антропология: учебное пособие.–Алматы, 2010.– 158 с.

Масалимова А.Р. Қазіргі отбасындағы адамгершілік құндылықтарының қалыптасу ерекшеліктері // Состояние гендерных исследований в Казахстане: коллективная монография. – Алматы: Қазақ университеті, 2010. – 0,4 п.л.

Масалимова А.Р. Влияние СМИ на ценностные ориентации молодежи // Барманқұлов оқулары «Ақпараттық қоғам жағдайындағы электрондық БАҚ: Ұлттық және Жаһандық мәселелері, таяу болашағы» атты халықарылық дөңгелек үстел материалдары.– Алматы, 2011.– 92–95 бб.

Нурланова К.Ш. Символика мира в традиционном искусстве казахов // Кочевники. Эстетика: Познание мира традиционным казахским искусством. – Алматы: Ғылым, 1993. – С. 208–263.

Орлова Э.А. Культурная (социальная) антропология: учебное пособие для вузов / Э.А. Орлова. – М.: Академический проект, 2004. – С. 174.

Орлова Э.А. Концепция социокультурного пространства. – М.: ГАСК, 2002. – С. 53-54.

Рапай К. Культурный код. Как мы живем, что покупаем и почему: пер. с англ. – М: Альпина Бизнес Букс, 2000. – 167 с. ISBN 978-5-9614-0821-8

Сабит М.С. Национальная идея и казахстанская действительность // Содержание и мобилизующий потенциал общенациональной идеи; мат-лы респ. науч.-теор. конф.– Алматы: Институт философии и политологии МОН РК, 2008. – С. 42–49.

Фуко М. Слова и вещи: пер. с фр. – М.: Прогресс, 1977. – 403 с.

Харрисон, Лоуренс. Культурный код и прогресс // Open Economy – экспертный портал Высшей школы экономики, 10.06.2010.

Хазбулатов А., Султанова М. Культурный код нации в концептуальном понимании современной культурной политики Казахстана // Адам әлемі. Философский и общественно-гуманитарный журнал. – 3–4 (65–66):2015. – С. 85.

Harrison Lawrence E. Jews, Confucians, and Protestants: Cultural Capital, and the End of Multiculturalism, 2012.

Harrison Lawrence E. The Central Liberal Truth: How Politics Can Change a Culture and Save It from Itself, 2006.

Harrison Lawrence E. Developing Cultures: Essays On Cultural Change (co-editor with Jerome Kagan), 2006.

Harrison Lawrence E. Culture Matters--How Values Shape Human Progress (co-editor with Samuel P. Huntington), 2000.

Harrison Lawrence E. The Pan-American Dream, 1997.

Harrison Lawrence E. Who Prospers? How Cultural Values Shape Economic and Political Success, 1992.

Harrison Lawrence E. Underdevelopment is a State of Mind--The Latin American Case, 1985.

References

Avanesova G.A., Kuptsova I.A (2015) Kody kultury: ponimaniye sushchnosti. funktsionalnaya rol v kulturnoy praktike [Culture codes: understanding of essence, the functional role in cultural practice] // V mire nauki i iskusstva: voprosy filologii. iskusstvovedeniya i kulturologii [In the world of science and art: questions of philology, art criticism and cultural studies] sb. st. po mater. XLVII mezhdunar. nauch.-prakt. konf. № 4(47) . Novosibirsk: SibAK

Akmambetov G.G., Bisenbayev F.K. i dr.(1993) Soznaniye v sotsiokulturnom izmerenii [Consciousness in the sociocultural dimension] Almaty: Enbek. p 202

Akiner Sh.(1998) Formirovaniye kazakhskogo samosoznaniya. Ot plemeni k natsionalnomu gosudarstvu [Formation of the Kazakh self-consciousness. From tribe to national state] uchebnoye posobiye –Almaty: Gylym. –p 136

Boldyreva T. V.(2008) Tipologiya kulturnykh kodov v dramaturgii L.N. Andreyeva: po spets. 10.01.01 «Pus. lit.» [Typology of cultural codes in drama L.N. Andreeva, specialty Russian literature] avtoref. dis. na soisk. uchen. step. kand. filol. nauk / Samar. gos. ped. un-t.–Samara. p 19

Burova G. (2008) Farmatsevticheskiy diskurs kak kulturnyy kod: semioticheskiye. pragmaticheskiye i kontseptualnyye osnovaniya [Pharmaceutical discourse as a cultural code: semiotic, pragmatic and conceptual grounds] avtoreferat dis. doktora filologicheskikh nauk: 10.02.19 / Stavrop. gos. un-t.–Stavropol. p 48

Bobrova S.P. (2009) K voprosu o kulturnom kode i ego bazovykh simbolakh. Almanakh sovremennoy nauki i obrazovaniya [To the question of the cultural code and its basic symbols. Almanac of modern science and education]. Tambov: Gramota. 2009. № 1 (20): v 2-kh ch. Ch. I. C. 24–25. ISSN 1993-5552

Boretskiy O.M. (2010) Glavnyy resurs modernizatsii strany – eto pozitivnaya mifologiya [The main resource of the country's modernization is a positive mythology] // Elita Kazakhstana. Vlast. Biznes. Obshchestvo – Tom 2. – Almaty.

Boretskiy O.M., Kim L.M. (2016) Svoboda i otchuzhdeniye virtualnogo mira ot televideniya do internet [Freedom and alienation of the virtual world from television even from Internet] // Adam Alemi - Mir Cheloveka []. Filosofskiy i Obshchestvenno-Gumanitarnyy Zhurnal №1. 13–22 S.

Burdye P. (1993) Sotsiologiya politiki [sociology of politics] / Per. s fr. – M.: Socio-Logos. p 403
Vasilyeva K.K. (2002) Stadiyalnost sotsiokulturnykh kodov [Stadiality of sociocultural codes] // Vestn. Mosk. un-ta. – Ser. 7. – Filosofiya. – № 5. – S. 91.

Zubko G.V. (2004) Problemy rekonstruktsii kulturnogo koda fulbe : Zapadnaya Afrika [Problems of reconstruction of the cultural code of Fulbe: West Africa]: avtoreferat dis. doktora kulturologii : 24.00.01 / Mosk. gos. un-t im. M. V. Lomonosova. In-t stran Azii i Afriki. – Moskva. p 54 s.

Ivanov A. Gerb kak kulturnyy kod // Semioticheskiy tsikl ili Znaki v zhizni vlyublennoy zhenshchiny [Coat of arms as cultural code]. – Voronezh: Assotsiatsiya istorikov VGU.

Ivanov A. Rassuzhdeniya o modernizatsii kulturnykh kodov [Discourse on the modernization of cultural codes.]. – Voronezh: Assotsiatsiya istorikov VGU

Kiseleva M.S. (1993) Kulturnyye kody i tipy kultury [Cultural codes and types of culture] // Kulturologiya. – M.

Konchalovskiy A.S. (2004) «Nado razobratsya s kulturnym genomom» [It is necessary to understand the cultural genome] intervyyu 14.06.2012 [Elektronnyy resurs]. – Rezhim dostupa: [Levi-Stros K. \(2000\) Put masok \[path of masks\] / K. Levi-Stros; Per. s fr., sost., vstup. st. i primech. A.B. Ostrovskogo. – M.: Respublika. p 15–16.](http://www.politekonomika.ru/may-june2012/nado-razobratsya-s-kulturnym-genomom/Shchepanskaya T.B. Sistema: teksty i traditsii subkultury / T.B. Shchepanskaya. – M.: OGI. p 59.</p>
</div>
<div data-bbox=)

Lotman Yu.M. (2000) Semiosfera [semiosphere]. – SPb.: Iskustvo. p 704

Lotman Yu.M. Tsivian Yu.G. (1994) Dialog s ekranom. [dialog with the screen] – Tallin.

Aleksey Isayev (1960–2006) Mifologiya media. Opyt istoricheskogo opisaniya tvorcheskoy biografii [Mythology Media. Experience in the historical description of cultural biography]: Sbornik. M.: Novoye literaturnoye obozreniye. 2013. – 464 s.
Makhlin V.L. (2000) Yazyk kultury [language of culture] Kulturologiya. XX vek. Entsiklopediya. – SPb-T. 2. – M–Ya. – p. 543.

Mikhaylin V.M. (2006) Muzhskiy prostranstvenno-oriyentirovannyye kulturnyye kody v indoyevropeyskoy traditsii [Men's spatial-oriented cultural codes in the Indo-European tradition]: avtoreferat dis. ... doktora filosofskikh nauk : 24.00.01 / Sarat. gos. un-t im. N. G. Chernyshevskogo. – Saratov. p 30 s.

Masalimova A.R. (2016) «Industriya kultury» v obshchestvennom soznanii v Respublike Kazakhstan [Culture in the Public Consciousness in the Republic of Kazakhstan] // Vestnik KazNU Seriya Filosofiya. Kulturologiya. Politologiya 2(56)

Masalimova A.R. (2016) Gendernyye modeli v sovremennoy reklame [Gender models in modern advertising]. // Vestnik KazNU Seriya Filosofiya. Kulturologiya. Politologiya 2/2(56).

Masalimova A.R. (2007) Fenomen marginalnosti v culture [The phenomenon of marginality in culture]: monografiya. – Almaty. p 183

Masalimova A.R. (2010) Kulturnaya antropologiya [cultural anthropology]: uchebnoye posobiye. – Almaty. p 158

Masalimova A.R. (2010) Kazirgi otbasyndagy adamgershilik kundylkyrtarynyn kalypasu erekshelikteri [The state of gender studies in Kazakhstan] – Kollektivnaya monografiya. – Almaty: Kazakh universiteti. – 0.4 p.l.

Masalimova A.R. (2011) Vliyaniye SMI na tsennostnyye oriyentatsii molodezhi [The influence of the media on the value orientations of the youth] // Barmankulov okulary «Akparattyk kogam zhagdayyndagy elektronnyy BAK [Ultyk zhane Zhahandyk maseleleri. tayau bolashagy» atty khalykarylyk dongelek ustel materialdary. – A. pp 92–95

Nurlanova K.Sh. (1993) Simvolika mira v traditsionnom iskusstve kazakhov [Symbolism of the world in the traditional art of Kazakhs] // Kochevniki. Estetika: Poznaniye mira traditsionnym kazakhskim iskusstvom. – Almaty: Gylym. p 208–263.

Orlova E.A. (2004) Kulturnaya (sotsialnaya) antropologiya [cultural (social) anthropology]: uchebnoye posobiye dlya vuzov. M.: Akademicheskyy proyekt. p 174.

Orlova E.A. (2002) Kontseptsiya sotsiokulturnogo prostranstva. [concept of sociocultural space] M.: GASK. p. 53–54.

Rapay K. (2000) Kulturnyy kod. Kak my zhivem. chto pokupayem i pochemu [The Culture Code: An Ingenious Way to Understand Why People Around the World Live and Buy as They Do] / Per. s ang. – M: Alpina Biznes Buks. p. 167 s. ISBN 978-5-9614-0821-8

Sabit M.S. (2008) Natsionalnaya ideya i kazakhstanskaya deystvitel'nost [National idea and Kazakhstan reality] // Soderzhaniye i mobilizuyushchiy potentsial obshchenatsionalnoy idei; [The content and mobilizing potential of a nationwide idea] mat-ly resp. nauch.-teor. konf. – Almaty: Institut filosofii i politologii MON RK. p 42–49.

Fuko M. (1977) Slova i veshchi [words and things] / Per. s fr. – M.: Progress. p 403

Kharrison. Lourens. (10.06.2010) Kulturnyy kod i progress [cultural code and progress] // OpenEconomy — ekspertnyy portal Vysshey shkoly ekonomiki. 1

Khazbulatov A., Sultanova M. (2015) Kulturnyy kod natsii v kontseptualnom ponimanii sovremennoy kulturnoy politiki Kazakhstana [Cultural code of nation in conceptual understanding of modern cultural policy in Kazakhstan] // Adam alemi. Filosofskiy i obshchestvenno-gumanitarnyy zhurnal 3–4 (65–66): p 85

Harrison, Lawrence. Cultural Code and Progress // Open Economy - Expert Portal of the Higher School of Economics, 10.06.2010

Harrison Lawrence E. (2012) Jews, Confucians, and Protestants: Cultural Capital, and the End of Multiculturalism

Harrison Lawrence E. (2006) The Central Liberal Truth: How Politics Can Change a Culture and Save It from Itself

Harrison Lawrence E. (2006) Developing Cultures: Essays On Cultural Change (co-editor with Jerome Kagan)

Harrison Lawrence E. (2000) Culture Matters--How Values Shape Human Progress (co-editor with Samuel P. Huntington).

Harrison Lawrence E. (1997) The Pan-American Dream.

Harrison Lawrence E. (1992) Who Prospers? How Cultural Values Shape Economic and Political Success.

Мустафина А.¹, Амитов С.²

¹докторант PhD, Казахский национальный университет имени аль-Фараби,
Казахстан, г. Алматы, e-mail: aigul_m5@mail.ru

²кандидат социологических наук, доцент, Казахский национальный университет имени аль-Фараби,
Казахстан, г. Алматы, e-mail: sultan_amitov@mail.ru

**ЗАРУБЕЖНЫЙ ОПЫТ РЕАЛИЗАЦИИ ПРАВ ДЕТЕЙ
С СДВГ В ОБРАЗОВАНИИ И ЗДРАВООХРАНЕНИИ**

Синдром дефицита внимания и гиперактивности (СДВГ) является одной из наиболее распространенных форм психоневрологического расстройства среди детей. СДВГ характеризуется нарушением концентрации внимания, повышенной гиперактивностью, импульсивностью в социальном поведении и интеллектуальной деятельности. Часто наблюдаются вторичные осложнения СДВГ в виде девиантного, аддиктивного и делинквентного поведения. Сопутствующие расстройства поведения детей усиливаются в результате отсутствия своевременной диагностики, лечения и интервенции. Это обуславливает социальную значимость проблемы реализации прав детей на комплексную и системную поддержку со стороны государства. Целью исследования являлось изучение особенностей прав детей с СДВГ, предусмотренных в образовании и здравоохранении Англии и США, и механизмов их реализации. Основой для изучения опыта выступили нормативные и рекомендательные документы, рассмотренные в фокусе выделенных нами критериев. Также проведены аналогии с законодательством и опытом Республики Казахстан, которые позволили определить перспективные направления актуализации данной проблемы в нашей стране. Выявлено, что законодательства Англии и США предусматривают расширенные права детей с СДВГ в области здравоохранения и образования. Право детей на охрану здоровья реализуется благодаря разработанным механизмам диагностики и лечения, а в области образования за ними может быть закреплено право на реализацию специальных образовательных потребностей. В условиях недостаточного внимания к проблеме детей с СДВГ в Казахстане изученный опыт зарубежных стран имеет практическую значимость, а также очерчивает круг дальнейших научных исследований.

Ключевые слова: синдром дефицита внимания и гиперактивности, вторичные осложнения, права детей, руководства, специальные образовательные потребности.

Mustafina A.¹, Amitov S.²

¹PhD doctorate, al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty, e-mail: aigul_m5@mail.ru

²Candidate of Sociological Sciences, associated professor, al-Farabi Kazakh National University,
Kazakhstan, Almaty, e-mail: sultan_amitov@mail.ru

**Foreign Experience in Realizing The Rights of Children
with ADHD in Education and Public Health**

Attention Deficit Hyperactivity Disorder (ADHD) is one of the most common forms of psychoneurological disorder among children. ADHD is expressed in the disorder of concentration, increased hyperactivity, impulsivity in social behavior and intellectual activity. Often there are secondary affection of ADHD in the form of deviant, addictive and delinquent behavior. Concomitant behavioral disorders of children are exacerbated by the lack of timely diagnosis, treatment and intervention. This causes the social importance of the problem of realizing the rights of children to comprehensive and systemic support from the state. The goal is to study the feature of rights of children with ADHD and implementation arrangements, which exist in England and USA. The basis of study were regulatory enactments and documents of recommendation which were had been considered with using our criterions. In addition, we made an analogy with legislation and experience of The Republic of Kazakhstan. These analogies

allowed us to determine the perspective directions of actualization of this problem in our country. We have found that the legislation of England and the United States provide for the expanded rights of children with ADHD in public health and education. The children's right to health protection is realized through the developed mechanisms of diagnosis and treatment, and in education they have the rights to special educational needs.

This experience of foreign countries is important for practice because in Kazakhstan not have necessary attention to the problem of children with ADHD. In addition, this experience helps to define the range of further scientific research.

Key words: Attention Deficit Hyperactivity Disorder, secondary affection, children's rights, guideline, special education needs.

Мустафина А.¹, Амитов С.²

¹PhD докторанты, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Қазақстан, Алматы қ., e-mail: aigul_m5@mail.ru

²әлеуметтану ғ.к., әлеуметтану және әлеуметтік жұмыс кафедрасының доценті,
әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ., e-mail: sultan_amitov@mail.ru

Білім беру және денсаулық сақтаудағы ГЗЖС-ндағы балалардың құқықтарын жүзеге асырудың шетелдік тәжірибесі

Гипербелсенділік және зейін жетіспеушілігінің синдромы (ГЗЖС) балалар арасындағы психохүйе бұзылысының ең кең тараған түрі болып табылады. ГЗЖС зейін шоғырлануының бұзылысымен, жоғары гипербелсенділікпен, әлеуметтік мінез-құлық және интеллектуалдық іс-әрекет ырықсыздығымен сипатталады. ГЗЖС екінші мәрте асқынуы девиантты, аддиктивті және деликвентті мінез-құлықтар түрінде жиі байқалады. Балалардың мінез-құлықындағы мұндай бұзылыстар қазіргі заманауи диагностиканың, емдеудің және интервенцияның болмауының нәтижесінде күшейеді. Бұл балалардың құқықтарын жүзеге асыру мәселесінің әлеуметтік маңыздылығын мемлекет тарапынан кешенді және жүйелі қолдау көрсету керектігін анықтайды.

Зерттеу мақсаты Англия және АҚШ-тың білім беру және денсаулық сақтау салаларында және оларды жүзеге асыру механизмдерінде қарастырылған ГЗЖС балалардың құқықтарының ерекшеліктерін оқып-меңгеру болып табылады. Тәжірибені зерттеудің негізі ретінде бізбен белгіленген критерийлер шеңберінде қарастырылған нормативті және ұсыныс құжаттары алынды. Сондай-ақ елімізде осы мәселені өзектендірудің перспективті бағыттарын анықтауға мүмкіндік беретін Қазақстан Республикасының заңнамасы мен тәжірибесінің ұқсастықтары келтірілді. Англия және АҚШ заңнамалары ГЗЖС балалары құқықтарын денсаулық сақтау және білім беру салаларында кеңінен қарайтындығы айқындалды. Денсаулық сақтауды қорғаудағы балалардың құқықтарын жүзеге асыру тәжірибесі диагностика және емдеуде өңделген механизмдер негізінде жүзеге асырылса, ал білім беру саласы бойынша арнайы білім беру қажеттіліктерін жүзеге асыру құқығы бекітілген. Қолдау көрсету кешені қалыптасқан интервенция механизмдеріне сүйене іске асады. Қазақстанда ГЗЖС балалар мәселесіне аса назар аудармаушылық жағдайында шетелдердің тәжірибелері тәжірибелік маңыздылығын айқындайды, сондай-ақ ғылыми зерттеудің әрі қарай өрбуін негіздейді.

Түйін сөздер: гипербелсенділік және зейін жетіспеушілік синдромы, екінші асқыну, бала құқығы, басшылық, арнайы білім беру қажеттілігі.

Введение

Синдром дефицита внимания и гиперактивности (СДВГ) является психоневрологическим расстройством. По данным международных исследований, распространенность СДВГ среди детей школьного возраста составляет 5-10%. В Казахстане распространенность СДВГ не изучена, в основном исследования касаются методов диагностики и оценки эффективности лекарственных препаратов (Алипбаева, 2013а:64).

Общепринятые симптомы включают в себя неорганизованную, нерегулируемую и чрезмерную активность, импульсивность и расторможен-

ность в общении. Характерна недостаточность познавательных функций, особенно внимания, а также специфические задержки моторного и языкового развития (Kumperscak, 2013:7).

В целом симптоматика СДВГ способствует снижению академической успеваемости и нарушению социальной адаптации детей, что ведет к возникновению вторичных осложнений, подробно описанных в научной литературе: личностные изменения, девиантное поведение, склонность к делинквентности и т.д. (Корнилова, 2017:91). Подтверждает это высокая распространенность СДВГ среди детей с алкогольной и наркотической зависимостью – 21,1%, совершивших

правонарушения – 12,7%, находящихся в специальных школах для детей с эмоциональными нарушениями – 42,3% (Garland, 2001:5).

При этом СДВГ чаще (более 50%) протекает параллельно с другими сопутствующими расстройствами: 35-50% – оппозиционно-вызывающее расстройство, 25% – расстройство поведения, 15% – депрессию, а 25% – повышенную тревожность (Kumperscak, 2013:8).

Взаимосвязь СДВГ и данных типов поведенческих расстройств подтверждает тот факт, что они равноценно увеличиваются от группы «нормы» к группе «риска» (Корнилова, 2017:96). Выявлена очень высокая распространенность СДВГ среди детей, проявляющих стойкую девиацию. Так, выявлено что среди воспитанников учреждений закрытого типа для подростков с девиантным поведением третья часть имеет СДВГ (Дашкина, 2005:12).

Наличие данного диагноза у детей (особенно в случае присутствия коморбидного расстройства) ведёт к негативным последствиям функционирования семьи. Родители испытывают высокий уровень стресса, в семьях обостряются конфликтные отношения, понижается родительская самооценка. Кроме того, родители часто находятся под влиянием стигматизации; симптомы СДВГ не одобряются и воспринимаются обществом как признаки «плохого воспитания» и «отсутствия дисциплины». Попытки родителей «контролировать» поведение ребенка приводят к циклам разочарования и деморализация (Ma, 2018:1).

Имеются последствия и экономического характера для семьи. Прямые последствия включают затраты на лечение, в том числе связанное с высоким уровнем травматичности детей в силу того, что ребенок с СДВГ часто не учитывает опасность ситуации и проявляет чрезмерно рискованное поведение. Выявлено, что в нидерландах в 7-11 раз прямые медицинские расходы на детей с СДВГ и проблемами поведения превосходят расходы на детей, не страдающих данным поведенческим расстройством (Roijen, 2007:323). Также экономическое положение семьи часто ухудшается в связи с потерей работы одного из родителей по причине сложностей воспитания детей с СДВГ.

В США отдельно выделяются экономические издержки школы, поскольку возрастает потребность в услугах специального образования; консультирования родителей; развитие индивидуальных образовательных программ (Matza, 2004:2).

Таким образом, проблема детей с СДВГ и их семей имеет серьезные социальные последствия и должна находиться в фокусе государства. Международная Конвенция о правах детей гласит, что государства-участники признают право ребенка на пользование наиболее совершенными услугами здравоохранения и средствами лечения, а также стремиться обеспечить обучение каждого ребенка в соответствии с его особенностями (Конвенция о правах ребенка, 1989).

Казахстан, ратифицировав Конвенцию, признает право ребенка на охрану здоровья и право на образование в соответствии с индивидуальными возможностями (Закон о правах ребенка в РК, 2002). Данные права детей с СДВГ должны обеспечиваться ранним диагностированием, эффективным лечением; комплексной интервенцией, индивидуальным подходом к обучению.

В настоящее время в Республике Казахстан регламентированы лишь диагностические симптомы и медикаментозное лечение СДВГ в организациях здравоохранения (Клинический протокол, разработанный Республиканским центром развития здравоохранения Министерства здравоохранения РК). Остаются без внимания проблемы организации дополнительных мер поддержки детей с СДВГ. Данное положение дел свидетельствует о недостаточном внимании в Казахстане к проблемам детей с СДВГ. В то время как в ряде зарубежных стран совсем иная ситуация, и существуют разработанные механизмы поддержки не только детей, а даже взрослых, страдающих данным расстройством.

Одними из передовых стран в данном направлении являются Англия и США. Именно Американской психиатрической ассоциацией разработана система диагностических критериев СДВГ (Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders) и используемая в международной практике. В США, так же как и в Англии, за детьми с СДВГ закреплено право на признание особых образовательных потребностей.

Таким образом, сформулирована цель нашего исследования – *изучение особенностей прав детей с СДВГ, предусмотренных в образовании и здравоохранении Англии и США, и механизмов их реализации.*

Методология

Настоящее исследование структурировано вокруг исследовательского вопроса: *Какие права детей с СДВГ предусмотрены в системах образования и здравоохранения Англии и США?*

Существуют ли разработанные механизмы их реализации?

Выдвинуто утверждение, что законодательства Англии и США предусматривают дополнительные права детей с СДВГ в области здравоохранения и образования, а практика основана на разработанных механизмах их реализации.

Поиск нормативных и регламентирующих документов осуществлялся в двух основных направлениях: 1) обеспечение диагностики, лечения и интервенции, 2) поддержка в области образования.

Основными формами проанализированных документов являются руководства клинической практики, нормативные и рекомендательные документы в области образования. Дополнительно изучены информационные интернет-ресурсы Англии и США. Для полноты исследования проведена аналогия с существующим опытом в Республике Казахстан.

Для обеспечения систематического анализа существующих документов были разработаны критерии. В исследовании применены общелогические методы: анализ, синтез, обобщение, сравнение, и теоретические методы: анализ литературных источников, изучение и обобщение опыта.

Результаты исследования

Права детей с СДВГ на раннюю диагностику, лечение и интервенцию

Обеспечение ранней диагностики СДВГ у детей позволяет повысить результативность лечения и предотвратить вторичные осложнения (Barkley, 2006:678). Разработанность и внедрение механизмов эффективной диагностики и лечения позволяют максимально реализовать право детей на охрану. В связи с этим нами выделен первый критерий анализа – наличие разработанного механизма диагностирования.

Доказано, что диагноз и лечение СДВГ во многом зависят от своевременного обращения родителей за медицинской помощью, их осведомленности и знаний о СДВГ. Кроме того, обнаружение зависит от уровня знаний о расстройстве специалистов образования и здравоохранения, непосредственно контактирующих с детьми (Cheung, 2015:2). Следующий критерий – *осведомлённость родителей и специалистов школы и первичной медицинской службы*, и логически связанный с ним критерий – *наличие информационных ресурсов* (в том числе содержащих интервенции, с доказанной эффективностью).

Общепризнанным является роль родительского участия. Среди психосоциальных подходов обучение родительскому поведению (parent behavior training) получило наибольшее внимание. Коррекция родительского поведения снижает симптоматику СДВГ и уменьшает проблемы, связанные с расстройством поведения ребенка: снижает стресс, улучшает навыки воспитания, повышает самооценку родительского воспитания (Ma, 2018:1). Это обусловило выделение значимого критерия – *обеспечение родительского участия и внедрение программы поддержки семей детей с СДВГ*.

Кроме того, особенность данного заболевания требует участия многодисциплинарных специалистов на всех этапах, от оценки возможного диагноза до оценки лечений и интервенций. Важно, *насколько разработана технология их взаимодействия*.

Используя выше перечисленные критерии, мы проанализированы руководства (guideline) клинической практики Англии и США. Руководства имеют разную структуру, содержание и объем, но в тоже время присутствуют общие аспекты и специфика содержания.

Необходимо отметить, что в Республике Казахстан отсутствует подобное руководство, альтернативой выступает клинический протокол, который имеет другой уровень обобщения и широту охваченных аспектов (таблица 1).

Таблица 1 – Специфика механизма диагностики и лечения детей с СДВГ

Критерии	Казахстан	Англия	США
1) <i>Наличие разработанного механизма диагностирования</i>	Определена последовательность участия в диагностике медицинских работников	Разработана 4-ступенчатая модель диагностики с участием специалистов образования	Разработаны 10 шагов совместной оценки поведения ребенка (родитель-учитель-врач)

2) <i>Осведомлённость родителей, специалистов школ и первичной медицинской службы</i>	Не упоминается	Обозначены необходимые компетенции специалистов 4-х уровней	Обязательства работников первичной медицинской помощи информировать родителей на этапах диагностики и лечения
3) <i>Наличие информационных ресурсов (в том числе содержащих интервенции с доказанной эффективностью)</i>	Специализированные информационные ресурсы отсутствуют	Информационный веб-сайт - NNPCF (http://www.nnpfcf.org.uk/)	Информационный веб-сайты – CHADD (http://www.chadd.org/), SAMHSA (https://nrepp.samhsa.gov)
4) <i>Обеспечение родительского участия и внедрение программы поддержки семей детей с СДВГ</i>	Не регулируется	Обязательства врача – информирование родителей о СДВГ, стратегиях управления, проведение групповых программ обучения	Обязательства врача – информирование родителей о проблемах поведения, СДВГ, стратегиях управления поведением
5) <i>Налажено взаимодействие образовательных и медицинских учреждений</i>	Не упоминается	Обязательное участие специалистов здравоохранения в процедуре признания СОП детей с СДВГ	Алгоритм процесса лечения ADHD (родитель-ребенок-учитель-врач)

Необходимо отметить, что наиболее всестороннее руководство разработано в Англии. Предусмотрен механизм выявления СДВГ

у детей – 4 пошаговые ступени. Подробно описаны роль и компетенции специалистов (рисунок 1).

Рисунок 1 – Ступенчатая модель выявления СДВГ у детей в Англии

Подчеркивается необходимость базовых знаний о СДВГ для специалистов 1 уровня. Они должны уметь задавать ключевые вопросы для выяснения возможных симптомов и уровня нарушения. Именно от специалистов школ, здравоохранения во многом зависит получит ли ребенок соответствующую помощь (NICE,

2009:151-154). Международной некоммерческой ассоциацией «ADHD Europe», созданной в Европе для продвижения прав и защиты всех, кто страдает от СДВГ, проведено исследование в 19 европейских странах. По 5-балльной шкале лишь в 3 странах (Финляндия, Германия и Бельгия) уровень знаний учителей о СДВГ оце-

нивается на высший балл, а в ряде стран знания оценены как очень низкие (Clark, 2009:23).

Существование региональных служб СДВГ в Англии позволяет реализовать широкий спектр обязательств сотрудников во внедрении поддержки не только детей с СДВГ, но и их родителей. Специалисты здравоохранения обязаны: предоставлять людям СДВГ и их семьям соответствующую информацию о СДВГ (в том числе письменную) (пункт 1.1.2.2); собирать информацию и обсуждать с членами семьи любые проблемы, которые они испытывают, поощрять участие в группах самопомощи и поддержки (пункт 1.1.2.7); реализовывать групповые программы обучения родителей управлению детьми с нарушениями поведения (пункт 1.2.1.7); предвидеть значительные изменения в жизни (например, половое созревание, смена школы) и принимать соответствующие меры личной и социальной поддержки (NICE, 2018:4-7).

Особенностью данного руководства является и то, что оно ориентировано не только на клиницистов, но и представителей здравоохранения, социальных служб и образования, которые имеют прямой контакт и принимают решения относительно ухода за детьми, молодыми людьми и взрослыми с СДВГ.

Механизм диагностики СДВГ у детей в США основан на интеграции здравоохранения и образования. Американской академией педиатрии разработано руководство «Уход за детьми с СДВГ: набор средств для врачей» (Caring for Children With ADHD: A Resource Toolkit for Clinicians). Предусмотрено 10 шагов диагностики. Один из шагов включает сбор врачом информации от учителей ребенка. Учитель или учителя (если ребенок обучается в среднем или старшем звене) заполняют опросники для оценки проявления симптомов СДВГ в школе и направляют врачу по почте или факсу. При этом оценка проводится несколько раз в процессе лечения, чтобы отследить результативность (AAP, 2002:34-35).

Механизмы диагностики и лечения Англии и США реализуются в условиях наличия информационных ресурсов, которые полезны родителям и специалистам.

В США в 1987 году основана национальная некоммерческая организация Children and Adults With Attention Deficit / Hyperactivity Disorder (CHADD), миссией которой является предоставление информации и поддержка лиц с СДВГ. CHADD не только координирует большую информационную площадку, но и активно

занимается защитой прав детей с СДВГ (AAP, 2011: 1009-1011).

Информационная поддержка также осуществляется управлением по сокращению злоупотребления психоактивными веществами и психических заболеваний (The Substance Abuse and Mental Health Services Administration). Информационный ресурс управления предлагает реестр интервенций (в том числе для детей с СДВГ) с доказанной эффективностью, что является значимой поддержкой деятельности специалистов образования и здравоохранения.

Таким образом, механизм диагностики, лечения и интервенции для детей с СДВГ в Англии и США позволяет максимально скоординировать деятельность специалистов здравоохранения и образования.

Права детей с СДВГ в области образования

Особенности симптоматики СДВГ способствуют возникновению академических трудностей. Затруднения в обучении происходят у 15-40% детей (Kumperscak, 2013:8). Классификация МКБ-10 выделяет ряд симптомов невнимательности, которые оказывают влияние на учебную деятельность ребенка. Например, дети с СДВГ часто с трудом сохраняют внимание при выполнении заданий, неспособны сосредотачивать внимание на деталях и допускают ошибки из-за невнимательности, испытывают сложности в организации выполнения заданий и своей деятельности в целом (Завыденко, 2014:32). Наравне с нарушением внимания наблюдаются незрелости и других высших психических функций (Алипбаева, 2013б:62). Обычная продолжительность урока в общеобразовательных школах становится слишком большой для учащегося с СДВГ (Сёмина, 2015:223).

Сложности в обучении усиливают и симптомы гиперактивности в сочетании с импульсивностью. Биологической детерминантой СДВГ является недостаточная зрелость функции лобной коры полушарий головного мозга, функция которой состоит в общем контроле, регуляции и организации поведения. Одной из функций лобной коры является притормаживание некоторых импульсов. Развитие лобной коры здорового ребенка позволяет ему учиться контролировать свое поведение (Романчук, 2016:28). Именно нарушение импульс-контроля – это то, что наблюдают учителя в ежедневном общении с ребенком. Такой ребенок покидает свое место в ситуациях, когда нужно сидеть (например, встает в классе во время уроков), бегает туда-

сюда, куда-то забирается в ситуациях, когда это неприемлемо (Завыденко, 2014:33). Как правило, такие дети являются нарушителями правил и требований, что приводит к социальной дезадаптации (Classi, 2012:2).

В связи с этим важно отношение учителей и всех школьных специалистов, основанное на четком понимании биологической природы такого ненормативного поведения. Возможно это в том случае, если будут признаны особые образовательные потребности детей с СДВГ. Важные критерии реализации права детей на образование с учетом индивидуальных возможностей – 1) *признание особых образовательных потребностей;*

2) *разработанность механизма их оценки и удовлетворения.* Кроме того, важно закрепление за детьми с СДВГ права на адаптацию учебного процесса с учетом специфики заболевания, которое позволит на практике снизить его негативное влияние на академическую успеваемость и социальную адаптацию.

В образовании Англии и США такая практика присутствует. За детьми с СДВГ закреплено право на признание особых образовательных потребностей. Специальное образовательное обеспечение выходит за рамки дифференцированных подходов обучения (DfE, 2016:17). В таблице 2 отражены основные особенности образования детей с данным расстройством.

Таблица 2 – Специфика обучения детей с СДВГ

Критерии	Казахстан	Англия	США
1) <i>Признание особых образовательных потребностей</i>	Признание особых образовательных потребностей не предусмотрено (только в случае сопутствующего заболевания)	В случае если дети с СДВГ имеют значительные сложности в обучении (по сравнению с большинством других учеников), то они могут быть отнесены к категории детей, имеющих специальные образовательные потребности.	В случае наиболее сложных нарушений концентрации, чтения и функций мозга присваивается статус «дети с ограниченными возможностями»
2) <i>Разработанность механизма оценки особых образовательных потребностей и их удовлетворения</i>		В случае повышенных трудностей в обучении – разработка плана поддержки «Education, Health and Care plan»	Регламентирована адаптация условий обучения, получения дополнительных образовательных услуг
3) <i>Наличие дополнительных прав на адаптацию учебного процесса</i>	Не предусмотрены	Право на изменение условий обучения: рабочей зоны, коррекцию режима работы, процедуры оценивания и т.д.	

Понятие «Special educational needs» – специальные образовательные потребности (СОП), используется в отношении детей и молодых людей (от 0 до 25 лет). Признается, что дети данной категории имеют значительно большую сложность в обучении, по сравнению с другими детьми того же возраста.

Дети с СДВГ относятся к категории с СОП, как дети, имеющие социальные, эмоциональные и умственные трудности. Для детей данной категории предусмотрена адаптация условий обучения (DfE, 2016:161-163).

В соответствии с руководствами Департамента образования Англии школы и колледжи должны иметь четкие процессы для поддерж-

ки детей. Предусмотрены обязанности школ по информированию соответствующих местных органов власти, если они идентифицируют ребенка, вероятно, имеющего СОП.

В особых случаях, когда наблюдаются повышенные сложности в обучении для детей с СОП, может разрабатываться и внедряться «Education, Health and Care plan» – План образования, здравоохранения и ухода.

Содержание планов предполагает наличие установленного минимума, они должны включать 12 разделов. Например, раздел С – потребности в повышении здоровья ребенка, связанные с их СОП, раздел D – потребности ребенка в социальной помощи, раздел F – спе-

циальные образовательные услуги, требуемые ребенку и т.д. (DfE, 2015:161-163).

Особую роль в реализации поддержки детей с СОП играет координатор специальных образовательных потребностей (SENCO – Special Educational Needs Co-ordinator), должность которого предусмотрена в школах Англии (DfE, 2015:88-89).

Нормативными документами предусмотрено право родителей запрашивать оценку потребностей их ребенка в реализации План образования. Кроме того, при разработке плана обязательно участие родителей и детей (DfE, 2014: 22-25).

Особую роль в реализации прав детей СОП играют родительские форумы поддержки. Как писалось ранее, в Англии создано более 150 подобных общественных организаций. Форумы родительской поддержки представляют собой репрезентативные местные группы родителей и опекунов детей, которые работают вместе с местными органами власти, образования, здравоохранения. Задачи форумов – участвовать в планировании реализации СОП, осуществлять контроль за их реализацией (DfE, 2015:22-23).

В США также предусмотрена возможность признания особых образовательных потребностей детей с СДВГ. В связи с поправками в Закон об американцах с инвалидностью (ADA Amendments Act of 2008) значительно расширено понятие «ограниченные возможности». К детям данной категории относятся те, кто имеет психические или физические нарушения, значительные ограничения жизненной активности. Закон о поправках расширил список примеров основных видов жизнедеятельности, добавив, среди прочего, концентрацию, чтение, и функции мозга, что и стало основанием для включения детей с СДВГ в категорию детей с ограниченными возможностями.

Важно отметить, что не всем детям с СДВГ присваивается данный статус, а только тем, которые имеют наиболее сложные нарушения концентрации, чтения, и функций мозга, оказывающих значительное влияние на академическую деятельность. Также как и в Англии, такие дети имеют право на получение специальных образовательных услуг (U.S. Department of Education, 2016:2-3).

Управлением гражданских прав Департамента образования США разработано Руководство «Students with ADHD and Section 504: A Resource Guide», определяющая права детей с СДВГ на специальные образовательные услуги и меха-

низмы их реализации. Руководство призвано обеспечить реализацию Закона об образовании с ограниченными возможностями (Individuals with Disabilities Education Improvement Act) и раздел 504 Закона о реабилитации (Section 504 of the Rehabilitation Act of 1973).

Оценивают степень тяжести ограничения жизненной активности специалисты школы, задача которых идентифицировать учащихся, которые больше всего нуждаются в услугах. Эти обязанности специалистов школ часто называются «Поиск ребенка» (Child Find).

Но это не означает, что специалисты школы ставят диагноз, который должен устанавливаться группой специалистов-клиницистов. Задача школьных округов – оценить, насколько сложно для учащегося выполнять те или иные виды учебной деятельности. В случае обнаружения ограничений жизненной активности школьные специалисты должны провести предварительную оценку и направить ребенка на диагностику.

Отрицание или задержка проведения оценки ученика на наличие ограниченных возможностей считается нарушением обязательств раздела 504 Закона о реабилитации.

В случае признания ограниченных возможностей у детей с СДВГ создается четкий, подробный и индивидуализированный план раздела 504 (Section 504 Plan). Данный план содержит специальное образование и связанные с ним вспомогательные услуги и услуги, необходимые учащемуся.

Планы разрабатываются школами индивидуально, но они должны отражать действия по поддержке детей с СДВГ и устранению барьеров для учащегося.

Возможные компоненты адаптации условий образования для детей с СДВГ, которые могут быть включены в индивидуальный план раздела 504: 1) участие медицинского работника школы в администрировании приема лекарств; 2) обеспечение школьного консультирования детей и родителей; 3) инициирование частой связи с родителями; 4) создание программы коррекции поведения в школе / дома; 5) предоставление контрольного списка заданий для учащихся и родителей; 6) предписание физической активности; 7) изменение заданий и темпов обучения для детей с СДВГ (при необходимости); 8) изменение процедуры контроля учебных достижений; 9) изменение рабочей зоны студента; 10) право учащегося работать и отвечать в разных режимах (например, возможность стоять во время работы) и т.д. (U.S. Department of Education, 2016:100-103).

В Казахстане к категории детей с особыми образовательными потребностями относятся дети, испытывающие постоянные или временные трудности в получении образования, обусловленные здоровьем, нуждающиеся в специальных, общеобразовательных учебных программах и образовательных программах дополнительного образования (ст.1 Закона РК «Об образовании»). При этом Закон о социальной и медико-педагогической коррекционной поддержке детей с ограниченными возможностями определяет их как детей с ограниченными возможностями, подтвержденными в установленном порядке. Иными словами, дети с СДВГ не относятся к данной категории и не относятся к субъектам инклюзивного образования. Какие-либо дополнительные права для таких детей не предусмотрены и подразумевается обучение их на общих основаниях в массовой школе.

Обсуждение

Наше исследование показало, что в Англии и США четко обозначены функции специалистов здравоохранения и образования в обеспечении раннего диагностирования и лечения СДВГ. Это означает, что данными государствами предпринимаются максимальные усилия в реализации права детей с СДВГ на охрану здоровья.

Конечно, системы здравоохранения и образования Казахстана имеют определенные различия. Невозможно механически перенести представленные в результатах исследования модели. Но *необходимость подобного механизма очевидна.*

В этих странах поддержка детей с СДВГ реализуется при активном просвещении и информационной поддержке специалистов школ, организаций первичной медицинской помощи, родителей. Значимую роль играют общественные и некоммерческие организации. Это, конечно, в разы увеличивает шансы детей на то, что им своевременно будет поставлен диагноз и предоставлено соответствующее лечение. Кроме того, понимание природы СДВГ снижает дискриминацию и стигматизацию таких детей.

И здесь возникает закономерный вопрос: «Насколько в Казахстане родители, работники детских садов, школ, больниц осведомлены о природе и симптомах СДВГ?». В настоящее время в Казахстане нет специальных информационных ресурсов по проблемам СДВГ.

Организация SHADD, созданная в США в 1987 году, о которой мы упоминали выше, главную причину своего появления формулирует

как ответ на разочарование и чувство изоляции, испытываемое родителями и их детьми с СДВГ. Годы становления организации описываются как отсутствие компетентных организаций, к которым можно было обратиться за информацией, серьезными заблуждениями касательно природы и симптомов СДВГ.

Данная ситуация в Англии и США значительно изменилась благодаря ранним эпидемиологическим исследованиям, которые позволили оценить масштабность проблем, изучению негативного влияния СДВГ на развитие и поведение детей, позволившему оценить социальную значимость заболевания.

Практическим результатом данных исследований стало расширение прав детей с СДВГ, признание их прав на значительные изменения учебного процесса и дополнительные образовательные услуги.

К сожалению, подобные права не предусмотрены в Казахстане. Решением может стать внедрение опыта Англии, где выделяются две категории детей; первая – дети, имеющие специальные образовательные потребности, и вторая – дети с ограниченными возможностями. Подобная практика позволяет идентифицировать и поддерживать детей с менее серьезными нарушениями, но имеющими не менее серьезные последствия.

Изменение отношения к проблемам детей с СДВГ в Казахстане можно только при повышении внимания науки (*актуализация научных исследований СДВГ в ракурсе правовых, медицинских, социологических, психологических аспектов*), государственных структур и организаций образования и здравоохранения (*разработка научно-обоснованных рекомендаций, руководств и претворение их в жизнь*) и общества (*повышение внимания к проблемам детей и их семей*).

Заключение

Результаты изучения опыта зарубежных стран позволяют подтвердить утверждение: *законодательства Англии и США предусматривают дополнительные права детей с СДВГ в области здравоохранения и образования, а практика основана на разработанных механизмах их реализации.* В целом можно отметить, что в этих странах большое внимание уделяется проблемам детей с данным диагнозом и их семьям.

Проведенное исследование имеет большое практическое значение. Представленные механизмы могут быть адаптированы к казахстанским реалиям, но адаптация опыта требует

изучение контекста, а значит в Казахстане необходимы исследования, позволяющие оценить: 1) распространенность СДВГ; 2) социальные и экономические последствия для детей и их семей; 3) проблемы диагностирования и лечения; 4) проблемы обучения и отношения общества. Очерченный круг перспективных исследований может рассматриваться в более широком аспекте – совершенствование инклюзивного образования в целом.

Литература

- American Academy of Pediatrics. ADHD: Clinical Practice Guideline for the Diagnosis, Evaluation, and Treatment of Attention-Deficit/Hyperactivity Disorder in Children and Adolescents // *Pediatrics*. – 2011 – №128(5). – P. 1007-1022. <http://dx.doi.org/10.1542/peds.2011-2654>
- American Academy of Pediatrics and National Initiative for Children's Healthcare Quality. *Caring for Children with ADHD: A Resource Toolkit for Clinicians*. Washington. 2002. – P.54
- Алипбаева С.Р., Бекболатова С.Б. Методы диагностики синдрома гиперактивности с дефицитом внимания в условиях психолого-медико-педагогической консультации // *Медицина*. – 2013 – №8. – С.64-66.
- Алипбаева С.Р. Лечение гиперактивности с дефицитом внимания у детей: оценка эффективности различных методов фармакотерапии в условиях коррекционно-педагогического кабинета // *Медицина*, 2013. – №8. – С.61-63.
- Banerjee S. Attention Deficit Hyperactivity Disorder in Children and Adolescents. Rijeka: InTech. 2013. P. 314. <http://dx.doi.org/10.5772/50252>
- Barkley R. Attention-deficit hyperactivity disorder: a handbook for diagnosis and treatment. 3rd ed. New York: The Guilford Press. 2006. – P.784.
- Cheung, K., Wong, I., Ip, P., Chan, P., Lin, C., Wong, L., & Chan, E. Experiences of adolescents and young adults with ADHD in Hong Kong: treatment services and clinical management // *BMC Psychiatry*. – 2015. – 15(1). – P.1-11. <http://dx.doi.org/10.1186/s12888-015-0478-x>
- Clark S. Diagnosis and Treatment of AD/HD in Europe Differences, Problems and Progress. Merelbeke ADHD-Europe. 2009. – P.32. https://www.adhdeurope.eu/documents/20090513_Survey.pdf
- Classi P., Milton D., Ward S., Sarsour K., Johnston J. Social and emotional difficulties in children with ADHD and the impact on school attendance and healthcare utilization // *Child and Adolescent Psychiatry and Mental Health*. – 2012. – 6 (33). – P.1-8. <http://www.capmh.com/content/6/1/33>
- Дашкина, И.В. Медико-социальный статус воспитанников учреждений закрытого типа для подростков с девиантным поведением [Текст]: автореф. дис. на соиск. учен. степ. канд. мед. наук (14.00.07) / Дашкина Ирина Владимировна; Московская медицинская академия. – Москва, 2005. – 119 с.
- Department for Education. *Special educational needs and disability. A guide for parents and carers*. London. 2014. – P.59.
- Department for Education, Department for Health. *Special educational needs and disability code of practice: 0 to 25 years. Statutory guidance for organisations which work with and support children and young people who have special educational needs or disabilities*. London. 2015. – P.292.
- Department for Education. *Mental health and behavior in schools. Departmental advice for school staff*. London. 2016.- P. 51.
- Garland Ann F., Richard L. Hough, Kristen M., May Yeh, Patricia A. Wood, Gregory A. Aarons. Prevalence of Psychiatric Disorders in Youths Across Five Sectors of Care // *Child adolescents psychiatry*. – 2001 – №4 (40). – P.409-418.
- Завыденко Н.Н. Синдром дефицита внимания и гиперактивности: новое в диагностике и лечении // *Журнал медико-биологических исследований*. – 2014. – №1. – С. 31-39.
- Закон Республики Казахстан «О правах ребенка в Республике Казахстан» от 8 августа 2002 года N345.
- Закон Республики Казахстан «Об образовании» от 27 июля 2007 года № 319-III.
- Закон Республики Казахстан «О социальной и медико-педагогической коррекционной поддержке детей с ограниченными возможностями» от 11 июля 2002 года N 343.
- Клинический протокол «Гиперкинетическое расстройство поведения». Приложение к приказу Министерства здравоохранения Республики Казахстан от 7 апреля 2010 года № 239.
- Конвенция о правах ребенка. Нью-Йорк, 20 ноября 1989 г.
- Корнилова Т. В., Григоренко Е. Л., Смирнов С. Д. Подростки групп риска. – 2-е изд, испр. и доп. – М.: Издательство Юрайт, 2017. – 337 с.
- Ma L.K., Xia L. Multifamily Therapy for Children with ADHD in Hong Kong: The Different Impacts on Fathers and Mothers // *Journal of Attention Disorders*. – 2018.-1(1). – P.1-9. <http://dx.doi.org/10.1177/1087054718756195>
- Matza L., Paramore C., Prasad M. A review of the economic burden of ADHD // *Cost Effectiveness and Resource Allocation*. – 2005. – 3(1). – P.1-9. <http://dx.doi.org/10.1186/1478-7547-3-5>
- Roijen L. Hakkaart-van, Zwirs W.C., Bouwmans C., Tan S.S., Schulpen T.W.J., Vlasveld L., Buitelaar J.K. Societal costs and quality of life of children suffering from attention deficient hyperactivity disorder (ADHD) // *Eur Child Adolesc Psychiatry*. – 2007. – 16 (1). P. 316-326. <http://10.1007/s00787-007-0603-6>
- Романчук О.И. Синдром дефицита внимания и гиперактивности у детей. – Москва: Генезис, 2016. – 350с.
- Сёмина М.В., Чинчикова А.Н. Проблемы школьного обучения детей с синдромом дефицита внимания и гиперактивности // *Международный научный журнал*. – 2015. – №11. – С. 224-226.

The National Institute for Health and Clinical Excellence. Attention deficit hyperactivity disorder Diagnosis and management of ADHD in children, young people and adults. National Clinical Practice Guideline Number 72. –London, 2009. – P.374.

The National Institute for Health and Clinical Excellence. Attention deficit hyperactivity disorder: diagnosis and management. London, 2018. – P.42.

The U.S. Department of Education, Office for Civil Rights. Guidelines for Educators and Administrators for Implementing Section 504 of the Rehabilitation Act of 1973-Subpart D. Washington, 2010.- P.117.

The U.S. Department of Education, Office for Civil Rights. Students with ADHD and Section 504: A Resource Guide. Washington, 2016. – P.42.

References

American Academy of Pediatrics. (2011). ADHD: Clinical Practice Guideline for the Diagnosis, Evaluation, and Treatment of Attention-Deficit/Hyperactivity Disorder in Children and Adolescents. *Pediatrics*, 128(5), 1007-1022. <http://dx.doi.org/10.1542/peds.2011-2654>

American Academy of Pediatrics and National Initiative for Children's Healthcare Quality. (2002). *Caring for Children with ADHD: A Resource Toolkit for Clinicians*. Washington.

Alipbaeva, S.R., Bekbolatova S.B. (2013a). Metody diagnostiki sindroma giperaktivnosti s defitsitom vnimaniya v usloviyakh psikhologo-mediko-pedagogicheskoy konsultatsii [Methods of diagnosis of attention deficit hyperactivity syndrome in conditions of psycho-medical and pedagogical consultation]. *Meditcina*, vol.8, pp.64-66.

Alipbaeva, S.R. (2013b). Lechenie giperaktivnosti s defitsitom vnimaniya u detey: otsenka effektivnosti razlichnykh metodov farmokoterapii v usloviyakh korrktsionno-pedagogicheskogo kabineta [Treatment of hyperactivity with attention deficit in children: evaluation of the effectiveness of various methods of pharmacotherapy in a corrective pedagogical cabinet]. *Meditcina*, vol.8, pp.61-63

Banerjee, S. (2013). Attention Deficit Hyperactivity Disorder in Children and Adolescents (p. 314). *www.intechopen.com: In-Tech DTP team*. Retrieved from <http://dx.doi.org/10.5772/50252>

Barkley, R. (2006). *Attention-deficit hyperactivity disorder: a handbook for diagnosis and treatment*. 3rd ed. New York: The Guilford Press, p.784.

Cheung, K., Wong, I., Ip, P., Chan, P., Lin, C., Wong, L., & Chan, E. (2015). Experiences of adolescents and young adults with ADHD in Hong Kong: treatment services and clinical management. *BMC Psychiatry*, 15(1), 1-11. <http://dx.doi.org/10.1186/s12888-015-0478-x>

Clark, S. (2009). Diagnosis and Treatment of AD/HD in Europe Differences, Problems and Progress (p. 32). *www.adhdeurope.eu: ADHD-Europe*. Retrieved from https://www.adhdeurope.eu/documents/20090513_Survey.pdf

Classi, P., Milton, D., Ward, S., Sarsour, K., Johnston, J. (2012). Social and emotional difficulties in children with ADHD and the impact on school attendance and healthcare utilization. *Child and Adolescent Psychiatry and Mental Health*, 6 (33), 1-8. <http://www.capmh.com/content/6/1/33>

Dashkina I.V. (2005) Mediko-sotsialnyy status vospitanikov uchrezhdeniy zakrytogo tipa dlya podrostkov s deviantnym povedeniyem [Medico-social status of pupils of closed institutions for adolescents with deviant behavior] [Text]: avto-ref. dis. na soisk. uchen. step. kand. med. nauk (14.00.07) / Dashkina Irina Vladimirovna; Moskovskaya meditsinskaya akademiya. Moskva, P.119.

Department for Education. (2014). *Special educational needs and disability A guide for parents and carers*. London.

Department for Education, Department for Health. (2015). *Special educational needs and disability code of practice: 0 to 25 years Statutory guidance for organisations which work with and support children and young people who have special educational needs or disabilities*. London.

Department for Education. (2016). *Mental health and behavior in schools Departmental advice for school staff*. London.

Garland, Ann F., Richard L. Hough, Kristen M., May Yeh, Patricia A. Wood, Gregory A. Aarons (2001). Prevalence of Psychiatric Disorders in Youths Across Five Sectors of Care. *Child Adolesc. psychiatry*, 4 (40), pp.409-418.

Zavydenko, N.N. (2014). Sindrom defitsita vnimaniya i giperaktivnosti: novoe v diagnostike i lechenii. *ZHurnal mediko-biologicheskikh issledovaniy* [Attention Deficit Hyperactivity Disorder: New in Diagnosis and Treatment // Journal of Biomedical Research]. 2014, P.31-39.

Zakon Respubliki Kazahstan «O pravah rebenka v Respublike Kazahstan» [The Law of the Republic of Kazakhstan «On the Rights of the Child in the Republic of Kazakhstan»] ot 8 avgusta 2002 goda N 345.

Zakon Respubliki Kazahstan «Ob obrazovanii» [The Law of the Republic of Kazakhstan On Education] ot 27 iyulya 2007 goda № 319-III.

Zakon Respubliki Kazahstan «O social'noj i mediko-pedagogicheskoy korrktsionnoj podderzhke detej s ogranichennymi vozmozhnostyami» [The Law of the Republic of Kazakhstan «On Social and Medico-Pedagogical Corrective Support for Children with Disabilities»]. 11 iyulya 2002 goda N 343.

Klinicheskij protokol «Giperkineticheskoe rasstrojstvo povedeniya» [Clinical protocol «Hyperkinetic behavior disorder»]. Prilozhenie k prikazu Ministerstva zdavoohraneniya Respubliki Kazahstan ot 7 aprelya 2010 goda № 239.

Konvenciya o pravah rebenka. N'yu-Jork, 20 noyabrya 1989 g.

Kornilova, T. V., Grigorenko E. L., Smirnov S. D. Podrostki grupp riska [Adolescents at risk]. 2-e izd, ispr. i dop. Moskva: Izdatel'stvo YUrajt, 2017, P. 337.

Ma, L.K., Xia, L. (2018). Multifamily Therapy for Children with ADHD in Hong Kong: The Different Impacts on Fathers and Mothers. *Journal of Attention Disorders*, 1(1), 1-9. <http://dx.doi.org/10.1177/1087054718756195>

Matza, L., Paramore, C., & Prasad, M. (2005). A review of the economic burden of ADHD. *Cost Effectiveness and Resource Allocation*, 3(1), 1-9. <http://dx.doi.org/10.1186/1478-7547-3-5>

Roijen, L. Hakkaart-van, Zwirs, W.C., Bouwmans, C., Tan, S.S., Schulpen, T.W.J., Vlasveld, L., Buitelaar, J.K. (2007). Societal costs and quality of life of children suffering from attention deficient hyperactivity disorder (ADHD). *Eur Child Adolesc Psychiatry*, 16 (1), 316-326. DOI <http://10.1007/s00787-007-0603-6>

Romanchuk, O.I. (2016) *Sindrom deficita vnimaniya i giperaktivnosti u detej* [Attention Deficit Hyperactivity Disorder in Children]. Moskva: Genezis, p.350.

Syomina, M.V., CHinchikova A.N. (2015). Problemy shkol'nogo obucheniya detej s sindromom deficita vnimaniya i giperaktivnosti [The problems of school education for children with attention deficit hyperactivity disorder]. *Mezhdunarodnyj nauchnyj zhurnal*, vol.11, 224-226.

The National Institute for Health and Clinical Excellence. (2009). Attention deficit hyperactivity disorder Diagnosis and management of ADHD in children, young people and adults. National Clinical Practice Guideline Number 72. London.

The National Institute for Health and Clinical Excellence. (2018). Attention deficit hyperactivity disorder: diagnosis and management. London.

The U.S. Department of Educations, Office for Civil Rights. (2010). Guidelines for Educators and Administrators for Implementing Section 504 of the Rehabilitation Act of 1973-Subpart D. Washington.

The U.S. Department of Education, Office for Civil Rights. (2016). Students with ADHD and Section504: A Resource Guide. Washington.

Sadyrova M.S.¹, Altynbekov A.B.², Akmadi M.A.³

¹Doctor of Sociology, Professor, e-mail: msadirova58@mail.ru

²Doctoral student PhD, e-mail: aidos.phd@gmail.com

³Master, e-mail: makoni2494@gmail.com

al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty

LABOR VALUES OF MODERN YOUTH OF ALMATY: REALITIES AND PROSPECTS

The article examines the dynamics of labor values of modern Kazakhstani youth. The purpose of this article is to show the hierarchy and directions of changing the labor values of young people in the conditions of modernization of Kazakhstani societies. The scientific significance is the identification of gender characteristics of the labor values of young worship. The practical significance lies in the compilation of the hierarchy of the life values of young people.

The article is based on the results of field research conducted by the authors in Almaty (January-April 2014). The study involved young people from 16 to 29 years old. Sampling – 500 respondents (individual standardized interview). The youth of 7 districts of Almaty were attracted, which confirms the representativeness of the conducted research. At 95% of the correct interval, the statistical error does not exceed $\pm 3.1\%$. The information obtained during the research was processed by the computer program SPSS 17.0. The main results of the research show that for young people the values of personal character as family and health remain the main values. There are observed among the Kazakhstan youth such tendencies in relation to labor activity, as inertness, consumer and dependent mood. Representations of the Kazakhstani youth about labor values are analyzed on the basis of the criteria of the choice of the profession and employment strategy, taking into account the gender specifics. A comparative analysis of the hierarchy of life values of modern Kazakhstani youth in a gender aspect shows the desire and closeness of women to «autonomous values (self-development)», and men have the most «material values». The data show the orientation of the youth of Russia and Kazakhstan to material values as a desire to achieve high wages and financial position. Nevertheless, «interest in labor» and «labor outcomes» are important for Kazakhstani youth. The value of the conducted research is that the correlation of labor values with real motives for choosing a profession and strategies for employment of Kazakhstani youth is revealed. The results of the work can be used to write scientific works on this topic and teach special courses in the specialty «Sociology».

Key words: Kazakhstan, youth, social values, labor values, value orientations, material values, autonomous values, hybrid values.

Садырова М.С.¹, Алтынбеков А.Б.², Ақмади М.А.³

¹әлеуметтану ғылымдарының докторы, e-mail: msadirova58@mail.ru

²докторант, e-mail: aidos.phd@gmail.com

³магистр, e-mail: makoni2494@gmail.com

әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің профессоры, Қазақстан, Алматы қ.

**Алматы қаласының қазіргі заманғы жастарының еңбек құндылықтары:
шындықтары мен перспективалары**

Мақалада қазіргі қазақстандық жастардың еңбек құндылықтарының динамикасы қарастырылады. Осы мақаланың мақсаты – қазақстандық қоғамды жаңғырту жағдайында жастардың еңбек құндылықтарын өзгерту иерархиясын және бағыттарын көрсету. Ғылыми маңызы – жас ғибадаттың еңбек құндылықтарының гендерлік сипаттамаларын анықтау. Практикалық маңызы жастардың өмірлік құндылықтарының иерархиясын жасауда жатыр. Мақала Алматыдағы авторлар жүргізген далалық зерттеулердің нәтижелеріне негізделген (2014 жылғы қаңтар-сәуір).

Зерттеуге 16 жастан 29 жасқа дейінгі жастар қатысты. Сынамаларды іріктеу – 500 респондент (жеке стандартталған сұхбат). Алматы қаласының 7 ауданының жастары тартылды, бұл жүргізілген зерттеулердің өкілеттігін растайды. Дұрыс интервалдың 95%-ында статистикалық қателік $\pm 3.1\%$ -дан аспайды. Зерттеу барысында алынған ақпарат SPSS 17.0 компьютерлік бағдарламасы арқылы өңделді. Зерттеудің негізгі нәтижелері жастардың денсаулығы мен денсаулығы сияқты жеке мінез-құлықтың құндылықтары негізгі құндылықтар болып қала беретіндігін көрсетеді. Қазақстандық жастар арасында инерциялық, тұтынушы және тәуелді көңіл-күй сияқты еңбек белсенділігіне қатысты үрдістер байқалады. Гендерлік тұрғысынан мамандық және жұмыспен қамту ынталандыру стратегияларды таңдау өлшемдеріне сәйкес жұмыс құндылықтар туралы қазақстандық жастардың өкілдігі талданады. Гендерлік тұрғысынан қазіргі заманғы Қазақстан жастарының өміріндегі құндылықтар иерархиясының салыстырмалы талдауы әйелдердің «автономды құндылықтарға (өздігінен даму)» ұмтылуы әрі жақындауы және ал ерлерге «материалдық құндылықтар» тән. Деректер жоғары жалақы мен қаржы жағдайына қол жеткізу ниетімен Ресей мен Қазақстанның жастарына материалдық құндылықтарға бағдар береді. Соған қарамастан, «еңбекке деген қызығушылық» және «еңбек нәтижесі» қазақстандық жастар үшін маңызды. Жүргізілген зерттеулердің құндылығы еңбек құндылықтарының кәсіпті таңдауға нақты себептері мен қазақстандық жастарды жұмысқа орналастыру стратегиялары анықталды. Жұмыстың нәтижелері осы тақырып бойынша ғылыми жұмыстар жазу және «Әлеуметтану» мамандығы бойынша арнайы курстар жүргізуге арналған.

Түйін сөздер: Қазақстан, жастар, әлеуметтік құндылықтар, еңбек құндылықтары, құндылық бағдарлары, материалдық құндылықтар, автономды құндылықтар, гибридік құндылықтар.

Садырова М.С.¹, Алтынбеков А.Б.², Ақмади М.А.³

¹доктор социологических наук, профессор, e-mail: msadirova58@mail.ru

²PhD докторант, e-mail: aidos.phd@gmail.com

³магистрант, e-mail: makoni2494@gmail.com

Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы

Трудовые ценности современной молодежи г. Алматы: реалии и перспективы

В статье рассматривается динамика трудовых ценностей современной казахстанской молодежи. Цель данной статьи – показать иерархию и направления изменения трудовых ценностей молодежи в условиях модернизации казахстанского общества. Научной значимостью является выявление гендерных особенностей трудовых ценностей молодого поколения. Практическая значимость заключается в составлении иерархии жизненных ценностей молодежи. Статья основывается на результатах, проведенных авторами полевых социологических исследований в г. Алматы (январь–апрель 2014 г.). В исследовании была задействована молодежь от 16 до 29 лет. Выборка – 500 респондентов (индивидуальное стандартизированное интервью). Была привлечена молодежь 7 районов г. Алматы, которая подтверждает репрезентативность проведенного исследования. При 95% верного интервала статистическая ошибка не превышает $\pm 3,1\%$. Информация, полученная в ходе проведенного исследования, была обработана компьютерной программой SPSS 17.0. Основные результаты исследования показывают, что для молодежи основными ценностями остаются ценности личного характера, как семья и здоровье. Наблюдаются среди казахстанской молодежи такие тенденции по отношению трудовой деятельности, как инертность, потребительское и иждивенческое настроение. Проанализированы представления казахстанской молодежи о трудовых ценностях по критериям мотивов выбора профессии и стратегии занятости с учетом гендерной специфики. Сравнительный анализ иерархии жизненных ценностей современной казахстанской молодежи в гендерном аспекте показывает стремление и близость женщин к «автономным ценностям (саморазвитие)», а мужчинам присущи больше всех «материальные ценности». Данные показывают ориентированность молодежи России и Казахстана к ценностям материального характера как стремление достичь высокой зарплаты и материального положения. Тем не менее важными для казахстанской молодежи являются «интерес к труду» и «результаты труда».

Ценность проведенного исследования заключается в том, что выявлена корреляция трудовых ценностей с реальными мотивами выбора профессии и стратегиями занятости казахстанской молодежи. Итоги работы можно использовать при написании научных работ по данной теме и преподавании специальных курсов по специальности «Социология».

Ключевые слова: Казахстан, молодежь, социальные ценности, трудовые ценности, ценностные ориентации, материальные ценности, автономные ценности, гибридные ценности.

Statement of the problem and direction of the research.

The problem of the transformation of labor values occupies a special place in the functioning of new socio-economic relations in Kazakhstan. The transition to market relations destroyed the old system of labor motivation of the individual, and the new system of labor orientations is at the stage of formation. Social changes in the Kazakh society led to a shift in value priorities in the world of work and professional attitudes of modern youth. There is a reassessment of the value orientations of the individual. Especially the attitude of modern youth towards work has changed. If during the Soviet period labor was perceived as a duty of man, now every person can freely choose the sphere of labor activity. On the one hand, in modern society labor is the foundation of the well-being of the individual and his family. Labor values become the basis of employment, entrepreneurship, productivity and quality of labor, life and material well-being of a person. Consequently, labor is estimated by young people as a basis for self-development, self-sufficiency and self-realization. Market relations make their adjustments in the implementation of value orientations of young people. On the other hand, among young people, there is a tendency to intensify the processes of standardization of cultural consumption and recreational behavior, approved by the passive-consumer attitude to the labor process. For modern youth in general, a change in the orientation of life orientations from the social (collectivist) component to the individual is typical (Karavaeva, 2004: 38). Sharing this opinion, it should be noted that in market relations, internal motivation and attitude towards the work of the individual is the determining indicator of the strategy of career choice and career development. So, according to the results of Russian scientists, consumer orientations prevail in the social, including labor values of modern youth (Karpukhin, 2003). Among the youth there is also an inertia and a dependent mood.

The object of the study is the youth of Almaty.

The purpose of the study is a comprehensive analysis of the labor values of Kazakhstani youth. The task was set by conducting a specific sociological study to show the main types and directions and motivational structure of the labor values of young people. When writing the article, methods of monographic and desk research, analysis of statistical and secondary data on the research topic were used. The sociological research was carried out by questioning and processed by the program SPSS 17.0. In the study of this problem the following hypotheses are posed:

- labor values depend on the attitude to work and the choice of profession;
- motives for choosing a profession affect the formation of material, autonomous and social values;
- labor values are gender specific.

The significance of this work is that this problem is examined from the sociological point of view.

Increased interest in the study of labor values of young people in Almaty is determined for several reasons: First, young people are a special labor, intellectual and cultural potential of the society; secondly, social adaptation and the formation of social, incl. labor values of young people occurs at the decisive stage of life for any person, when the world outlook and leading directions of his life position are formed, a specialty is acquired, the foundations of social behavior are laid; Thirdly, the labor values of young people influence the attitudes of life, the way of life of young people; Fourth, young people become the most dynamically adapting to new conditions among social groups. At the same time, due to the fact that young people are only «at the beginning of their life's journey,» it is least protected from the impact of social dysfunctions of the transformation process. On the other hand, tracing the form and pace of the formation of value orientations of young people will make it possible to provide the structure of labor values for young people in Kazakhstan society as a whole.

Before analyzing the current state of labor values of modern Kazakhstani youth in an applied aspect, we will focus on some theoretical problems.

In the modern scientific literature on the study of social values, a number of trends are singled out.

In the concept of E. Durkheim, the influence of value-normative systems on man and society is analyzed (Durkheim, 1991). M. Rokić formed two value sets of 36 values (sets of values) called «Rokeach Value Scale» (Rokeach, 1989; Rokeach, 1973). In the classification of social values, the value scale of Rokich is a methodology for studying this problem. At the present time, Russian scientists single out the values attainable by people; common to all people values; values based on culture, habitat, social institutions, personal qualities of a person. This typology is applicable in system analysis of this problem.

To the researchers investigating the problem of values as an indicator of the socialization of the individual, one can include Schwartz and W. Bilski (Schwartz., Bilsky, 1990). Ronald Inglehard, on the basis of many years of research, concludes that the state develops when autonomous values are formed

(Inglehart, 2008: 141). The study of autonomous values as a type of labor values is a new direction in sociological science. This direction makes it possible to reveal the level of conscious and purposeful attitude to labor activity.

Based on the monographic analysis in this area, we have identified the following groups of researchers of the social values of the individual.

The first group of scientists associate the formation of values with the basic social orientations of the individual and social groups. Interesting is the opinion of J.T. Toshchenko, who stresses that «the basic values ... characterize the basic orientations of people both in life in general and in the main spheres of their activity: in labor, in politics, in everyday life, etc.» (Zimin, 2012: 75). Among the new trends, it should be especially noted the attempts of Russian scientists to enrich the methodology and methods of sociological research of value orientations (Toshchenko, 2014; Yadova, 2012; Selivanova, 2013; Khairullina, 2012; Petrov, 2008). In this direction labor values are studied taking into account the labor behavior of a person in various social institutions. Particular attention is paid to comparative analysis of traditional and modern values of youth.

The second group of scientists, studying values, emphasize the motivational structure of the work behavior of the individual. In this direction we share the position of IA. Surin, which defines values as the beliefs of people, social groups, society, but claims that not any, but only in relation to the goals to which they should strive. (Surina, 1999: 95).

The third group of scientists emphasizes the importance of goal-setting in the price structure. This group can be attributed to the theoretical statements of LG. Yuldasheva. It defines values as meaningful, generally accepted and shared beliefs in society about the goals that people should strive for, and the main means to achieve them (Yuldashev, 2011: 147).

The fourth group of scientists study values from the socio-psychological point of view. Characteristics of values from the personal and psychological point of view are analyzed in the studies of V.S. Maguna (Magun, 2010) and A.O. Milanchenko (Milanchenko, 2012). Philosophical and sociological characteristics of value orientations are set forth in the research of A.N. Nysanbaeva and GS. Abdirayymova (Nysanbaev, 2011; Abdirayymova, 2005).

Characterizing the value system of modern youth, sociologists identify the following trends: 1. The increased level of education and lack of

coherence in the social and personal meaning of education in the youth environment; 2. Recognition of the social significance of youth participation in public life and the desire to assert itself in the non-productive sphere, mainly in the sphere of leisure; 3. Priority of consumer orientations over creative, creative; 4. Ousting the values of national culture with Western patterns of behavior and symbols; 5. Weak individualization and selectivity of culture associated with the dictates of group stereotypes (Man'ko, Ohanian, 2008: 56).

An analysis of the study of value preferences of modern youth shows the effectiveness of applying the methodology of system analysis. The study of the macro, -mes and micro factors that influence the formation and change in the structure of the value orientations of a given social group allows a deeper and more reliable analysis of the correlation of labor values with the motives for choosing a profession, attitude toward the profession and the strategy of youth employment.

Methodology and method of research.

The article is based on the results of field research conducted by the authors in Almaty (January-April 2014). The study involved young people from 16 to 29 years old. Sampling - 500 respondents (individual standardized interview). The youth of 7 districts of Almaty were attracted, which confirms the representativeness of the conducted research. At 95% of the correct interval, the statistical error does not exceed $\pm 3.1\%$. The information obtained during the research was processed by the computer program SPSS 17.0. Also, the authors conducted a desk study (traditional analysis of documents). Within the framework of this methodology, the analysis of documents from secondary theoretical and monographic sources was carried out.

Results and discussion

Dynamics of value orientations of modern youth. The dynamics of value orientations of young people in Kazakhstan can be traced by the results of the studies carried out by the Institute of Philosophy and Political Science of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan in 2010, the World Values Survey in Kazakhstan in 2010-2014. and the authors of this article. In the study of the Institute of Philosophy and Political Science of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan in 2010, the following hierarchy of life values of respondents is presented: family - 63.7%; health - 58.0%; prosperity - 34.9%; well-being - 31,7%; labor - 31.5%; professionalism - 22.15% (Nysanbaev, 2011). On this basis, A.Nysanbayev focuses on universal, dominant,

stable, unstable (variable), insignificant (small) values. The dynamics of changes in the value orientations of young people can be shown on the basis of a comparative analysis of the results of the World Values Survey in Kazakhstan 2010-2014, in which the family (91.4%), health (91.1%), friends (53.9%), free time (51.1%), religion (24.3%), politics (9.5%). The following values are less important: politics (61.0%), religion (44.9%), free time (12.7%), friends (9.4%), work (7.7%), family (0, 8%.) (World Values Survey 2015). In a study conducted by S.V. Yavona, among the vital goals for young people in Russia, «high earnings, material prosperity» (19%) are taken first, then «it's a matter of soul, an interesting job» (15%) and, finally, «good relations in the family» 12.1% [Javon, 2012]. In the studies conducted by the Russian scientist S. Magun from 1991 to 2004, It was shown that in the Russian society in the structure of labor values the respondents preferred a high salary (96.0%), reliability of the workplace (80.0%), interesting work (72.0%). (Magun, 2000; 2003; 2006).

Measuring the hierarchy of labor values towards stable work shows the impact of market relations, strong competition in the labor market on the professional strategies of modern youth. In such a situation, the person is important not only the size of the salary and the content of labor, but also the guarantee of the workplace is of particular importance. In this respect,

young people are a socially vulnerable group. At the beginning of the labor path, it is on the periphery of the labor market. Therefore, young people, along with high wages, are more concerned about the stability of the work. On the other hand, young people in the labor market are characterized by a high level of potential and actual professional mobility. In this respect, we can not say that this indicator is important for all segments of the youth. Our results confirm and supplement the past conclusions of the world study of values about the preferences of modern youth regarding work. The obtained results indicate that the dominant trend is the maximization of earnings, not by raising the level of qualifications and career growth, i.e. self-improvement, but by minimizing risks and labor costs.

Consequently, for Russian youth, «high earnings, material prosperity» is paramount importance, and for the youth of Kazakhstan - a family. It should be noted that in the Kazakhstan studies conducted in 2010-2014, the growth of family values among young people is shown.

These results are confirmed by the studies carried out by the authors of this article (Table 1). The top five values of youth in Almaty include values: «family happiness» (68.2%), «own health», «health of loved ones» (53.2%), «striving for interesting and profitable work» (51, 4%), «to become a good specialist (32.4%), achieve their fair work (31.0%), reach wealth (25.2%).

Table 1 – Life values of youth in Almaty (% of respondents)

Life values	Answers
Family happiness	68,2%
Own health, health of loved ones	53,2%
Striving for interesting and profitable work	51,4%
Execution of the debt to the Almighty	34,4%
Become a good specialist	32,4%
Total reach by their fair work	31,0%
To help society, the fulfillment of human duty	25,4%
Reach wealth	25,2%

The results of our research are comparable with the results of other authors, indicating such priorities for young people as love, family, health, friends, material prosperity, favorite work. The obtained results show that the dominant value in the world of work is material values. As well as peculiar to

this social group, the youth of Kazakhstan strives to achieve a high salary and financial position. Nevertheless, for young people, personal values, such as family and health, remain core values.

The structure of labor values of modern youth in Kazakhstan based on the results of a specific

sociological study. Labor values occupy a special place in the structure of the life values of young people. When studying the labor values of young people, it is important to focus not on quantitative and qualitative indicators of work. In the modern community in the era of the fourth stage of the world scientific and technological revolution and the third stage of social modernization in the Kazakh society, the value of labor acquires a new qualitative level. In the modern world economy, the development of automation, computerization and the introduction of digital technology forces work to rise to a new qualitative level of development. Consequently, the quality of labor primarily depends on the quality, structure and content of the individual's personal values.

In the research plan, we have isolated autonomous, material, status, social and hybrid labor values (Table 2).

Autonomous values include personal and professional development (31.0%), independence and autonomy (4.8%), work should be interesting (44.8%), the opportunity to work independently (30.0%), creative freedom and opportunity (10.4%), higher education, the result of labor (36.8%), initiative and diligence (30.0%). This group of young people has a high professional potential and is a dignified reserve in the economic and administrative sphere of Kazakhstan.

The structure of material values consists of such components as financial condition, salary (47.4%), working conditions (26.2%), job security and stability (37.0%), material welfare (22.2%), the availability of work with the necessary equipment, high technologies and other values that relate to material goods (26.2%). On the one hand, the status of material values is directly related to material well-being. The desire of young people for high-paying work can be the result of a low level of material well-being, i.e. is caused by the need to adjust the material and financial situation. Consequently, the structure of the needs and value orientations of modern Kazakhstani youth is very complex. Also, for the respondents, the «guarantee of preserving the workplace» is of no small importance. stability of work (7.7%).

On the other hand, the desire of 47.4% of respondents to «profitable work» shows the significance of material values for modern youth. This fact can be associated with difficulties of a material nature at the start of life. Often, young people face the problems of scanty wages, inaccessibility to high-paid jobs, unsettled housing

and household problems. In these conditions, the orientation of young people to material values is related to life situations, orientation and dependence on highly paid work.

Structural values are mainly manifested through values such as career (31.0%), power, prestige and influence. Structural values are characteristic of young people aged 25-29 years, those who have certain professional experience and are oriented toward raising their social status. Structural values are interrelated with autonomous values in the world of work.

Social values include the relationship in the group (7.0%), altruism, the utility of labor for society (5.7%), assistance to the needy (3.9%), social safety of labor (3.4%), social responsibility, job satisfaction. These values are typical for all groups of respondents. A low level of social values is a spin-off of individual youthful assumptions in the world of work.

Hybrid values are held back by the fact that they combine inactive values above these types of values. This type of values includes the use of official position (6.2%), corruption (0.6%), light work, flexible work schedule (9.6%), lobbying, faith in luck, violation of discipline, coercion and willingness to use any methods to achieve their goals, etc. It is encouraging that young people in the structure of labor values are less focused on hybrid values, Modern youth understands that a good salary does not come easily. Easy work can not become the basis of a good salary. The provision of a «social package and social guarantees» is not important for young people, and we associate this with a decrease in the paternalistic values of youth, as well as the insufficiency of the level of the social package. When the size of the social package is minimal, young people seek to achieve their own well-being by means of high wages. It can be concluded that for modern youth it is more feasible to achieve a high social position, not through social benefits, but through good work and high wages. The analysis of the received data confirms that the modern youth in the hierarchy of labor values gives high priority to «high wages» (47.4%), «interesting work» (44.8%), job security (37.0%). A feature in changing the labor values of young people is that they place an important place in the labor activity not only on the size of their income. «Interest in labor» (44.8%) and «labor results» (36.8) occupy a significant place in the structure of their labor preferences.

Table 2 – Labor values of young people in Almaty (% of those surveyed)

Youth labor values	Answers
High salary	47,4%
Interesting job	44,8%
Guarantee of preservation of the workplace	37,0%
Results of labor	36,8%
Good relations with colleagues at work	33,6%
Good conditions for career growth	31,0%
Opportunity for personal and professional growth	30,0%

According to these indicators, it is possible to determine the level of competitiveness of modern youth in the labor market. High interest and motivation of modern youth for professional activity leads to high productivity and quality of their work. This is confirmed by the results of the study. (36.8%) of the respondents noted the importance of the achievement of the results of labor. Young people understand that the modern labor market requires the employee to be highly motivated, motivated, productive in relation to work.

Gender specificity of labor values of Kazakhstan youth.

In the gender perspective, the influence of traditional values prevails in the life values of Kazakhstani youth. Men and women almost equally prefer family happiness. «Family happiness» was chosen by 14.6% of men and 13.3% of women. Consequently, the importance of family values is understood and shared by men on a par with women. The variant «Striving for interesting and profitable work» is preferred by the male half of the respondents. (men - 11.5%, women - 9.7%). And in the answer to the question: «Women are the most popular women (men - 1.9%, women - 2.6%)». If you compare the answers to the above questions, then there is an orientation of men to «high-profit work», and women - to «work on the soul.» The tendency of men to high-profit work is evident from the answer to the question: «To achieve wealth». (men - 6.0%, women - 4.4%). To the question: «Do not lag behind the rhythm of life» was answered positively by 3.1% of men, 4.5% of women. The predominance of women in this matter shows the essence of women: to keep up with «fashion», to be no worse than others. Modern women of a younger age are more adapted, ready to accept social changes. It should also be noted that among young people, 3.5% of men and

6.0% of women want to «live among educated and cultured people.» Modern young girls tend to keep up with the demands of the modern labor market. Economic freedom and competitiveness play an important role for them. The results of the research showed qualitative changes in the motivational structure of a modern young woman in Kazakhstan.

So, if the hierarchy of the life values of modern Kazakhstani youth is grappled in a gender aspect, women's desire and closeness to «autonomous values (self-development)» is observed, and men have the most «material values». Given the small difference in responses between men and women, it is impossible to draw unequivocal conclusions in the gender perspective of the value orientations of modern youth. This trend is confirmed by the results of the research conducted by the World Values Survey in Kazakhstan in 2010-2014. To the question: «You agree with this statement that it is not the best way to work for achieving autonomy, independence» - yes 56,2% of young people answered. Of these, 63.1% of women and 48.7% of men. Indifferent to the achievement of autonomy and independence of 30.4% of respondents. Of these, 37.4% of men and 25.5% of women. 13.4% of respondents disagree with this statement. Of these, 13.9% of men and 11.3% of women.

In the gender perspective, men (11.6%) are more eager for interesting and lucrative work than women (9.7%). Men are the most responsible in professional activities. 2.6% of women and 1.9% of men are motivated to work in the chosen profession. The respondents' answers show that women have the value of «work in the chosen profession». According to the results of the survey, 6.0% of men and 4.4% of women are striving to achieve wealth, i.e. certain well-being. Values, how to be a good specialist (men-6.5%, 6.7% - women), achievement of all

fair labor (men-6.4%, 6.3% -women), achievement of worthy status in society (male- 3,8%, 3,5% - women), freedom and independence (men-3,6%, 3,5% - women) are important for men and women.

For young people, values such as the desire for honor and recognition (men-2.2%, women-2.9%), quality education (men-2.6%, women-2.6%), career growth (men-1,7%, women-1,1%), aspiration to easy and highly paid work (men-1,2%, women-1,4%).

For men in professional work, high wages are important (men -17.6%, women- 14.9%), freedom in the labor process (men -6.4%, women-4.2%). It was revealed that men prefer material values more. It should be noted the importance of material values for women. In market conditions, the proportion of women seeking economic freedom is growing. Consequently, the competitiveness of women in employment is also growing.

For women, good working conditions are important (men - 14.3%, women - 14.9%), interest, importance and content of work (men -10.8%, women- 13.4%), Recognition of work by society (men-5.6%, women-7.8%), Social package and social guarantees (men -3.8%, women - 4.3%). On the following questions, the respondents' answers coincide: good conditions for career growth (men -15.4%, women - 15.3%), stability and job security (men -14.6%, women- 14.3%), work in prestigious company, good relations with colleagues and with management (men -11.4%, women-11.0%). Comparison of the results of respondents' answers shows that men tend to the desire for material values, and for women to social values. For women, the content of labor is of great importance, to do what you love.

Strategies to achieve the labor values of Kazakhstan's youth. One of the directions of the research was to identify strategies for achieving the labor values of modern Kazakhstani youth. According to the content of labor motivation of Kazakhstan youth, the following classification is given:

The first group, motivated by the achievement of a high level of income through professional growth. The results of the study confirm the presence among the youth of a group that places first on the labor dedication, the content of labor and personal achievement, i.e. career. This group is characterized by high labor motivation, high creative potential and is the main engine of future social and economic changes in the society.

Among the young people it is especially possible to single out a group that considers «zealous and interesting work» a guarantee of high financial position and reliable employment. In this group, the

self-giving and creative character of labor activity comes first, and the achievement of a high level of well-being.

Attention is also drawn to that part of the youth, which refers to labor as a way of comfortable and selfless pastime. This group of young people is characterized by individually oriented motivation in relation to work. For them it is important to have comfortable working conditions and satisfaction of personal interests in the labor process.

The motives for achieving the labor values of young people in Kazakhstan differ in the following areas.

The first group of respondents to trust in labor values trusts only themselves (68.1%). Among them, 66.7% of men and 69.3% of women. These data show that young people are characterized by a decrease in paternalistic views and an increase in individualistic attitudes. Representatives of this group are focused on improving their own situation, that is, they are aimed at achieving a certain social status and entrepreneurial activity. At the same time, it should be noted that self-confidence rises by 20-29 years. As the age increases, a person acquires confidence in himself and in his professional activity. This group of young people is distinguished by self-confidence, in their professional and personal abilities. They are characterized by rationality, high level of professional mobility and the introversion of social behavior. Analysis of research data shows that «interest in labor» and «labor outcomes» are also important for modern youth. On these indicators it is possible to determine the level of competitiveness of modern youth in the labor market. High interest and motivation of modern youth for professional activity leads to high productivity and quality of their work. This is confirmed by the results of the study. 7.6% of respondents noted the importance of the achievement of labor outcomes. Young people understand that the modern labor market requires the employee to be highly motivated, motivated, productive.

The second group, motivated by the achievement of a high level of income in an easy way, making minimal efforts (resources of parents, good acquaintances, etc.). Respondents are focused on supporting relatives and friends (11.4%), on luck (9.9%). This group of young people is characterized by extravagance, infantilism, insecurity and orientation of assistance from outside. In this group also a low level of social, including labor, adaptation and identification. This group includes young people from 18-21 years old, who are at the stage of professional development.

The third group - with a low level of labor motivation. For this group is not interested in the size of income and the quality of welfare. This attitude is the result of the inertia and insecurity of young people in their professional abilities. Young people in this group are not completely sure of themselves and in their professional competencies (33.0%). They are extroverted, not oriented to professional changes, social activity at a low level. Some of the youth of this group are sure that if they lose this job, they will not be able to find a new job and may remain unemployed (37.0%).

A comparison of the results obtained by Kazakhstani and Russian researchers shows the general and the difference in the structure of the labor values of modern youth.

Proceeding from the listed data it is possible to draw the following conclusions:

1. The most important basic values for modern Kazakhstani youth are «family», «health», «high financial position», «good work»;

2. Kazakhstan youth in labor values focuses on «income size», «labor content», «stability» and «performance»;

3. Young people in the structure of labor values less focus on values such as easy and lucrative work, the availability of social benefits and extra days off, the possibility of using office, receiving bribes.

4. Value orientations in relation to labor directly affect the level of professional mobility of modern youth.

Әдебиеттер

Абдирайымова Г.С. Ценностные ориентации современной молодежи социологический анализ. Алматы: Издательство БАУР, 2005.

Дюркгейм Э.О разделении общественного труда: Метод социологии (перевод с французского). М.: Наука, 1991.

Зимин В. А. Политическая модернизация в России. Самара: Издательство Самарского научного центра Российской академии наук, 2012.

Караваева В. А. Социальный портрет учащейся молодежи. М.: Инфра-М, 2004.

Карпунин О.И. Молодежь России: особенности социализации и самоопределения // Социологические исследования. – 2000. – № 3. – С. 124-128.

Магун В.С. Базовые ценности – 2008: сходства и различия между россиянами и другими европейцами: Препринт WP6/2010/03 М.: Издательский дом Государственного университета Высшей школы экономики, 2010.

Магун В.С. Об изменениях трудовых ценностей российского населения // Куда идет Россия?.. Власть, общество, личность. Вып. 7: Сб. стат. / Под ред. Т.И. Заславской. VII. М.: Изд-во Института «Московская школа социальных и экономических наук», 2000. – С. 25-36.

Магун В.С. Смена диапазона // Отечественные записки. 2003. – №3. – С. 81-93.

Магун В.С., Энгватов М.В. Динамика притязаний и изменение ресурсных стратегий молодежи: 1985-2005 гг. // Отечественные записки, 2006. – №3. – С. 45-56.

Манько Ю.В., Оганян К.М. Социология молодежи. СПб. ИД «Петрополис», 2008.

Миланченко А.О. Ценность труда в современном российском обществе // Молодой ученый. 2012. – №4. – С. 514-517.

Нысанбаев А.Н. Мир ценностей независимого Казахстана. Алматы: КМ МОН РК. 2011.

Петров А.В. Ценностные предпочтения молодежи: диагностика и тенденции изменений // Социологические исследования. 2008. – №2. – С. 68-80.

Селиванова З.К. Динамика и взаимосвязь ценностных ориентации и жизненных целей городских подростков // Социологические исследования, 2013. – №8. – С. 80-86.

Сурина И.А. Ценности. Ценностные ориентации. Ценностное пространство: вопросы теории и методологии. М.: Социум, 1999.

Тощенко Ж.Т. Экономическое сознание и поведение: четверть века спустя (конец 1980-х – начало 2010 г.г.) // Социологические исследования, 2014. – №7. – С. 51-63.

Хайруллина Ю.Р. Ценности в сфере труда: особенности и факторы. На материалах Республики Татарстан // Социологические исследования, 2003.- №5. – С.42-46.

Юлдашев Л.Г. Теории ценности в социологии: вчера и сегодня // Социологические исследования, 2001. – №8. – С. 146-151.

Явон С.В. Ценностные ориентации молодежи среднего Поволжья // Социологические исследования, 2012. – №5. – С. 89-95.

Ядова М.А. Современное и традиционное в ценностях постсоветской молодежи // Социологические исследования, 2012. -№ 1. – С. 114-125.

Inglehart R. Changing Values among Western Publics from 1970 to 2006 // West European Politics, 2008. – No. 31 (1-2). – P. 130-46.

Rokeach. M. The nature of human values. New York: Free Press, 1973.

Rokeach M. and Ball Rokeach M. Stability and Change in American Values Priorities // American Psychologist, 1989.- No. 44. – P. 775-85.

Schwartz S.H., Bilsky W. Toward a Theory of the Universal Content and Structure of the Values: Extensions and Cross-Cultural Replications // *Journal of Personality and Social Psychology*, 1990. – No. 58. – P. 878-91.

References

- Abdirayymova G.S. (2005) Tsennostnyye oriyentatsii sovremennoy molodezhi sotsiologicheskiy analiz [Value orientations of modern youth sociological analysis.] Almaty: Publishing House of BURD.
- Durkheim, E. (1991) O razdelenii obshchestvennogo truda: Metod sotsiologii [On the division of social labor: The method of sociology] (translation from French). Moscow: Nauka.
- Zimin V.A. (2012) Politicheskaya modernizatsiya v Rossii [Political modernization in Russia]. Samara: Publishing House of the Samara Scientific Center of the Russian Academy of Sciences.
- Karavaeva V.A. (2004) Social portrait of young students. M.: Infra-M.
- Karpukhin O.I. (2000) The Youth of Russia: Features of Socialization and Self-Determination. *Sociological Research*. № 3. P. 124-128.
- Magun V.S. (2010) Basic values - 2008: similarities and differences between Russians and other Europeans: Preprint WP6 / 2010/03 M.: Publishing house of the State University of Higher School of Economics.
- Magun V.S. (2010) On the changes in labor values of the Russian population // Where is Russia going? .. Power, society, personality. Issue. 7: Sat. stat. Ed. T.I. Zaslavskaya. VII. Moscow: Publishing house of the Institute «Moscow School of Social and Economic Sciences». P. 25-36.
- Magun V.S. (2003) Change of the range. *Otechestvennye zapiski*. № 3. Pp. 81-93.
- Magun V.S., Engovatov M.V. (2006) Dynamics of claims and changes in youth resource strategies: 1985-2005. *Domestic notes*. № 3, Pp. 45-56.
- Man'ko Yu.V., Ohanyan K.M. (2008) *Sociology of youth*. St. Petersburg. Publishing house «Petropolis».
- Milanchenko A.O. (2012) The Value of Labor in Modern Russian Society. *Young Scientist*. № 4, P. 514-517.
- Nysanbaev A.N. (2011) The world of values of independent Kazakhstan. Almaty: KM MES of the RK.
- Petrov A.V. (2008) Value preferences of youth: diagnosis and trends of change. *Sociological research*. №2, pp. 68-80.
- Selivanova Z.K. (2013) Dinamika i vzaimosvyaz' tsennostnykh oriyentatsii i zhiznennykh tseley gorodskikh podrostkov [Dynamics and interrelation of value orientations and life goals of urban teenagers]. *Sociological research*. No. 8, Pp. 80-86.
- Surina I.A. (1999) Values. Value orientations. Value space: questions of theory and methodology. Moscow: Sotium.
- Toshchenko Zh.T. (2014) Economic consciousness and behavior: a quarter of a century later (late 1980s – early 2010). *Sociological research*. No. 7, P. 51-63.
- Khairullina Yu.R. (2003) Values in the world of work: characteristics and factors. On the materials of the Republic of Tatarstan. *Sociological research*, № 5, 42-46.
- Yuldashev L.G. (2001) Value theories in sociology: yesterday and today. *Sociological research*. № 8, Pp. 146-151.
- Yavor S.V. (2012) Value orientations of young people in the middle Volga region. *Sociological research*. №5, pp. 89-95.
- Yadova M.A. (2012) Sovremennoye i traditsionnoye v tsennostnykh postsovetskoy molodezhi. *Sotsiologicheskiye issledovaniya* [Modern and traditional in the values of post-Soviet youth]. *Sociological research*. № 1, P. 114-125.
- Inglehart R. (2008) Changing Values among Western Publics from 1970 to 2006. *West European Politics*. No. 31 (1-2), P. 130-46.
- Rokeach, M. (1973) The nature of human values. New York: Free Press.
- Rokeach M., Ball Rokeach M. (1989) Stability and Change in American Values Priorities. *American Psychologist*. No. 44, P. 775-85.
- Schwartz S.H., Bilsky W. (1990) Toward a Theory of the Universal Content and Structure of the Values: Extensions and Cross-Cultural Replications. *Journal of Personality and Social Psychology*. No. 58, P. 878-91.

Төлегенов А.Т.¹, Шеденова Н.У.²

¹1 курс магистранты, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Қазақстан, Алматы қ., e-mail: abylai.0911@mail.ru

²әлеуметтану және әлеуметтік жұмыс кафедрасының докторы, доцент,
әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.,
e-mail: nshedenova@gmail.com

**ҮШ ТІЛ САЯСАТЫНЫҢ ДАМУЫНДАҒЫ ҚОҒАМДЫҚ
ПІКІР МЕН ҚОҒАМДЫҚ ОЙДЫҢ ҚОЛДАУЫ МЕН РӨЛІ**

Әлеуметтік ғылым қазіргі қоғамның динамикалық даму процестеріне, интеграциялық және жаһандану құбылыстарына, сонымен қатар әлемдік қауымдастықта халықаралық қатынастардың ұлғаюына байланысты тіл саясаты мәселесіне өте қатты қызығушылық танытуда. Тіл саясаты мәселесі қазақстандық қоғамда ерекше назар аудартады, өйткені тілдік сипаты ерекше әлеуметтік кеңістікте бейнеленеді, бұл қоғамда екі мықты тілдік қауымдастық (қазақ тілі және орыс тілі) қатар бірге өмір сүруде, сол себепті бұл мәселенің мұқият мәнін түсіну керек. Қазақстан Республикасының тіл саясаты политілді тұлғаны қалыптастыруға бағытталған, мемлекеттік тілдің болашақта дамуына және жетілуіне, орыс тілінің функционалдық маңыздылығын сақтауына, Қазақстандағы басқа ұлттардың этникалық тілдерінің дамуына, ағылшын тілін қолдану мен меңгеруіне ерекше назар аударылған. Осыған байланысты Қазақстан Республикасы қоғамдық өмірінің барлық саласында ағылшын тілі дәріптелуі байқалуда. Зерттеу міндеттері:

– тіл саясатының дамуындағы қоғамдық пікір мен қоғамдық қатынастың рөлін зерттеудегі әлеуметтанулық, социолінгвистикалық, философиялық және басқа әлеуметтік концептуалды тәсілдерін анықтау;

– үш тіл саясатының білім беру және мәдениет салаларында енгізілуінің ерекшеліктерін қарастыру;

– Қазақстандағы тіл саясатының даму деңгейлерін және өзекті мәселелерінің мағынасын сипаттау;

– қазақ тіліндегі интернет-ресурстардың және оның ішіндегі электрондық БАҚ және әлеуметтік желілердің даму тарихының ерекшеліктері мен қиыншылықтарын айқындау.

Зерттеу жұмысының жаңалығы: Үш тіл мәселесі туралы қоғамдық пікірді қазіргі таңдағы зерттеулер жоқтың қасы. Сонымен қатар, адамдардың көпшілігі белгілі бір мәселеге байланысты өз пікірін білдіргісі келсе, интернет кеңістігі арқылы жаза алады, оның ойын көрушілер ауқымы өте кең және де сол пікір арналған адамына тез жетеді. Үш тіл саясатына байланысты интернет-ресурсындағы қоғамдық пікірлерді зерттеулер жоқ. Алайда зерттеу жұмысының жаңалығы үш тіл саясатына байланысты интернет-ресурстардың қоғамдық пікірді контент және критикалық дискурс талдау арқылы зерттеуінде.

Тәжірибелік маңыздылығы: Қазақ тілдің құзыреттілігіне үш тілдік саясаттың әсері және де қазіргі таңда бұл саясат қалай қабылданып жатыр деген сұрақтар туындайды. Осындай сұрақтарға жауап беру мақсатында интернет кеңістіктегі белсенді қолданушылар, олардың ішінде ата-аналар, студенттер, мұғалімдер және т.б. үш тіл саясаты туралы талқылауда. Өйткені бүгінгі күні өз ойын ашық білдіруде интернет жақсы рөл атқарады, сол себепті де үш тілділік қызу талқылануда.

Түйін сөздер: қоғамдық пікір, үш тілдік саясат, тілдік саясатқа қоғамның қатынасы, интернет-ресурстар, контент-талдау, критикалық дискурс.

Tolegenov A.T.¹, Shedenova N.U.²

¹ 1 course master degree student, al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty, e-mail: abyulai.0911@mail.ru

² doctor of sociology, assistant professor of the Department of Sociology and Social Work, al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty, e-mail: nshedenova@gmail.com

Public opinion, support and role in the development of the policy of trilingualism

Sociological science is characterized by a special interest in the problem of linguistic politics, conditioned by the processes of dynamic development of modern society, integration and globalization phenomena, as well as the expansion of interethnic contacts in the world community. Questions of language policy acquire special significance in relation to the realities of Kazakhstani society, where the language picture represents a unique sociological space in which two functionally powerful language communities coexist (Kazakh and Russian), so this problem requires careful reflection. It should be emphasized that the language policy of the Republic of Kazakhstan is aimed at the formation of a multilingual personality, where special attention is paid to the further development and promotion of the state language, preservation of the functional significance of the Russian language, the development of ethnic languages of representatives of other nationalities of Kazakhstan, mastering and using the English language. In this regard, there is a popularization of the English language in all spheres of public life in the Republic of Kazakhstan. The objectives of the research:

- to determine the sociological, sociolinguistic, philosophical and other social conceptual approaches to the research of the role of public opinion and attitude of the society in the development of language policy;
- to consider the features of adoption of the trilingual policy in the spheres of education and culture;
- to characterize the topical problems and stages of language policy in Kazakhstan;
- to reveal the peculiarities and difficulties of developing the Kazakh-language Internet resources, including electronic media and social networks.

Scientific novelty of the research: the diploma work is devoted to sociological study of the process of formation of the attitude of the Kazakhstan society to the trilingual policy introduced by the state in education and culture. Such Internet resources as electronic media and social networks are chosen as an object of the research. It allows to study the discussion of the trilingual policy by the population and formation of public opinion on this issue.

Practical significance: In the work the need of studying the process of formation of the public opinion of the population about the trilingual policy is justified as conditions of its successful realization. On the basis of it recommendations about information policy in the matter are proposed. The necessity of conducting a content analysis and critical discourse analysis as methodologies of sociological research of the formation of the public opinion and in general the attitude of the society to the trilingual policy is proved.

Key words: public opinion, trilingual policy, attitude of the society towards the language policy, Internet resources, content analysis, critical discourse.

Төлегенов А.Т.¹, Шеденова Н.У.²

¹ магистрант 1 курса, Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы, e-mail: abyulai.0911@mail.ru

² доктор социологических наук, доцент кафедры социологии и социальной работы, Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы, e-mail: nshedenova@gmail.com

Общественное мнение, поддержка и роль в развитии политики трехязычия

Социологическая наука характеризуется особым интересом к проблеме языковой политике, обусловленной процессами динамического развития современного общества, интеграционными и глобализационными явлениями, а также расширением межнациональных контактов в мировом сообществе. Вопросы языковой политики приобретают особое значение применительно к реалиям казахстанского общества, где языковая картина репрезентирует уникальное социологическое пространство, в котором сосуществуют два функционально мощных языковых сообщества (казахское и русское), вследствие чего данная проблематика требует тщательного осмысления. Необходимо подчеркнуть, что языковая политика Республики Казахстан направлена на формирование полиязычной личности, где особое внимание уделяется дальнейшему развитию и продвижению государственного языка, сохранению функциональной значимости русского языка, развитию этнических языков представителей других национальностей Казахстана, овладению и использованию английского языка. В связи с этим наблюдается популяризация английского языка во всех сферах общественной жизни Республики Казахстан. Задачи исследования:

- определить социологический, социолингвистический, философский и другие социальные концептуальные подходы к исследованию роли общественного мнения и отношения общества в развитии языковой политики;

- рассмотреть особенности внедрения политики трехязычия в сферах образования и культуры;
- охарактеризовать актуальные проблемы и этапы языковой политики Казахстана;
- выявить особенности и сложности развития казахоязычных интернет-ресурсов, включая электронные СМИ и социальные сети.

Научная новизна исследования: работа направлена на социологическое изучение процесса формирования отношения казахстанского общества к политике трехязычия, внедряемой государством в образование и культуру в последний год. В качестве объекта исследования выбраны такие интернет-ресурсы, как электронные СМИ и социальные сети. Это позволяет изучить обсуждение политики трехязычия населением и формирование общественного мнения по данному вопросу.

Практическая значимость: в статье обоснована необходимость изучения процесса формирования общественного мнения населения к политике трехязычия как условия ее успешной реализации. На основании этого предложены рекомендации по информационной политике в данном вопросе. Также обосновывается необходимость использования контент-анализа и критического дискурс-анализа как методологии социологического исследования формирования общественного мнения и в целом отношения общества к политике трехязычия.

Ключевые слова: общественное мнение, политика трехязычия, отношение общества к языковой политике, интернет-ресурсы, контент-анализ, критический дискурс.

Кіріспе

Қазіргі уақыттағы қазақ халқы ғасырлар бойы армандап, қаншама қиындықпен жеткен тәуелсіздігін алды. Қазақ ұлтының туы желбіреп ашық аспанға ілінді. Сонымен қатар, тәуелсіз Қазақстанда қазақ тілі мемлекеттік тіл болып негізгі Ата заңымызда белгіленді. Осыған сәйкес Елбасы Н.Ә. Назарбаевтың 1998 жылғы 20 қаңтардағы Жарлығына сай «22 қыркүйек – Қазақстан халықтарының тілдер күні» болып аталып келеді. Осылайша, тіл халықпен бірге дамып, өмір сүреді. Себебі, әр тіл ұлттың бақыты, тірегі және оның даму көрсеткіші. Ұлттық тіл дегеніміз халықтың әр өзіндік парасаты мен ой-санасы, бүкіл сипаттағы болмыс тіршілігі мен сезім-түйсігін, ұрпақтан-ұрпаққа жеткізетін күре тамыр (Назарбаев, 2017: 4-9). Бұл нәрсесіз халық – аты бар, заты жоқ тобыр болады. Қазіргі уақытта өз ана тілін білу, үйренудің қажеттілігі бойынша орасан зор жұмыстар жүргізілуде. Алайда, күні бүгінгі дейін тіл мәселесі өз маңызын және рөлін жоймай келеді. Өз кезегінде Алаш қозғалысының қайраткері Х. Досмұхамедов: «Ана тілін жақсы біле тұрып, бөтенше сөйлесең, бұл – сүйініш, ана тілін білмей тұрып, бөтенше жақсы сөйлесең, бұл – күйініш. Өз тілін білмей тұрып, жат тілге еліктей беру, бұл – зор қате», – деп қазақ тіліне деген зор аландаушылық танытып кеткен болатын.

Ендігі танымал ғалым З. Ахметжанова ұлт зиялыларының өз ана тіліне байланысты ойларын жалғастыра келе: «Тіл жоқ жерде халық біріншіден, ұлттық бет-бейнесінен айырылып қалады, екіншіден, рухани тозғындауға ұшырайды. Тілсіз, сөзсіз ақыл мен ойды қозғай алмайсың. Ана

тіліңе айрықша маңыз беріп, оны қастерлеу – парыз», – деп қазақ халқы тілінің дамып, өркендеуіне және оның жазбаша мәдениетіне, жалпы ұлттың өркендеп, дамуына ерекше мән береді (Ахметжанова, 2012: 472). Ата-бабамыз және үлкен ағаларымыз қозғап кеткен мәселелер бойынша арада біршама уақыт өтсе де, мұңдалап тұрған жайы бар. Алайда тілдің қатынас құрал-жабдығы екендігін ойлап, ескерсек біздің мемлекетте қазақ тілі сол функцияны атқаруы тиіс.

Қазақстан азаматтары бір тілде, яғни мемлекеттік тілде тілдесуі қажет. Ел президенті Н.Ә. Назарбаевтың сөзімен айтатын болсақ, «Мемлекеттік тіл – Қазақстан халқын ұйымдастырушы фактор болуы керек». Сонымен қатар, Қазақстан Республикасының «Тіл туралы» Заңының 4 бабында: «Қазақстан Республикасының мемлекеттік тілі – қазақ тілі. Мемлекеттік тіл – мемлекеттің бүкіл аумағында қоғамдық қатынастардың барлық саласында қолданылатын мемлекеттік басқару, заң шығару, сот ісін жүргізу және іс қағаздарын жүргізу тілі» деп нақты және анық жазылған. Мемлекеттік тіл – еліміздегі барлық ұлтты бір мақсатқа ұйытудың басты кепілі.

Негізгі бөлім

Қоғамдық қатынас деп екі немесе одан да көп адамдардың арасындағы әлеуметтік нормаларды басқарып, әрқайсысы олардың әлеуметтік позициясына ие және әлеуметтік рөлді атқаратын әр түрлі байланыстық қатынасты айтады. Әлеуметтанушылардың пікірі бойынша, қоғамдық қатынасты іс-әрекет, тәртіп, әлеуметтік іс-әрекет, әлеуметтік тәртіп және әлеуметтік өзара қатынастармен салыстырғанда әлеуметтік құбылыстың жоғарғы формасы деп

санайды. Қоғамдық қатынас қоғамдағы барлық өмірлік тұрмыстық салаларында қалыптасады. Қоғамдық қатынас жеке адам мен топтардың, топтар мен адамдардың арасындағы әлеуметтік топтардың бөлшегі ретінде қалыптасады.

«Қоғамдық қатынас» деген ұғым кең мағынасында қолданылғанымен, ғалымдар бұл ұғым туралы ортақ түсінік бере алмады. Себебі, қоғамдық қатынас ұғымының жиі кездесетін екі түсінігі бар. Біріншісі, қоғамдық қатынас дегеніміз қоғамдық формадағы тарихи қалыптасып қалған белгілі бір адамдардың бір-біріне деген нақты жағдайдағы уақыты мен орнына байланысты қатынасын айтады (Алдабергенова, 2017: 180). Екіншісі, қоғамдық қатынас дегеніміз бұл тұлғаның қалыптасу жағдайы және дамуы, материалдық, өмірлік игіліктер, әлеуметтік және рухани қажеттіліктерін қамтамасыз етудегі әлеуметтік әділеттігі мен әлеуметтік субъектілердің теңдігі бойынша ажыраудағы немесе бөлінудегі қатынасты айтады. Сонымен қатар, зерттеу жұмысында мәселе үш тіл саясатының қоғамдық қатынасын анықтауда болып табылады.

Қоғамдық пікір дегеніміз, яғни қандайда болмасын пікірлердің қалыптасуы мен заңдылықтарының механизмі мен қызмет етуін айтады. Көптеген ғалымдар қоғамдық пікір деген ұғымға толық теориялық анықтама берген ең алғашқылардың бірі болып француз әлеуметтік психологы Г. Тардтың атымен байланыстырады. Ол қоғамдық пікірдің қалыптасуын адамдар арасындағы пікір алмасу, сенім, қарым-қатынас негізінде пайда болатын еліктеудің психикалық механизмі әрекетімен негіздеді. Қоғамдық пікір туралы теориялық зерттеулер америкалық әлеуметтанушылары А.Л. Лоуэлл мен У. Липман еңбектерінде орын алды. Олар қоғамдық пікірді білдірудің көпшілік пен азшылық формалары көзқарастарының арақатынасымен, қоғамдық пікірдің толық, әрі жетік болар шекараларын, оның әсер ету сферасымен байланысты қоғамдық пікір әлеуметтануының негізгі және маңызды мәселелерін анықтады (Ешимбетова, 2016: 21-25). Лауэлл мен Липман қоғамдық пікірдің өмірлік және әлеуметтік шындықты дұрыс түрде көрсете алмайтын және дағдарысты жағдайларда қателесетін шектеулі мүмкіндіктері болатыны туралы нәтижеге келді.

Қазіргі уақытта жер дүниесі бойынша геосаяси және социомәдени өзгерістердің жоғары динамикасының ауытқушылығымен сипатталады. Осыған байланысты, тіл саясаты мәселесінің өзектілік маңызы жоғарылап, қоғамдағы саяси климатпен тілге, сонымен

қатар, мәдениетаралық және тұлғааралық байланыстарға конструктивті әсер етеді және керісінше деструктивті әсер етуі мүмкін. Тіл саясатының соншалықты өзекті болуының маңыздылығы тек тілдердің мәселесіне байланысты емес, заңдылық бойынша екі тіл немесе көп тілдер жағдайына, полиэтникалық елдердің саяси және әлеуметтік тәжірибелеріне сұраныс жағдайларына да байланысты болады. Сондықтан да, европалық қоғамда ХХІ ғасырда көп тілдер мен мәдениеттердің артықшылықтары мен ерекшелігі тіл саясатының жеке аудандарға және елге бөлінді. Тіл саясаты тілге әсер ету әдістерінен айрықша орынды алады және де оның қызметіне ерекше рөл бөледі.

Тіл саясатының мәселесін зерттеуде қоғам мен тіл арасындағы іс-әрекеттің бейнесін көрсетуде дәстүрлі түрде көптеген ғылым мамандықтары: философия, әлеуметтану, психология, экономика және социолінгвистика жағынан тіл мәселесі бойынша әр түрлі саяси моделдері құрылады (Lanson 2016: 41). Тіл саясатын зерттеуде әлеуметтанушылардың, филологтардың және т.б. ғылымдардың теорияларын жүйелеп талдау арқылы тіл саясатының дамуындағы қоғамдық пікірдің мағынасын түсінуге болады. Сонымен қатар, социолінгвистика бағыты арқылы тіл саясатының және тілдік қатынастың қоғамдық сипатын және олардың қызметтерін білуге көмектеседі.

Бүгінгі таңдағы тіл мәселесінде үш тіл саясаты маңызды орын алады. Кейбір жағдайларда орыс, ағылшын тілдері мәжбүрлеп оқытылып жатқан фактілер де көрініс табуда. Елбасы Н.Ә. Назарбаев тастаған бастама өз шамасынан тыс жүргізіліп жатырғандығы жасырын емес.

Алдымен, қостілділік дегеніміз – «адамның екі тілдің көмегімен қарым-қатынас жасауы» яғни, адамдардың қоғамдық өмірде ана тілімен бірге басқа да шет тілінде сөйлеу құбылысы. Жалпы, қостілділік, көптілділік – әртүрлі этносқа жататын адамдардың, ұлт пен ұлттың, мемлекет пен мемлекеттің арасындағы қарым-қатынастарды қамтамасыз ету мақсатында ерте замандардан келе жатқан әлеуметтік құбылыс (Молдагулова, 2014: 38). Ғалымдардың анықтауынша, болашақта халықтар арасындағы түрлі байланыстардың ұлғая түсуімен байланысты көп тіл білушіліктің де маңызы арта береді. Қазірдің өзінде-ақ көп тіл білушілердің саны бір тілділерге қарағанда, әлдеқайда көп. Қазір жер шарын мекендеген халықтардың 70 пайызы екі, не одан да көп тілдерді әртүрлі деңгейде меңгерген. Өйт-

кені, қазір біз өмір сүріп отырған жаһандану дәуірі шекараларды білмейтін, көп тілде сөйлейтін заман. Қостілділіктің екі – пайдалы және зиянды жақтары бар. Тағы бір қасиеті бірнеше тілді қолдану барысында оның осы екі жағының бірі ғана жүзеге асады. Сондықтан да, қостілділікті ақ, қарасын ажыратып барып, жүзеге асырудың маңызы зор. Шет тілін үйрену барысында адам басқа бір ұлттың сөзін, сөйлем құрау тәсілдерін меңгеру арқылы оның ойлау жүйесіне еніп, рухани әлеміне қадам басады; жаңа бір халықтың ұлттық болмысын ашады. Шет тілінде сөйлеу дегеніміз сол ұлтша ойлауды және өз көзқарастарын білдіру; бұл нәрсенің өзі сол ұлтпен іштей жақындастыра түсетінін білдіреді.

Әлеуметтану, философия, мәдениеттану және филология ғылымдарында тіл мәселесі туралы көрініс тапқан. Фон Гумбольд, Швейцер А.Д., М. Юсселер және т.б. тіл мәселесінің концепциясын қарастырған болатын. Бұл ғалымдардың көпшілігі тілдердің дамуы мен қалыптасуына әсер ететін әлеуметтік фактор ретінде және тілді белгілі бір адамдардың қажеттілігін қамтамасыз ету үшін керек деп қарастырады (Thompson, 2015: 25).

Тіл концепциясында және әлеуметтік-мәдени дамуында бүгінгі күнге дейін аз зерттелген және қоғам дамуының әр кезеңінде қоғамдық пікірді зерттеу өзекті болғанымен, бірақ та ірі батыс әлеуметтанушылары Ж. Тард, В. Бауэр, Г. Лебон, Е. Богардус, В. Стампе, Й. Шумпетер, Дж.Б. Джонсон тілдік қатынастың дамуындағы қоғамдық пікірдің рөлін айқын көрсетіп, арнайы зерттеу еңбектерін шығарған болатын.

Қоғамдық пікірдің әрекет ету аймағын саяси күрес деп марксизм классиктері өз шеңбер аясында ғана шектеп қойды. Жасанды түрде «буржуазды» және «социалистік» деп бөліп, қоғамдық пікірді тек «үстемшілер» мен «пролетариаттар» ие болады деп көрсеткен болатын.

М.К. Горшков, Ю.Н. Давыдов, В.С. Коробайников, А.К. Уледов, В.Л. Артемов, А.В. Варламов, Н.Г. Ганусов, В.Н. Грушин, В.С. Мансуров, И.Т. Левыкин сияқты ғалымдар тіл дамуындағы қоғамдық пікір мен қоғамдық ойдың маңыздылығына қызығушылықтарын білдірген. Бұл ғалымдардың ғылыми теориялық және эмпирикалық тәжірибелері белгілі бір мағынаны білдіреді. Олар тілдің дамуы кезінде қоғамдық ой мен қоғамдық пікір ажырамас бөлік ретінде қарастырады (Михайлов, 2012: 3).

Бұл мәселе бойынша отандық ғалымдар мен зерттеушілер де қызығушылық танытты. Және де бұл заңдылық, өйткені қоғамдық пікір мен қоғамдық ой әрдайым әлемдегі әлеуметтік

процестерді бағалау критериясының объектісі болған. З.К. Шаукенова, Ж.С. Смагулова, О.С. Ахманова, Ю.Д. Дешериев, Б.Х. Хасанов, Д. Аканова, Е.А. Хасенов, Э.Д. Сулейменова, С.С. Ахметова, Б.И. Ракишева, К.У. Биекенов, Е.Ш. Шаймерденов, М.С. Садырова, С. Садуакастар тіл әлеуметтенуі және тұлғаның әлеуметтік іс-әрекетінің қалыптасуын қарастырып және де тіл саясатының Қазақстандағы және басқа елдермен салыстырмалы талдау жасау арқылы қоғамдық ой мен қоғамдық пікірдің маңызды орын алатынын атап көрсеткен болатын.

Ең бастысы басқа тілдерді білу адам мен адамды, ұлт пен ұлтты, халық пен халықты жақындастыра түседі. Тіл білуі барысында адамның қарым-қатынас жасау, әлеуметтену, білімін арттыру мүмкіндіктері екі-үш есеге дейін артады. Өйткені, әр тіл өзінше бір тұтас әлем. Тіл үйрену арқылы адам жаңа бір әлемнің, әлемдік өркениеттің тағы бір ғимаратының есігін ашып, ішіне кіріп, таныса бастайды (Назарбаев, 2017: 12-20). Бірінші кезекте адамның ақпараттық, мәдени және экономикалық кеңістігі кеңейіп, таным-түйсігі арта түседі. Адам үшін қостілділік – ойын жеткізу, шындықты тану құралы болумен бірге көпұлтты қоғамда қарым-қатынас жасау құралы да; бұл жерде оның негізгі компоненті (ана тілі) ұлттық компонентін сыпаттаса, басқа компоненті (екінші тіл) әртүрлі ұлт өкілдерін тану, басқа халықтардың мәдениеттерін игеру құралы болады.

Қазіргі қоғамның дамуына байланысты адамдардың көпшілігі интернет кеңістікте отырып, өздерінің ой-пікірлерін белгілі бір форумдарда, ақпараттық сайттарда, әлеуметтік желілерде білдіре алады. Осыған байланысты, менің зерттеу жұмысым үш тіл саясаты туралы интернет кеңістіктегі қоғамдық пікір мен ойды зерттеу болып табылады (Государственная программа 2016: 23-26). Зерттеудің өзектілігі қазақ тілдің құзыреттілігіне үш тілдік саясаттың әсері және де қазіргі таңда бұл саясат қалай қабылданып жатыр деген сұрақтар туындайды. Осындай сұрақтарға жауап беру мақсатында интернет кеңістіктегі белсенді қолданушылар, олардың ішінде ата-аналар, студенттер, мұғалімдер және т.б. үш тіл саясаты туралы талқылауда. Өйткені бүгінгі күні өз ойын ашық білдіруде интернет жақсы рөл атқарады, сол себепті де үш тілділік қызу талқылануда.

Қазіргі ғасыр коммуникация ғасыры болып табылғаннан кейін, тіл саясаты аспектісінің ішінен негізгісі болып коммуникативті аспект айрықша орынды алады. Коммуникативті аспект

әр түрлі субъектілердің арасында пайда болатын: ұлттардың, этностілдік топтардың және де мемлекет пен қоғамның арасындағы сұранысты қамтамасыз етеді. Бұл сұранысты қазіргі кезде интернет желісі және әр түрлі әлеуметтік желілер қамтамасыз етіп отыр.

Қоғамдық пікірге мемлекет тарапынан әсер ету эффективті сайман ол мемлекеттік пропаганда және тікелей цензура. Демократиялық құрылымдағы мемлекеттерде қоғамдық пікірді қалыптастыру процестерін анықтаушы рөлді саяси, экономикалық және мәдени алдыңғы масс-медианы элиталардың басқарулары (Концепция развития иноязычного 2016: 85-88). БАҚ-тарындағы хабарламалар механикалық түрде болып жатқанды бейнелемейді, тек белгілі бір әлеуметтік конструктормен көрсетеді. Осы айтылғандар В. Липманға келесі тұжырымға келуге көмектесті, адамдардың шынайылықты түсіну және әлем бейнесін қалыптастыру процесі стереотиптердің әсерінен жүзеге асып, соның негізінде жалпыламай коммуникацияның әсерінен болып өзінің көзқарасы бойынша біріншілік селекция фактілерін тудырып, сонымен қатар сол фактілерді бұрмалайды. Липманның түсінігі бойынша, стереотип – бұл жеңілдетілген, өзінің тәжірибесінен шықпайтын алдын ала қабылданып қойған түсінік. Жалпыламай коммуникация аудиторияның қоршаған орта туралы түсінігін конструктивті түрде көрсетіп, адамдардың санасына тікелей әсер етіп, БАҚ-тың адамдарға шексіз билігі осы жерде көрінеді. Нәтижесінде адамдар өздерінің қабылдауымен «БАҚ-тың көзімен» қабылданғанды қосып, қорытындысында ойлары мен әсерлері өздерінің жеке меншігі ретінде көрсетеді (Жетписбаева, 2017: 46).

П. Лазарсфельдтің жоғарыда айтылған тұжырымдар бойынша ойы орташа позицияны ұстанып, БАҚ-тың билігі адамдарға және олардың пікіріне шексіз жүріп отырады дегенге келіспеді. Оның көзқарасы бойынша, медиа адамдардың сенген идеяларын күшейтті, қоғамдық көшбасшылардың пікіріне әсер ете алды, бірақ қоғамдық пікірді өзгерту үшін қажетті билікті ала алмады. П. Лазарсфельдтің жүргізген эмпирикалық зерттеуінің нәтижесі бойынша жалпылама коммуникацияның қоғамдық пікірдің қалыптасуына әсер етуінің шектеулі екеніне бірқатар жаңалықтар ашқан болатын. Ғалым жалпылама-коммуникативті әсер етудің екі сатылы моделін қалыптастырған, жалпылама коммуникация басым рөлді алмай тұрған кезде жеке тұлғалық индивидтердің әсері болған кезді мысалға келтіреді. Лазарсфельд медианы, яғни

БАҚ-тың қоғамдық пікірді қалыптастыруда аса маңызды рөлді ойнайтынына қажетті дәлелдемелер таппады. Бірақта аудиторияның жартысы дарбазашы рөлінде ақпараттарды бақылап және өздерінің көзқарастарына сәйкес келетіндерді жіберіп отырған. Лазарсфельд осындай адамдарды пікір көшбасшысы, ал оларға ақыл сұрап келгендерді пікірдің ізбасарлары деп атаған.

Жалпылама коммуникацияның қоғамдық пікірге басымды рөл (соның ішінде эмпирикалық зерттеудің нәтижесімен манипуляция жасауы) атқарады деген көзқарасты ұстанатындардың бірі немістің әлеуметтанушысы Э. Ноэль-Нойман. Ол «тыныш шиыршық» концепциясын ойлап тапты. Концепцияның негізі жалпылама және тұлғааралық коммуникациялардың байланысына талдау жасау арқылы, индивидтің өзінің пікірі мен басқалардың пікірлерін салыстыру. Концепцияның мағынасы көптеген адамдар өздерінің пікірін білдірмейді, өйткені шеттетуде қалу қаупінен қорқады (Аязбаева, 2011: 4-8). Жоғарыда айтылған ой көпшіліктің пікірін білдіртпейді, ал өздерін азшылық санайтындар үндемейді. Э. Ноэль-Нойманның ойы бойынша масс-медиа адамдардың бір контексте бақылайтындарына көшіреді, басқасында өздерінің көзқарастарын ашуға итермелейді немесе ол ойынан айнытып, сол уақытқа дейін шиыршық бойының қозғалысында бір көзқарас қоғамдық сахнада көшбасшыға айналғанынша жасырынып қалады. Ал басқасы болса, қоғамдық санадан жойылып кетеді, өйткені оның жақтаушысы үндемеді. Осы процесті «тыныш шиыршық» деп атауға болады. Басқа сөзбен айтқанда шеттетуде қалу қаупінен немесе жалғыздықтан қорқып адамдар өздерінің пікірлерін қоршаған ортадан жасырады, әлеуметтанулық сауалнамаларда өздерінің көзқарастары туралы айтпауға тырысады (Балгазина 2015: 1235-1238). Осыған орай Ноэль-Нойманның пікірі бойынша масс-медианы және алдыңғы қатарлы әлеуметтанулық зерттеу орталықтарын басқаратын билеуші элиталар қоғамдық пікірді қалыптастыра және өздеріне керек бағытта жүргізе алады.

Аталған ғылыми концепцияларды талдау жасау барысында қоғамдық пікірді және ойды қалыптастыру процесі өте қиын және дифференцицияланған және оған әр түрлі факторлар әсер етеді – саяси, экономикалық, мәдени, әлеуметтік, коммуникативті. Қазіргі таңда қоғамдық пікірдің қалыптасуына көптеген факторлардың өзектілігі әсер етеді, соның ішінде кең таралғаны:

формальды ақпараттар (пікірлер, пайым, идеология);

формальды емес ақпараттар (өсек, жаңылу).

XXI ғасырдың басында қоғамдық пікірді қалыптастыру технологияларының сапасы артады, бұл технологиялардың иегерлері және оны қолданатын адамдар немесе әлеуметтік топтарды құдіреттілерге айналдырады (Даулетбаева 2017: 22-24). Атап өту қажет қоғамдық пікір саналы әрекеттерден көрінбейді, сонымен қатар, санасыз (иррациональды) факторлардан көрінеді. Санасыздан тұратын қоғамдық пікір өзіне интуицияның, инстинктің, санасыз білдірген импульстары, миф, дәстүр, стереотиптер, белгілер және т.б. кіреді. Өсектің негізінде қалыптасқан қоғамдық пікір қайшы және стихиялы болады. Ол жылдам жүреді және қалыптасқан қоғамдық пікір ұзақ өмір сүрмейді. Қоғамдық пікір өсектің әсерінен қарапайым бағалық пайымның формасын алып қоймай, тікелей қатты талаптардың формасын да ала алады. Қоғамдық пікір қандай өсектің әсерінен болғанына қарай бөлінеді. Мұндай қоғамдық пікір тез және қайшы келеді (Джусупов, 2015: 64-71).

Ақпараттық қоғамның даму жағдайында жаһандық желілерге негізделген интернет-ресурстардың көптеген әлеуметтік желілер, блогтар, форумдар, Facebook және т.б. әсері өсіп келеді. Қоғамдық пікірдің қалыптасуына ендігі күні виртуальды және шынайы өмірде мойындалған интернет-ресурстар қолданушыларының бағалары, пікірлері, репостары көбірек әсер етеді. Ерекше тәуекел топқа жастар жатады, олар өздерінің әлеуметтік-психологиялық және әлеуметтік жас ерекшеліктеріне қарай экстремистикалық тенденциялардың әсеріне түседі (Кожевникова, 2012: 116-124). Девиантты экстремистік топтар жастарды өзінің қайталанбастығымен, альтернативтілігімен, өмірлік стилінің агрессивтілігімен тартады және осының барлығы жаһандық компьютерлік интернет желіде жүзеге асады.

Интернет қоғамдық пікірді қалыптастырудағы ортаға қосылуымен бірнеше өзекті мәселелерді көтереді. Т.В. Бондаренканың айтуынша, компьютерлік технологиялар адамды виртуальды шынайылыққа тартады, ондағы шындық, жартылай шындық пен өтірікті бір-бірінен ажырата алмайсыз. Біздің әлем туралы ойларымыз бен пікірлеріміз БАҚ-тың негізінде, телевидение және интернет біздің өмірлік тәжірибемізді басқалардың пікірлерімен алмастырады. Алайда, осының бәрі бірыңғай анық көрінгенімен, шын мәнісінде анонимді құрастырылған пікір.

XXI ғасырдың басы социокommunikативті жағдайы ақпараттық-компьютерлік технологиялар, ақпараттың әлеуметтік рөлінің ұлғаю прогресімен сипатталады. Компьютерлердің технологиялық, телекоммуникациялар мен БАҚ-тардың бірігуінен жергілікті және жаһандық консорциумдар пайда болып және құлдырап жатады. Компьютерлік компаниялар, телефондық желілер, кабельді телестанциялар, спутникті телекөрсетілім қызметтері бәсекелеседі және бірігеді, жаңа нарықта тәуекелді минимальды түрде болдырту үшін (Маликов, 2016: 364-366). Компьютерлердің телекоммуникациялар желісіне қосыла алу мүмкіндігі уақытты азайтып және кеңістікті қысқартып, ұлттық шекаралардың мағынасын кішірейтіп, индивидтерге жаһандық қауымның кейбіреулеріне жалпыламай сезінуіне мүмкіндік береді.

3. Бжезинскийдің анықтауы бойынша біздің өміріміз фрагменттелген сайын, жаһандық ақпараттық шынайылық индивидумді қаттырақ өзіне тарта бастайды және оны кей кездерде басып тастайды (Матис, 2013: 47).

Тіл саясаты – тіл тағдырын белгілейтін мемлекеттік шаралар жүйесі. Ол мазмұн жағынан мемлекеттік саясаттың ұлт мәселесіндегі тілге қатысты жағын білдіреді. Басқаша айтқанда, тілдік даму процесін және оны басқарудың стихиялығына жол бермеуді көздейтін саясат. Тіл саясаты – тілдік дамуға қоғамның саналы ықпал етуінің теориясы мен тәжірибесі, яғни, қарым-қатынасты ғылыми негізде басқарудың және тілдік-коммуникативтік құралдарды жасаудың кешенді жүйесі (Назарбаев, 2017: 41-47).

Ал қоғамдық пікір тіл саясатында негізгі қызмет атқаратын басты факторлардың бірі. Қоғамдық пікір – адамдардың әртүрлі мәселелерге, әлеуметтік өмірдің әртүрлі құбылыстарына, әлеуметтік топтар мен жеке тұлғаларға көзқарасын білдіретін қоғамдық сананың ерекше күйі. Қоғамдық пікір қоғамдық ұйымдар мен мекемелердің бұқара халыққа әсер етуінің нәтижесінде немесе әртүрлі дәстүрлер мен өмірлік тәжірибелер негізінде қалыптасады. Ол күнделікті тұрмыста әртүрлі әлеуметтік мекемелердің топтар мен жекелеген адамдардың тілге қатысты іс-әрекеттерін, идеяларын мақұлдау немесе сынау, әртүрлі талаптар мен ұсыныстар білдіру түрінде көрінеді (Алтынбекова, 2015: 38). Қоғамдық пікірдің назарына тіл саясатындағы қоғамдық қызығушылық тудыратын, өзекті маңызымен ерекшеленетін және пікір алысуға мүмкіндік беретін мәселелер, оқиғалар мен фактілер ілінеді. Қоғамдық пі-

кір қоғамдық сананың тілдік көрінісі, себебі қоғамның рухани өмірінің, адам ойында шындықтың бейнеленуінің барлық түрлерін қамтитын қоғамдық болмыстағы философиялық категория. Өйткені, қоғамдық болмыс өзгергеннен кейін қоғамдық пікір де өзгереді. Бірақ қоғамдық пікір белгілі бір мерзімге дейін өзгерген қоғамдық болмысқа сәйкес келмеуі, яғни артта қалуы мүмкін (Ярцев, 2016: 685).

Қоғамдық пікір қазіргі кезеңде Қазақстан Республикасының Конституциясы, Тілдер туралы Заңымен бірге мемлекеттік тіл саясатын жүзеге асыруда шешуші рөл атқаратын Қазақстанда тілдерді дамыту мен қолданудың 2011-2020 жылдардағы арналған «тілдерді қолдану мен дамыту» мемлекеттік бағдарламасында көрініс тапқан, әзірленген елімізде қалыптасқан тіл құрылысын талдауға негізделіп, тіл мәселелерімен айналысатын сарапшылар қауымының пікірлері мен ұсыныстары негізінде әзірленген.

Зерттеудің мақсаты болып үш тілдік саясаттың дамуындағы қоғамдық пі-

кірдің рөлі және интернет кеңістіктегі оқырмандардың ойларын қазақ және орыс тілді нұсқаларында салыстырмалы талдау жасау. Ақпараттық сайттардың қазақ және орыс тілді нұсқаларындағы «үш тіл саясаты» туралы хабарламалар мен мақалаларды алып және сол сайттардың оқырмандарының ойлары мен пікірлерін алдым. Жиналған мәліметтерге контент-талдау және критикалық дискурс талдау әдістерін қолдандым. Зерттеу жұмысымның нәтижесі бойынша CounterZero интернет статистикасына сүйене отырып, Қазақстандағы ең танымал алты ақпараттық сайт алынды (www.nur.kz, www.tengrinews.kz, www.ratel.kz, www.365info.kz, www.informburo.kz, www.caravan.kz). Талдау бірлігі мақалалар және олардың сандық-сапалық сипаттамалары алынды. Мақалалар білім беру жүйесіне үш тіл саясатын енгізу тақырыптары бойынша ақпараттық сайттардағы барлық мақалалар 2018 жылы 1 қаңтар мен 30 наурыз айлары аралығында алынды. Жалпы іріктеу жиынтығы 50 мақаланы құрады.

1-кесте. Ақпараттық сайттарды қарап шығу және қолданушылардың саны

	Қолданушылардың саны	Қарап шығу саны
1. nur.kz	2033163	18523925
2. tengrinews.kz	1768626	17738635
3. 365info.kz	528167	1820065
4. informburo.kz	346224	1817625
5. caravan.kz	268804	757705
6. ratel.kz	153784	827902

Контент-талдау барысында сәуір айында www.nur.kz сайтының қазақ тіліндегі нұсқасында «үш тіл» тақырыбына байланысты жеті мақала жарыққа шыққан. Мамыр мен маусым айларында төрт мақаладан шығып отырған. Яғни үш тіл тақырыбы сәуір айында қызу талқыға түскен болатын. Ал тамыз және қыркүйек айларында үш тіл мәселесі оқу жылы басталғанда аса маңызды болмаған. Сонымен қатар, осы сайттың орыс тілді нұсқасында да сәуір айында маңызды және өзекті мәселелердің бірі болатын. www.tengrinews.kz сайтының қазақша тілінде сәуір айында төрт мақала шықты, ал орыс тіліндегі нұсқасында мамыр айында

бес мақала жарыққа шыққан. www.informburo.kz сайтында тамыз айында бес мақала шықса, ал қалған айларда екі немесе үш мақаладан шығып отырған (Результаты социопроса 2016: 14-23).

Ақпараттық сайттарда «үш тіл саясаты» бойынша мақалаларды сайттың жеке материалы және басқа интернет-сайттардан алынған ақпараттар деп бөлуге болады. Төмендегі кестеден көріп отырғанымыздай, тек www.caravan.kz сайты ғана басқа интернет сайттарынан алынған ақпараттарына сілтеме көрсетіп, мақаланы жариялайды. Ал қалған сайттар жариялаған мақалаларының жарты-

сынан көбісін өзінің жеке материалы деп айтуға еш күмән келтіргізбейді.

Контент талдау барысында мақалаларға пікір қалдыру және қарап шығу көрсеткіші тіркелді. www.nur.kz сайтынан басқа сайттарда қарап шығу көрсеткіші белгіленген. Есептеу бойынша, бір мақаланы кем дегенде (минимум) үш рет қарайды екен. Ал максимум үш тіл бойынша 35903 рет қарап шыққан екен. Оның үлесі www.tengrinews.kz сайтына тиесілі.

Талдау барысында білім беру жүйесінде билингвизмнен трилингвизмге өту басталып кеткенін көруге болады (Huntington 2016: 149-156). Осылайша, Қазақстанда трилингвизмнің дамуына әсер ететін база қоғамның қазақ, орыс және ағылшын тілдерін жақсы білу сұранысынан пайда болды. Алайда, тілдерді жоспарлауда келесіні ескеру қажет. Қазақстан Республикасында екі тіл әр түрлі жастағы тұрғындардың және ұлт өкілдері арасында табиғи процес ретінде жүреді, ал трилингвизм құбылысы тілдік өзгерістерге «жоғарыдағылардың» орнатуы ретінде жүреді.

Ақпараттық сайттарда қазақ тілі нұсқасында үш тілді енгізу процесіне сайтты қолданушылардың көбісі қарсы шыққан болатын. Үш тілді енгізудегі қиыншылықтар ретінде қолданушылар үш себепті көрсетеді: Біріншісі кадрлардың, яғни мұғалімдердің аздығы және олардың дайындықтарының төмендігін, екіншіден, ата-аналарға қиындық келуі және де үшіншісі, үш тілде оқытудың әдіснамалық негіздерінің жоқтығын көрсетеді. Қазақ тілі және орыс тіліндегі сайттың нұсқаларын салыстыра отырып үш тіл саясатын енгізуде асығыс шешім қабылдамау керектігін айтады (Thompson, 2016: 91-94).

Қазақ және орыс тілді оқырмандардың үш тіл саясатын қолдайтындарына салыстырмалы талдау барысында жаһандану процесінде ағылшын тілінің маңыздылығын, балалардың ағылшын тілін үйрену арқылы болашақтарына кепілдік беретінін, тілдерді үйрену арқылы ғылымның дамуына әсер етуінде ортақ пікірлерге келетінін белгілеп айта кету керек. Ал үш тіл саясатына қазақ және орыс тілді нұсқаларындағы қарсы пікірлерге талдау жасау барысында ешқандай айырмашылық жоқ, өйткені екі тілде де айтатын қорқыныштары мен күмәндарының барлығы бірдей болып шықты. Сонымен қатар қазақ тілді нұсқаларында тек ғана қазақша пікірлер жазылған жоқ, сонымен қатар орыс тілінде де пікірлер жазылған (Межуев 2015: 110-118). Және де бұл орыс тіліндегі нұсқаларында да

байқалады. Қазақ тіліндегі материалдарды орыс тілді адамдар да оқып өз ойын білдіре алады және де керісінше, яғни орыс тіліндегі материалдарды қазақ тілді оқырмандар оқып өз ойын қазақ тілінде білдіріп қалдыра береді.

Осылайша, қазақ және орыс тілді оқырмандар білім беру жүйесіндегі үш тілді енгізу саясаты бойынша өз пікірлерінде ешқандай айырмашылық жоқ.

Үш тіл мәселесі бойынша әлеуметтік желілерде, соның ішінде facebook желісінде екі тілде, яғни қазақ және орыс тілді қолданушылар тарапынан сынға ұшырап, талқыға салынған болатын. Yvision.kz блогында 23 маусым 2016 жылы facebook желісіндегі Қазақстанның 50 танымал блогерлерінің тізімі жарияланған болатын. Солардың ішінен үш тіл мәселесін қозғағандардың хабарламаларының немесе посттарының пікірлеріне критикалық дискурс талдау жасалынды (Смирнов, 2015: 30-52). Үш тіл мәселесін көбінесе Айдос Сарым, Мұрат Абенов, Ерлан Қарин, Расул Жұмалы, Гульнар Бажкенова, Мұхтар Тажин, Асқар Жұмаділдаев facebook желісінде талқыға салып отырады.

Facebook желісінде бірнеше қарап шығу саны және лайк саны бойынша бес пікір алынды. Автор Гульнур Джуматаеваның үш тіл туралы ойы: *«Жалпылама, осы үш тіл мәселесі деп ой көтеріп жатырмыз ғой. Дәліне келсек, қазақ халқындай дана халық жоқ шығар әлемде... Ата-бабамыз араб тілін де, кейін орыс тілін, ал енді ағылшын тілін меңгеріп жатырмыз. Бұл үлкен жетістік және дамудың бірден-бір жолы – тіл арқылы елді бағындыру. Біз егер, әр елдің тілдерін меңгеріп, олардың мәдениеті мен тарихын, түпкісін зерттеу арқылы ең керемет жетістіктерге қол жеткізетінімізге сенімдімін. Шынында да, біз байқасаңыз өте, өте икемді халық екенбіз, мүмкін көшпенді ел болғандығымыздан ба екен деймін. Көптеген басқа адамдарға тіл үйрену үлкен бір қасірет болып жатса, бізге он-оңай болып жатыр. Кейбір ағаларымыз қорқып жатыр, тіліміз жойылып кетпесін деп, бірақ одан қорқудың қажеті жоқ. Біздің рухымыз жоғары, біз ерекшеміз. Және де өз иегімізді білеміз. Арнайы бір белдемге жеткенде мүмкін қытай, жапон тілдерін де үйренерміз. Осылайша, барлық ел бізге бауыр болып кететін секілді ғой өзі... Бір қызығы – әлемде рекорд жасап, әлі елу тілде сөйлеуіміз мүмкін болашақта...»* (Джуматаева, 2017: 28).

Яғни бұл жерде қазақ халқының төзімділігін айта кетіп, тарихқа сүйеніп қазақ халқының бірнеше тілдерде сөйлегенін айқын көрсетіп, үй-

ренген тілдердің мәдениет және олардың тарихын зерттеп белгілі бір үлкен жетістіктерге жететініне сенім білдірді. Және де қазақ халқын басқа ұлт өкілдерімен салыстырып, қазақтардың қаншалықты икемді екенін айқындап отыр. Қорытындысында қазақтар бір емес немесе үш тілде емес, елу тілде сөйлейтініне сенімін білдірді (Тишков, 2013: 400).

Ерболат Орынбасарұлының пікірі: *«Біздің өзіміздің элиталар мен кәсіпкерлер кінәлі. Осыны көріп тыныш отырған өзіміз кінәліміз»* (Орынбасарұлы, 2017: 43). Үш тіл саясатын енгізіп және оны жүзеге асырғызып жатқан нақты бір элиталар мен кәсіпкерлерді кінәлап және де әлеуметтік желідегі адамдарды бостанбос отырмай іс-әрекет жасауларына шақырып отыр. Бұл қадам қоғамда болып жатқан үш тіл саясатына тікелей тұрғысынан қарсы дегенді білдіреді.

Самат Бітімханның пікірі: *«Біз кешіктік бір жылға. Алдыңғы жылы жер мәселесімен бірге көтеру керек еді. Сосын билікке әсері мықты болар еді. Ұлт болып қалыптасу үшін жер де, тіл де бірдей қажет қой. Алайда, әлі де кеш емес...»* (Бітімхан, 2017: 78). Алаңдаушылығын білдіру мақсатында бір жылға кешіккендігін айтып, қазіргі кезде қарсы шыққанның өзінде белгілі бір әсер болмайтынын атап отыр және де жер мәселесімен байланыстырып, ұлт болып қалу үшін жер де, тіл де бір екенін ескерте отырып, барлық мәселелер талқыға салынып, нақты бір шешімге келуін айтады. Алайда, нәтижесінде әлі де кеш еместігін алға тартып, бұл процеске толығымен қарсы екенін білдіріп отыр.

Ruza Weisenbai Tegi-нің пікірі: *«осындағы кейбір пікірлермен келіспеймін: пәндерді ағылшынша оқытып – үйретуді кейінге қалдыру керек, қашан мұғалімдер ағылшын тілін жақсы үйренеді дегендермен. Ешқашан кейінге емес, ешуақытқа қалдырмауымыз керек. Қазақ ғылымын дамытпасақ, ғылымсыз, қоғамда пайдаланбайтын тіл өшеді деген сөз тәуелсіз ел болудан қаламыз! Сонымен қатар, біз де, қазақ халқы ретінде өшеміз! Осыған сәйкес, қаржыны қазақ ғылымын дамытуға бұруымыз керек.»* (Бейсенбай, 2016: 99). Бұл пікірінде қазіргі уақытта, тез белгілі бір шешім қабылдасамыз артта қаламыз және де кейінге қалдырудың ешқандай себебі жоқ екенін көрсетіп, бар ақшаны қазақтың ғылымына бөлу керектігін атап, үш тіл саясатына оң көзқараспен қарайтынын ашық және анық көрсетіп отыр (Wieviorka, 2016: 881-910).

Жасұлан Түлкібаев: *«Елбасы «Тілдердің үш тұғырлылығы» деген рухани-мәдени жобаны кезең-кезеңмен іске асыруды айтып, бізге ұсынып отыр. Бұл айтылған идеяның негізі мынада болып тұр: Бүкіл әлем халқы Қазақстанды үш тілді бірдей және еркін пайдаланатын жоғарғы білімді мемлекет ретінде танып, мойындауы керек. Олар: қазақ тілі – мемлекеттік тіл, орыс тілі – ұлтаралық қарым-қатынас тілі, ағылшын тілі – жаһандық және әлемдік экономикаға жоспардай кірігу тілі ретінде болу керек. Яғни, мемлекеттік тілді, қазақ тілін дамытып, жетілдіреміз, орыс тілін қолдаймыз және ағылшын тілін жетік меңгеріп, үйренеміз. Қорыта айтатын болсақ, көптілді білім беру бағдарламасы аясында үштілді меңгеру тәжірибесін жинақтап, халықаралық деңгейге көтерілуіміз керек деген ойды білдіреді»* (Тулкібаев, 2017: 272). Бұл пікірде үш тілді білетін мемлекет ретінде танылу керек екенін атап көрсетіп, үш тіл саясатының кезең-кезеңмен жүзеге асып келе жатқанын және әлемдік деңгейде мемлекеттің мәртебесін үш тіл арқасында көтерлетінін айтады.

Қорытынды

Білім беру саласында үш тіл саясатын қарапайым тұрғындарға түсіндіруде электрондық БАҚ жақсы және тиімді жұмыс істеді. Электрондық БАҚ-тағы «үш тіл саясаты» тақырыбына байланысты ақпараттық хабарламалар, талқылаулар алты ақпараттық сайттардан алынып контент-талдау жасалып және сол сайттардағы оқырмандардың ойлары мен пікірлеріне критикалық дискурс талдау жасалған болатын. Үш тіл саясатына байланысты ақпараттық сайттардағы хабарламалар мен талқылауларға білім беру жүйесіндегі талдау жасау барысында желі қолданушыларының тіл саясатына байланысты үлкен қызығушылығы байқалды және үш тіл саясатын білім беру жүйесінде енгізуде қиыншылық мәселелері анықталды. Контент-талдау барысында ақпараттық түсіндіру жұмыстарының динамикасы 2016 жылы сәуір айынан кейін төмендеген болатын. Бірақта, электрондық БАҚ тұрғындар арасында осы мәселе бойынша өте маңызды диалогтік кеңістікке айналған болатын.

Осы мәселе бойынша мынандай ұсыныстар айтылады. Білім беру мекемелері, мемлекеттік органдар және т.б. жауапты ұйымдардың, тұрғындардың үш тіл саясатына қатысты оң пікірде болуына әсер ету үшін ақпараттың активті динамикасын жоғарылату керек. Бұл

азаматтардың білім беру саласындағы тіл саясаты және үш тілділік реформасына дайындығын және ақпараттандырудың деңгейін көтеруге өз септігін тигізеді. Осыған орай немесе бұл мәселеге байланысты тұрғындар мен мемлекеттік органдар арасында белгілі бір нақты дәрежеде байланыс орнауы керек. Яғни, мемлекет тұрғындардың пі-

кірін естіп, сол мәселе немесе басқа да өзекті мәселелер бойынша ортақ шешімге келуіне позитивті ықпалын тигізеді. Және де осыған байланысты, үш тілді енгізуде ауылдық жерлердің ерекшеліктерін ескеру қажет. Бұл жағдайда ауылдық жерлердің мектептері қала мектептерінен төмен және бәсекелестік бола алмай қалуы мүмкін.

Әдебиеттер

- Назарбаев Н.А. Новый Казахстан в новом мире // Казахстанская правда. – №33. – 2017.- с. 4-9.
- Ахметжанова З. Язык в социальном, культурном и коммуникативном контексте. – Алматы, 2012. – 472 с.
- Алдабергенова Г. Д. Явление билингвизма в перспективе исследования. В книге «Язык: система, функционирование». – Алматы, 2017. – 180 с.
- Ешимбетова З.Б., Демеуова А.М. Казахское «трехязычие» – уникальная формула языковой политики // Инновации в науке: сб. ст. по матер. XI междунар. науч.-практ. конф. Часть II. – Новосибирск: СибАК, 2016. – с. 21-25.
- Lanson T. A Short History of Language. – Oxford University Press, 2016. – 41 с.
- Молдагулова Т.Е. – Образование в многоязычном мире: Установочный документ ЮНЕСКО (Электронный ресурс) – http://www.unesco.org/new/ru/media-services/single-view/news/multilingualism_a_key_to_inclusive_education/#.VNbyXufqCJU, - Париж, 2014.-38 с.
- Thompson F.H. Teaching and Learning: Towards the Learning Society // European Commission's White Paper, 2015 Brussels: The European Union, 2015 – 25 p.
- Михайлов М. М. Двужычие. – Чебоксары, 2012. – 3 с.
- Назарбаев Н.А. Социальная модернизация Казахстана: Двадцать шагов к Обществу Всеобщего Труда // Казахстанская правда. – №218-219. – 2017.- с. 12-20.
- Государственная программа функционирования языков в Республике Казахстан на 2001-2010 гг. // Казахстанская правда. – №47-48. – 2016. – с. 23-26.
- Государственная программа развития образования Республики Казахстан на 2011-2020 годы // Указ Президента Республики Казахстан от 7 декабря 2010 года № 1118. (Электронный ресурс) – <http://adilet.zan.kz/rus/docs/U1000001118>. – с. 20 – 22.
- Концепция развития иноязычного образования Республики Казахстан. – Алматы: Казахский университет международных отношений и мировых языков имени Абылай хана, – 2016. – (Электронный ресурс) – <http://freeref.ru/wiev-job.php?id=8721752006>. – с. 85 – 88.
- Жетписбаева Б.А. Теоретико-методологические основы полиязычного образования: Автореф. дис. д-ра пед. наук. – Караганда, 2017. – 46 с.
- Жетписбаева Б.А., Аязбаева С.С. Лингводидактический аспект учебно-методических комплексов в полиязычном образовании // Вестн. Караганд. ун-та. Сер. Педагогика, -№ 2 (62). – 2011. – с. 4-8.
- Балгазина Б. С. Полиязычное образование: перспективы и риски // Успехи современного естествознания. – № 1-7. – 2015.- с. 1235-1238.
- Даулетбаева Д. Т. Формирование поликультурной личности посредством полиязычного образования // Молодой ученый. – № 10 (144). – 2017. – с. 22-24.
- Джусупов М. Школьное полиязычное образование в Казахстане (тюркско-русское, тюркско-английское, тюркско-русско-английское) // Вестник Российского университета дружбы народов. Серия: Вопросы образования: языки и специальность. – №5.-2015. – с. 64-71.
- Кожевникова О. В. Полиязычное образование в многонациональном регионе (на примере Республики Казахстан) // Образование и межнациональные отношения. Ижевск: УдГУ, 2012. – с. 116-124.
- Маликов Л. А. Полиязычие как основа формирования поликультурной личности // Научный альманах. – № 5-2 (19). – 2016. – с. 364-366.
- Матис В. И. Теория и практика развития национальной школы в поликультурном обществе: автореф. дисс.д. пед.наук Барнаул, 2013. – 47 с.
- Назарбаев Н.А. Новый Казахстан в новом мире // Казахстанская правда. – № 33(25278). – 2017. – с.41-47.
- Алтынбекова Н.С. Образование в многоязычном мире установочный документ ЮНЕСКО(Электронный ресурс) http://www.unesco.org/new/ru/mediaservices/singleview/news/multilingualism_a_key_to_inclusive_education. – Париж, 2015. – 38 с.
- Ярцев В.Н. Языкознание. Большой энциклопедический словарь. – 2-е изд. – М.: Большая Российская энциклопедия, 2016. – 685 с.
- Результаты социопроса «Оценка удовлетворённости населения реформами в сфере образования», Астана: АО «ИАЦ», ЦИОМ, 2016. – с.14-23.
- Huntington S. The Hispanic challenge // Foreign policy. 2016. – pp. 149 – 156.

Thompson J.B. Tradition and Self in a Mediated World // *Detraditionalization. Critical Reflections on Authority and Identity* / Ed. by P. Helas. S. Lashand P. Morris. Cambridge (Mass.); Oxford, 2016. -pp. 91-94.

Межуев В.М. Проблема современности в контексте модернизации и глобализации // *Полития*, 2015. – № 3. -с.110-118.

Смирнов А.Н. Этничность и культурный плюрализм в контексте государственной политики. – *Полис. Политические исследования*, 2015. – № 4. – с. 30-52.

Джуматаева Г.Т. Структура социологического обеспечения управления системой социальной защиты детей // *Психология Социология Политология*. – 2017.- №4. – 28 с.

Тишков В.А. Полиэтническое общество и государство: понимание и управление культурным разнообразием. – *Кризис мультикультурализма и проблемы национальной политики* (под ред. М.Б. Погребинского, А.К. Толпыго). – М.:Весь Мир, 2013. – 400 с.

ОрынбасарұлыЕ.А. «Социологический анализ реализации политики государственного языка в Казахстане» // *ҚазҰУ Хабаршысы. Психология және социология сериясы*. – 2017- №2 – 43 с.

Бітімхан С.Н. Адаптация к деятельности в процессе социализации индивида // *Социальная педагогика: проблемы и перспективы*: Межвуз. сб. науч. тр. / Калинингр. ун-т. – Калининград, 2017. – 78 с.

Бисенбай Р. Язык: законодательство и практика. – Алматы: Дом печати АТATEК, 2016. – 99 с.

Wieviorka M. Is Multiculturalism the Solution? – *Ethnic and Racial Studies*. – New-York, 2016. -№21(5). pp.881-910.

Тұлқибайев В.А. Социальная педагогика. – М.: Владос, 2017. – 272 с.

References

Axmetzhanova Z. (2012) Yazyk V Socialnom, Kulturnom I Kommunikativnom Kontekste [Language in a social, cultural and communicative context]. Almaty, 472 p.

Altynbekova N.S. (2015) Obrazovanie v mnogoyazychnom mire ustanovochnyi dokument Unesko [Education in the multilingual world, the UNE-SCO installation document] (Electronic resource) http://www.unesco.org/new/en/mediaservices/singleiew/news/multilingualism_a_key_to_inclusive_education. – Paris, 38 p.

Aldabergenova G.D. (2017) Yavlenie bilingvizma v perspektive issledovaniya. v knige «Yazyk: Sistema, Funkcionirovanie» [The phenomenon of bilingualism in the perspective of research. In the book «Language: system, functioning»]. Almaty, 180 p.

Bitimkhan S.N. (2017) Adaptatsiya k deyatelnosti v protsessesotsializatsii individa [Adaptation to activities in the process of socialization of the individual]. *Social Pedagogy: Problems and Perspectives: Interuniversity. Sat. sci. tr./ University of Kaliningrad. Kaliningrad*, 78 p.

Bisenbai R. (2016) Yazyk: zakonodatel'svoipraktika [Language: Legislation and Practice] (2013). Almaty: Dom pechati ATATEK, 99 p.

Eshimbetova Z.B., Demeuova A.M. (2016) Kazakhtanskoe «Trekhyazychie» — unikalnaya formula yazykovopolitiki [Kazakh «trilingual» is a unique formula of language policy] // *Innovation in science: Sb. St. Po Mater. XII International science.-prakt. konf. vol. 2.* – Novosibirsk: Sibak, pp. 21-25.

Balgazina B. S. (2015) Poliyazychnoe obrazovanie: perspektivy i riski [Polylingual Education: Prospects and Risks] // *Advances in Modern Natural Science*. – № 1-7. pp. 1235-1238.

Dauletbaeva D. T. (2017) Formirovanie polikulturnoy lichnosti posredstvom poliyazychnogo obrazovaniya [The formation of a multicultural personality through a multilingual education] // *Young Scientist*. – № 10 (144). pp. 22-24.

Dzhusupov M. (2015) Shkolnoe poliyazychnoe obrazovanie v Kazakhstane (Tyurksko-Russkoe, Tyurksko-Anglijskoe, Tyurksko-Russko-Anglijskoe) [School multilingual education in Kazakhstan (Turkic-Russian, Turkic-English, Turkic-Russian-English)] // *Bulletin of the Russian University of Peoples' Friendship. Series: Education issues: languages and specialty*. №5. pp. 64-71.

Gosudarstvennaya programma razvitiya obrazovaniya Respubliki Kazakhstan na 2011-2020 gody [State Program for the Development of Education of the Republic of Kazakhstan for 2011-2020] // Decree of the President of the Republic of Kazakhstan of December 7, 2010 № 1118. (Electronic resource) - <http://adilet.zan.kz/rus/docs/U100001118>. – pp. 20 – 22.

Dzhumataeva G.T. (2017) Strukturnasotsiologicheskogoobespecheniya upravleniya sistemoy sotsial'noy zashchity detey [Structure of sociological support of the system of social protection of children]. *Psychology Sociology Politology*, 4, 28 p.

Huntington S. (2016) The Hispanic Challenge // *Foreign Policy*. pp. 149 – 156.

Koncepciya razvitiya inoyazychnogo obrazovaniya Respubliki Kazakhstan [Concept of the development of foreign

Kozhevnikova O.V. (2012) Poliyazychnoe obrazovanie v mnogonatsionalnom regione (naprimere Respubliki Kazakhstan) [Polylingual education in a multinational region (on the example of the Republic of Kazakhstan)] // *Education and interethnic relations*. Izhevsk: Udgu, pp. 116-124. «Әлгебілілік және ұлттар арасындағы тілдік қатынастар»

language education in the Republic of Kazakhstan], Almaty: Kazakh University of International Relations and World Languages named after Abylai Khan, 2016. – (Electronic resource) – <http://freeref.ru/wievjob.php?id=8721752006>. – pp. 85 – 88.

Lanson T. A (2016) Short History Of Language. – Oxford Umvemty Press, 41 p.

Mezhuev V.M. (2015) Problema sovremennosti v kontekste modernizatsiy i globalizatsiy [The Problem of Modernity in the Context of Modernization and Globalization] // *Politia*, № 3. – pp.110-118.

Malikov L. A. (2016) Poliyazychie kak osnova formirovaniya polikulturnoy lichnosti [Polyazy as a basis for the formation of a multicultural personality] // *Scientific almanakh*. № 5-2 (19). pp. 364-366.

Matis V. I. (2013) Teoriya i praktika razvitiya nacionalnoi shkoly v polikulturnom obshchestve: avtoref. Diss.D. Ped.Nauk Bar-naul, [Theory and practice of the development of the national school in a multicultural society: Abstract of thesis. diss. pedagogical

sciences Barnaul], 47 p. Moldagulova T.E. (2014) *Obrazovanie v Mnogoyazychnom mire: Ustanovochnyi dokument Unesco* [Education in the Multilingual World: UNESCO Outline Document] (Electronresurs) http://Www.Unesco.Org/New/Ru/MediaServices/Singlelew/News/Multilingualism_A_Key_To_Inclusive_Education/#.Vnbyxufqju, - Parizh, 38 p.

Mixailov M. M. (2012) *Dvuyazychie* [Bilingualism]. Cheboksary, 3 p.

Nazarbaev N.A. (2017) *Novyi Kazakhstan v Novom Mire* [New Kazakhstan in the New World] // *The Kazakh truth*. №33, pp. 4-9.

Nazarbaev N.A. (2017) *Socialnaya Modernizaciya Kazakhstana: Dvadcat Shagov kobshhestvu vseobshhego truda* [Social modernization of Kazakhstan: Twenty steps to the Society of General Labor] // *The Kazakh truth*. – №218-219. pp. 12-20.

Nazarbaev N. A. (2017) *Novyi Kazakhstan v novom mire* [New Kazakhstan in the New World] // *The Kazakh truth*. – № 33 (25278), pp.41-47.

Orynbasaruly A.E. (2017) *Sotsiologicheskii analiz realizatsii politiki gosudarstvennogo yazyka v Kazakhstane* [Sociological analysis of the implementation of the policy of state social support for families with children in Kazakhstan]. *KazNU Bulletin, Psychology and sociology series*, 2, 43 p.

Rezultaty socprosra «otsenka udovletvoryonnosti naseleniya reformami v sfere obrazovaniya» [Results of the social survey «Assessment of people's satisfaction with education reforms»], Astana: IAC JSC, CIOM, 2016. – pp.14-23.

Smirnov A.N. (2015) *Etnichnost i kulturnyi plyuralizm v kontekste gosudarstvennoi politiki* [Ethnicity and cultural pluralism in the context of public policy]. – *The policy. Political Studies*, No. 4. – pp. 30-52.

Thompson F.H. (2015) *Teaching And Learning: Towards The Learning Society* // *European Commission's White Paper*, 2015 Brussels: The European Union, 25 p.

Tishkov V.A. (2013) *Polietnicheskoe obshchestvo i gosudarstvo: ponimanie i upravlenie kulturnym raznoobraziem* [Polyethnic society and the state: understanding and management of cultural diversity]. – *The crisis of multiculturalism and the problems of national politics* (edited by MB Pogrebinsky, A.K. Tolpygo). M.: The World, 400 p.

Tulkibaev V.A. (2017) *Sotsial'nayapedagogika* [Social pedagogy]. Vlados, 272 p.

Yarcev V.N. (2016) *Yazykoznanie. Bolshoj enciklopedicheskiy slovar*. – 2-E Izd. [Great encyclopedic dictionary] – Moscow: *The Great Russian Encyclopedia*, 685 p.

Wieviorka M. (2016) *Is Multiculturalism The Solution? – Ethnic And Racial Studies*. – New-York, -№ 21(5). pp.881-910.

Zhetpisbaeva B.A. (2017) *Teoretiko-metodologicheskie osnovy poliyazychnogo obrazovaniya: Avtoref. Dis. D-Ra Ped. Nauk* [Theoretical and methodological foundations of a multilingual education: Author's abstract. dis. Dr. ped. sciences], Karaganda, 46 p.

Zhetpisbaeva B.A., Ayazbaeva S.S. (2011) *Lingvodidakticheskie aspekt uchebno-metodicheskix kompleksov vpolyazychnom obrazovanii* [Lingvodidactic aspect of educational-methodical complexes in the multilingual education] // *Bulletin, Karaganda. Un-Ta. Ser. Pedagogica*, – № 2 (62), pp. 4-8

3-бөлім
ШЕТЕЛДІК ӘРІПТЕСТЕРДІҢ МАҚАЛАЛАРЫ

Раздел 3
СТАТЬИ ЗАРУБЕЖНЫХ КОЛЛЕГ

Section 3
ARTICLES OF FOREIGN COLLEAGUES

Zhou Jingli

Master degree student on specialty «Psychology», al-Farabi Kazakh National University,
Kazakhstan, Almaty, e-mail: 1095167289@qq.com

THE BIG FIVE FACTORS AND PERSONALITY TRAITS

The article researches is devoted to five core personality traits. Evidence of this theory has been growing for many years, beginning with the research of D. W. Fiske (1949) and later expanded upon by other researchers including Norman (1967), Smith (1967), Goldberg (1981), and McCrae & Costa (1987). The «Big five» are broad categories of personality traits. While there is a significant body of literature supporting this five-traits model of personality, researchers don't always agree on the exact labels for each dimension. It is important to note that each of the five personality traits represents a range between two extremes. For example, extraversion represents a continuum between extreme extraversion and extreme introversion. In the real world, most people lie somewhere in between the two polar ends of each dimension. In the world of psychology research, personality is a little more complicated. The definition of personality can be complex, and the way it is defined can influence how it is understood and measured. According to the researchers at the Personality Project, personality is: «the coherent pattern of affect, cognition, and desires (goals) as they lead to behavior» (Revelle, 2013). In the words of the American Psychological Association (APA), personality is: «individual differences in characteristic patterns of thinking, feeling, and behaving» (APA, 2017).

Key words: the «Big five» questionnaire, personality, personality traits.

Чжоу Цзинли

1 курс магистранты, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Қазақстан, Алматы қ., e-mail: 1095167289@qq.com

Үлкен бестіктің факторлары және тұлға қасиеттері

Мақалада жеке тұлғаның құрылымының негізгі жеке бес қасиеттері қарастырылды. Көптеген жылдар бойы DW Fiske (1949), Norman (1967), Smith (1967), Goldberg (1981) және McCrae & Costa (1987) зерттеулері осы мәселені дәлелдеді. «Үлкен бестік» – тұлғалық қасиеттердің кең категориясы. Бүгінгі күнге дейін бұл бес ерекшелікті көрсететін тұлғалық моделді қолдайтын біршама жұмыстар болса да, әрбір өлшемнің нақты атауларымен зерттеушілер келіспейді. Тұлғаның бес қасиетінің әрқайсысы екі шеттің арасындағы диапазонды көрсететінін атап өту маңызды. Мысалы, экстраверсия – экстремалды экстраверсия мен экстремалды интроверсия арасындағы континуумды көрсетеді. Шынайы өмірде адамдардың көбісі әр өлшемнің екі полярлы шетінің арасында орналасады. Психологиялық зерттеулер әлемінде тұлға құрылымы әлдеқайда күрделі. Тұлғаның анықтамасы күрделі, оның анықталуы оны түсінуге және өлшеуге әсер етуі мүмкін. Көптеген авторлардың пікірі бойынша, тұлға – бұл «... мінез-құлықтың құрамдас бөлігі болғандықтан, аффекттің, танымның және қалаудың (мақсаттарының) континуумы» (Revelle, 2013). Америкалық психологиялық қауымдастық (APA) бойынша, тұлға – бұл «ойлау, сезім және мінез-құлықтың жеке ерекшеліктері» (APA, 2017).

Түйін сөздер: «Үлкен бестік» сауалнамасы, тұлға, тұлғалық қасиеттер.

Чжоу Цзинли

магистрант 1 курса, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан,
г. Алматы, e-mail: 1095167289@qq.com

Факторы большой пятерки и черты личности

Статья исследованием посвящена исследованию структуры личности в виде пяти основных черт личности. В течение многих лет преобладают исследования, которые доказывают данное

положение, начиная с исследований DW Fiske (1949), включая Norman (1967), Smith (1967), Goldberg (1981), and McCrae & Costa (1987). «Большая пятерка» – это широкие категории личностных черт. Несмотря на то, что на сегодняшний день данной проблеме посвящено значительное количество работ, которые поддерживают эту модель личности с пятью чертами, исследователи не всегда согласны с точными названиями каждого измерения. Важно отметить, что каждая из пяти черт личности представляет собой диапазон между двумя крайностями. Например, экстраверсия представляет собой континуум между экстремальной экстраверсией и экстремальной интроверсией. В реальном мире большинство людей лежат где-то между двумя полярными краями каждого измерения. В мире психологических исследований структура личности намного сложнее. Определение личности может быть сложным, и способ, которым она определяется, может влиять на ее понимание и измерение. Согласно многим авторам, личность – это «...континуум аффекта, познания и желаний (целей), поскольку они являются составляющими поведения» (Revelle, 2013). Согласно Американской психологической ассоциации (APA), личность – это «индивидуальные различия в характерных образцах мышления, чувства и поведения» (APA, 2017).

Ключевые слова: опросник «Большая пятерка», личность, личностные черты.

Introduction

Personality is an easy concept to grasp for most of us. It's what makes you «you». It encompasses all the traits, characteristics, and quirks that set you apart from everyone else.

In the world of psychology research, personality is a little more complicated. The definition of personality can be complex, and the way it is defined can influence how it is understood and measured.

According to the researchers at the Personality Project, personality is: «the coherent pattern of affect, cognition, and desires (goals) as they lead to behavior» (Revelle, 2013). In the words of the American Psychological Association (APA), personality is: «individual differences in characteristic patterns of thinking, feeling, and behaving» (APA, 2017).

However you describe personality, it's clear that personality has a big impact on life. In fact, personality has been found to correlate strongly with life satisfaction (Boyce, Wood, & Powdthavee, 2013). With such a large potential impact on life, it's important to have a reliable way to conceptualize and measure personality.

The most prevalent personality framework is the «Big Five,» or the five-factor model of personality. Not only does this theory of personality apply in multiple countries and cultures around the world (Schmitt et al., 2007), there is a valid and reliable assessment scale for measuring the five factors.

But to understand how we got to the Big Five, we have to go back to the beginning of personality research.

Personality Research: A Brief Review

The history of personality research can be roughly divided into six periods, characterized by different prevailing theories and underlying philosophies.

Ancient Greece

It seems that as long as there have been humans with personalities, there have been personality theories, classifications, and systems.

Hippocrates (the father of the Hippocratic Oath, which health workers still recite to this day) hypothesized two poles on which temperament could vary: hot vs. cold and moist vs. dry. This idea results in four possible combinations (hot/moist, hot/dry, cold/moist, cold/dry) called «humors» that were thought to be the key factors in both health issues and personality peculiarities.

Later, Plato suggested a classification of four personality types or factors: artistic, sensible, intuitive, and reasoning. His renowned student, **Aristotle**, proposed a similar set of factors that could explain personality: iconic (or artistic), pistic (or common sense), noetic (intuition) and dianoetic (or logic).

While Aristotle mused on a possible connection between the **physical body** and personality, this connection was not a widespread belief until the rise of phrenology and the shocking case of Phineas Gage.

Phrenology and Phineas Gage

Phrenology is a pseudoscience, or «science» that is not based on any actual, verifiable evidence, that was promoted by a neuroanatomist named Franz Gall in the late 18th century. This pseudoscience hypothesizes a direct relationship between the physical properties of different areas of the **brain** (such as size, shape, and density) and opinions, attitudes, and behaviors.

While this pseudoscience was debunked relatively quickly, it marked one of the first attempts to tether the physical brain to the individual's traits and characteristics. The disappointment of phrenology's failure to provide solid evidence of this connection did not last long.

Sigmund Freud

Sigmund Freud is best known as the father of psychoanalysis, an intensive form of therapy that digs deep into an individual's life, especially their childhood, to understand and treat their psychological ailments.

However, he also did extensive work on personality, some of which is probably familiar to you. One of his most fleshed out theories held that the human mind consists of three parts: the id, the ego, and the superego.

The id is the primal part of the human mind that runs on instinct and aims for survival at all costs. The ego bridges the gap between the id and our day-to-day experiences, providing realistic ways to achieve the wants and needs of the id and coming up with justifications and rationalizations for these desires. The superego is the portion that represents humans' higher qualities, providing the moral framework that humans use to regulate their baser behavior.

While there has not been much evidence found to support Freud's idea of a three-part mind, this theory did bring awareness to the fact that at least some thoughts, behaviors, and **motivations** are unconscious. We began to believe that a person's behavior was truly the tip of the iceberg when assessing their attitudes, opinions, beliefs, and unique personality.

Carl Jung

Jung was influenced by his mentor Freud, but ultimately came up with a much different system of personality. Jung believed that there were some overarching «types» of personality that each person could be classified into based on dichotomous variables.

For example, Jung believed that individuals were firmly within one of two camps:

1) **Introverts** – gain energy from the «internal world» or from solitude with the self

2) **Extroverts** – gain energy from the «external world» or interactions with others

This idea is still extremely prevalent today, and research has shown that this is a useful differentiator between two relatively distinct types of people. However, many of today's psychologists see the spectrum between introvert and extrovert as one that individuals can regularly traverse, rather than one in which individuals permanently plant their roots at a certain point.

Further, Jung identified what he found to be four essential psychological functions:

1. Thinking 2. Feeling 3. Sensation 4. Intuition

He believed that each of these functions could be experienced in an introverted or extroverted fashion,

and that one of these functions is more dominant than the others in each person.

Jung's work on personality had a huge impact on the field of personality research, an impact that is still being felt today. In fact, the popular Myers-Briggs Type Indicator test is based in part on Jung's theories of personality.

Abraham Maslow and Carl Rogers

Abraham Maslow built on the idea that Freud brought into the mainstream, that at least some aspects or drivers of personality are buried deep within the unconscious mind.

Maslow hypothesized that personality is driven by a set of needs that each human has. He organized these needs into a hierarchy, with each level generally requiring fulfillment before a higher level can be fulfilled.

The pyramid is organized from bottom to top here, beginning with the most basic need (McLeod, 2007):

Physiological needs (food, water, warmth, rest)

Safety needs (security, safety)

Belongingness and love needs (intimate relationships, friends)

Esteem needs (prestige and feelings of accomplishment)

Self-actualization needs (achieving one's full potential, self-fulfillment)

Maslow believed that all humans aimed to fulfill these needs, usually in order from most basic to most transcendent, and that these motivations result in the behaviors that make up a personality.

Carl Rogers built off of Maslow's work, agreeing that all humans strive to fulfill needs, but disagreeing that there is a one-way relationship between striving towards need **fulfillment** and personality. Rogers believed that the many different ways humans utilize in trying to meet these needs spring from personality, rather than the other way around.

Rogers' contributions to the field of personality research signaled a shift in thinking about personality. Personality was starting to be seen as a collection of traits and characteristics that were not necessarily permanent rather than a single, succinct construct that can be easily described.

Multiple Personality Traits

In the 1940s, psychologist Hans Eysenck built off of Jung's dichotomy of introversion versus extraversion. He hypothesized that there were only two defining personality traits: extraversion and neuroticism. Individuals could be high or low on each of these traits, leading to four key types of personalities.

Eysenck also connected personality to the physical body in a much more extensive way than most previous personality researchers and philosophers. He posited that differences in the limbic system resulted in differences in hormones and hormonal activation. Those who were already highly stimulated (introverts) would naturally seek out less stimulation while those on the lower end (extroverts) would search for greater stimulation.

Eysenck's thoroughness in connecting the body to the mind, or personality, pushed the field toward a more scientific exploration of personality based on objective evidence rather than solely philosophical musings.

Lewis Goldberg may be the most prominent researcher in the field of personality psychology. His groundbreaking work whittled down Raymond Cattell's 16 «fundamental factors» of personality into five primary factors, similar to the five factors found by fellow psychology **researchers** in the 1960s.

This five factor model caught the attention of two other renowned personality researchers, Paul Costa and Robert McCrae, who confirmed the validity of this model. This model was termed the «Big Five» and launched thousands of explorations of personality within its framework, across multiple continents and cultures and with a wide variety of populations.

The Big Five brings us up to about the current era in personality research. The Big Five theory still holds sway as the prevailing theory of personality, but some of the salient aspects of current personality research include:

Conceptualizing traits on a spectrum instead of as dichotomous variables

Contextual personality traits (exploring how personality shifts based on environment and time)

Emphasis on the biological bases of personality and behavior

OCEAN: The Five Factors

These five factors do not provide completely exhaustive explanations of personality, but they are known as the «Big Five» because they encompass a large portion of personality-related terms. The five factors are not necessarily traits in and of themselves, but factors in which many related traits and characteristics fit.

A popular acronym for the Big Five is «OCEAN.» The five factors are laid out in that order here.

Openness to Experience

Openness to experience has been described as the depth and complexity of an individual's mental life and experiences (John & Srivastava, 1999). It

is also sometimes called intellect or imagination. Openness to experience concerns an individual's willingness to try to new things, to be vulnerable, and the ability to think outside the box.

Conscientiousness

Conscientiousness is a trait that can be described as the tendency to control impulses and act in socially acceptable ways, behaviors that facilitate goal-directed behavior (John&Srivastava, 1999). Conscientious people excel in their ability to delay gratification, work within the rules, and plan and organize effectively.

Extraversion

This factor has two familiar ends of the spectrum: extraversion and introversion. It concerns where an individual draws their energy and how they interact with others. In general, extroverts draw energy or «recharge» from interacting with others, while introverts get tired from interacting with others and replenish their energy from solitude.

Agreeableness

This factor concerns how well people get along with others. While extraversion concerns sources of energy and the pursuit of interactions with others, agreeableness concerns your orientation to others. It is a construct that rests on how you generally interact with others.

Neuroticism

Neuroticism is the one Big Five factor in which a high score indicates more negative traits. Neuroticism is not a factor of meanness or incompetence, but one of confidence and being comfortable in one's own skin. It encompasses one's emotional stability and general temper.

Assessing the Big Five

There have been a few attempts to measure the five factors of the Big Five framework, but the most reliable and valid measurements come from the Big Five Inventory (BFI) and the Revised NEO Personality Inventory (NEO PI-R).

Big Five Inventory

This inventory was developed by Goldberg in 1993 to measure the five dimensions of the Big Five personality framework. It contains 44 items and measures each factor through its corresponding facets.

The responses to items concerning these facets are combined and summarized to produce a score on each factor. This inventory has been used extensively in psychology research and is still quite popular, although the NEO PI-R has also gained much attention in recent years.

NEO PI-R

The original NEO Personality Inventory (NEO PI) was created by personality researchers Paul

Costa, Jr. and Robert McCrae in 1978. It was later revised to keep up with the changing times, once in 1990, once in 2005, and again in 2010. Initially, the NEO PI was named for the three main domains as the researchers understood them at the time: neuroticism, extraversion, and openness.

This scale is also based on the six facets of each factor, and includes 240 items rated on a 5-point scale. For a shorter scale, Costa and McCrae also offer the NEO Five-Factor Inventory (NEO FFI), which contains only 60 items and measures just the overall domains instead of all facets.

The NEO PI-R requires only a 6th grade reading level and can be self-administered (taken as an individual without a scoring professional).

Access to the NEO PI-R is kept on a stricter lockdown than the BFI, but you can learn more about the scale or purchase it for your own use.

Discussion

Personality is a complex topic of research in psychology, with a long history of shifting philosophies and theories. While it's easy to conceptualize personality on a day-to-day level, conducting valid scientific research on personality can be much more complex.

The Big Five can help you to learn more about your unique personality and help you decide where to focus your energy and attention. The first step to effectively leveraging your strengths is to learn what your strengths are.

References

- Armstrong, D. (Eds.). *Organization in the mind*. The Tavistock clinic series. London: Karnac, 2005.
- Avolio, B.J., Gardner, W.L., Walumbwa, F.O., Luthans, F. & May, D.R. Unlocking the mask: A look at the process by which authentic leaders impact follower attitudes and behaviours // *The Leadership Quarterly*, 2005.- 15(6).- pp. 801-823.
- Baard, P.P., Deci, E.L. & Ryan, R.M. Intrinsic need satisfaction: A motivational basis of performance and well-being in two work settings // *Journal of Applied Social Psychology*, 2004. – 34(10). – pp. 2045-2068.
- Bacon, S. V. Does the global assessment of functioning assess functioning? // *Journal of Mental Health Counseling*, 2002. – 24(3). – pp. 202.
- Baer, M. & Frese, M. Innovation is not enough: Climates for initiative and psychological safety// *Journal of Organizational Behavior*, 2003. – 24(1). – pp. 45-68.
- Diener, E., Oishi, S., & Lucas, R. E. Personality, culture, and subjective well-being: Emotional and cognitive evaluations of life. // *Annual review of psychology*, 2003. – 54(1). – pp. 403-425.
- Furnham, A., & Cheng, H. Lay theories of happiness // *Journal of happiness studies*, 2002. – 1(2). – pp. 227-246.
- Guite, H. F., Clark, C., & Ackrill, G. The impact of the physical and urban environment on mental well-being. *Public health*, 2002. – 120(12). – pp. 1117-1126.
- Lucas, R. E., & Fujita, F. Factors influencing the relation between extraversion and pleasant affect. *Journal of personality and social psychology*, 2002. – 79(6). – pp.1039.
- Makikangas, A., & Kinnunen, U. Psychosocial work stressors and well-being: Self-esteem and optimism as moderators in a one year longitudinal sample. *Personality and individual differences*, 2003. – 35. – pp. 537-557.
- Mann, M. M., Hosman, C. M., Schaalma, H. P., & de Vries, N. K. Self-esteem in a broad-spectrum approach for mental health promotion // *Health Education Research*, 2004. – 19(4).
- World Health Organization *Mental Health Declaration for Europe. Facing the Challenges, Building Solutions*. Copenhagen, WHO Regional Office for Europe, 2005. (<http://www.euro.who.int/Document/MNH/edoc07.pdf>, accessed 22 May 2008).
- World Health Organization *Social Cohesion for Mental Well Being among adolescents*. WHO/HBSC FORUM, 2007. – Copenhagen, WHO Regional Office for Europe, 2007.
- Zigler, E. F., & Glick, M. *A developmental approach to adult psychopathology*. John Wiley & Sons, 2001.
- Zimmerman, B. Self-efficacy: An Essential motive to Learn. *Contemporary Educational Psychology*, 2000. – 25. – pp. 82–91.
- Natalie Rob. *Promoting organizational well-being*. Executive MA Thesis Wave, 2013. – 12. – Pp. 1-72.
- Ryff, C. Happiness is everything, or is it? Explorations on the meaning of psychological well-being. *Journal of Personality and Social Psychology*, 1989. – 57. – pp. 1069–1081.
- Ryff, C., & Keyes, C. The structure of psychological well-being revisited. *Journal of Personality and Social Psychology*, 1995. – 69. – pp. 719–727.
- Hofstee, W. K. B., de Raad, B., & Goldberg, L. R. Integration of the big five and circumplex approaches to trait structure // *Journal of Personality and Social Psychology*, 1992. – 63. – pp. 146-163.
- McAdams, D. P. The five factor model in personality: A critical appraisal. *Journal of Personality*, 1992. – 60. – pp. 329-361.
- McMartin, J. *Personality psychology: A student centered approach*. Thousand Oaks, CA: Sage, 1995.

References

- Armstrong, D. (Eds.). *Organization in the mind*. The Tavistock clinic series. London: Karnac, 2005.
- Avolio, B.J., Gardner, W.L., Walumbwa, F.O., Luthans, F. & May, D.R. Unlocking the mask: A look at the process by which authentic leaders impact follower attitudes and behaviours // *The Leadership Quarterly*, 2005.- 15(6).- pp. 801-823.
- Baard, P.P., Deci, E.L. & Ryan, R.M. Intrinsic need satisfaction: A motivational basis of performance and well-being in two work settings // *Journal of Applied Social Psychology*, 2004. – 34(10). – pp. 2045-2068.
- Bacon, S. V. Does the global assessment of functioning assess functioning? // *Journal of Mental Health Counseling*, 2002. – 24(3). – pp. 202.
- Baer, M. & Frese, M. Innovation is not enough: Climates for initiative and psychological safety// *Journal of Organizational Behavior*, 2003. – 24(1). – pp. 45-68.
- Diener, E., Oishi, S., & Lucas, R. E. Personality, culture, and subjective well-being: Emotional and cognitive evaluations of life. // *Annual review of psychology*, 2003. – 54(1). – pp. 403-425.
- Furnham, A., & Cheng, H. Lay theories of happiness // *Journal of happiness studies*, 2002. – 1(2). – pp. 227-246.
- Guite, H. F., Clark, C., & Ackrill, G. The impact of the physical and urban environment on mental well-being. *Public health*, 2002. – 120(12). – pp. 1117-1126.
- Lucas, R. E., & Fujita, F. Factors influencing the relation between extraversion and pleasant affect. *Journal of personality and social psychology*, 2002. – 79(6). – pp.1039.
- Makikangas, A., & Kinnunen, U. Psychosocial work stressors and well-being: Self-esteem and optimism as moderators in a one year longitudinal sample. *Personality and individual differences*, 2003. – 35. – pp. 537-557.
- Mann, M. M., Hosman, C. M., Schaalma, H. P., & de Vries, N. K. Self-esteem in a broad-spectrum approach for mental health promotion // *Health Education Research*, 2004. – 19(4).
- World Health Organization Mental Health Declaration for Europe. Facing the Challenges, Building Solutions. Copenhagen, WHO Regional Office for Europe, 2005. (<http://www.euro.who.int/Document/MNH/edoc07.pdf>, accessed 22 May 2008).
- World Health Organization Social Cohesion for Mental Well Being among adolescents. WHO/HBSC FORUM, 2007. – Copenhagen, WHO Regional Office for Europe, 2007.
- Zigler, E. F., & Glick, M. A developmental approach to adult psychopathology. John Wiley & Sons, 2001.
- Zimmerman, B. Self-efficacy: An Essential motive to Learn. *Contemporary Educational Psychology*, 2000. – 25. – pp. 82–91.
- Natalie Rob. Promoting organizational well-being. Executive MA Thesis Wave, 2013. – 12. – Pp. 1-72.
- Ryff, C. Happiness is everything, or is it? Explorations on the meaning of psychological well-being. *Journal of Personality and Social Psychology*, 1989. – 57. – pp. 1069–1081.
- Ryff, C., & Keyes, C. The structure of psychological well-being revisited. *Journal of Personality and Social Psychology*, 1995. – 69. – pp. 719–727.
- Hofstee, W. K. B., de Raad, B., & Goldberg, L. R. Integration of the big five and circumplex approaches to trait structure // *Journal of Personality and Social Psychology*, 1992. – 63. – pp. 146-163.
- McAdams, D. P. The five factor model in personality: A critical appraisal. *Journal of Personality*, 1992. – 60. – pp. 329-361.
- McMartin, J. *Personality psychology: A student centered approach*. Thousand Oaks, CA: Sage, 1995.

**Aimaganbetova O.Kh.¹, Sagnayeva T.Z.²,
Bimagambetova Zh.T.³, Adilova E.T.⁴, L. Kasym⁵**

¹ doctor of psychological sciences, professor,

Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty, e-mail: alnara25@mail.ru

²S. Amanzholov East Kazakhstan State University, Kazakhstan, Oskemen, e-mail: bati_54@mail.ru

³candidate of philology, associate professor, Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty,
e-mail: z.bimagambetova@inbox.ru

⁴lecturer of the department of general and applied psychology, Al-Farabi Kazakh National University,
Kazakhstan, Almaty, e-mail: elnura.adilova@mail.ru

⁵assistant of the Centre of cross-cultural researches, University of Guelph, Canada, e-mail: l.kassym@gmail.com

**STUDY OF INDEPENDENCE AS SOCIAL-PSYCHOLOGICAL
FACTOR INFLUENCING ON THE PERSONAL FEATURES
OF THE CO-DEPENDENT PERSON**

This article is devoted to the study of codependence as socio-psychological factor that affects the personality characteristics of co-addicts. Co-dependence is regarded as a persistent state of insuperable, often painful, dependency, based on relationships with a significant person who suffers from one type of dependence. A distinctive feature of codependence is self-destructive attachment to a substance-dependent substance, accompanied by specific emotional, psychological and behavioral manifestations. To conduct the study codependence as socio-psychological factor that affects the personality characteristics of co-addicts, an applied research was conducted. Object of the study: co-dependent mothers whose relatives suffer from any kind of dependence. The subject of the study: socio-psychological characteristics of codependence. The purpose of the study: the study of socio - psychological characteristics of codependence and its influence on the peculiarities of the occurrence of addictions in the family. 1. Constructive-destructive family (KDS) (E.G. Eidemiller, VV Yustitsky). 2. Methods for determining codependence D. Fisher, adapted by V.D. Moskalenko. 3. I-Structural Test of Ammon (ISTA). According to the results of the study, the existence of a relationship between co-dependence and manifestations of mental states (frustration, aggression, anxiety). In addition, the study showed that destructive-deficit functions predominate in the structure of the personality of co-addicts, which indicates a «contact breakage», i.e. on the severance of relations with himself, with other people, with the world around him.

Key words: co-dependent, aggression, destructiveness, anxiety, neuroticism, and others.

Аймағанбетова О.Х.¹, Сағнаева Т.Ж.², Бимағанбетова Ж.Т.³, Адилова Э.Т.⁴, Қасым Л.⁵

¹ психология ғылымдарының докторы, профессор, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Қазақстан, Алматы қ., e-mail: alnara25@mail.ru

²С. Аманжолов атындағы ШҚМУ, Қазақстан, Өскемен қ., e-mail: bati_54@mail.ru,

³филология ғылымдарының кандидаты, доцент, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Қазақстан, Алматы қ., e-mail: z.bimagambetova@inbox.ru

⁴аға оқытушысы, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Қазақстан, Алматы қ., e-mail: elnura.adilova@mail.ru,

⁵Гуэлф университеті кросс-мәдени зерттеу орталығының қызметкері, Канада, e-mail: l.kassym@gmail.com

**Бірлескен тәуелділігі зерттеу бірлескен тәуелділердің жеке ерекшеліктеріне
әсер етуші әлеуметтік-психологиялық фактор ретінде**

Бұл мақала бірлескен тәуелділігі зерттеу бірлескен тәуелділердің жеке ерекшеліктеріне әсер етуші әлеуметтік-психологиялық факторларын зерттеуге арналған. Бірлескен тәуелділік

тұрақты жағдайдың мүмкін емес, жиі ауруға дейін баратын, тәуелділік, маңызды адаммен қарым-қатынасына негізделген, тәуелділіктің қандай да бір немесе өзге түрімен зардап шегетіндігі қарастырылады. Бірлескен тәуелділіктің айрықша ерекшелігі психобелсенді заттарға тәуелділік, өзін-өзі бұзумен, ерекше эмоционалдық сүйемелдеуімен, психологиялық және мінез-құлық көріністерімен байланысы болып табылады. Бірлескен тәуелділікті зерттеу бірлескен тәуелділердің жеке ерекшеліктеріне әсер етуші әлеуметтік-психологиялық фактор ретінде зерттеуді жүзеге асыру үшін қолданбалы зерттеулер жүргізілді. Зерттеудің объектісі: бірлескен тәуелді аналар, тәуелділіктің қандайда бір түрінен зардап шегетін туысқандар. Зерттеу пәні: бірлескен тәуелділік әлеуметтік-психологиялық ерекшеліктері. Зерттеудің мақсаты: тәуелділіктің әлеуметтік-психологиялық ерекшеліктерін және оның отбасында аддикцияның пайда болу ерекшелігіне әсерін зерттеу. 1. Конструктивті-деструктивті отбасы (ҚДО) (Э.Г. Эйдемиллер, В.В. Юстицкий). 2. Д. Фишердің бірлескен тәуелділікті анықтайтын әдістемесі, бейімделген В.Д. Москаленко. 3. Мен-құрылымдық Аммон тесті (МҚАТ). Зерттеудің нәтижелеріне сәйкес, бірлескен тәуелділіктің және психикалық жағдай көріністерінің арасындағы қатынастардың болатыны анықталды (фрустрация, агрессивтілік, қорқыныш). Бірлескен тәуелділіктің жеке құрылымында деструктивті-дефициттік функциялардың басымдылығы, бұл «байланыс үзілуін» білдіреді, яғни өзімен, басқа адамдармен, қоршаған әлеммен қарым-қатынасты үзу туралы.

Түйін сөздер: бірлескен тәуелділік, аддиктивті бұзылыстар, агрессивтілік, деструктивтілік, қорқыныш, нейротизм және т.б.

Аймаганбетова О.Х.¹, Сагнаева Т.Ж.², Бимаганбетова Ж.Т.³, Адилова Э.Т.⁴, Касым Л.⁵

доктор психологических наук, профессор, Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы, e-mail: alnara25@mail.ru

²ВКГУ им. С.Аманжолова, Казахстан, г. Усть-Каменогорск, e-mail: bati_54@mail.ru,

³кандидат филологических наук, доцент, Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы, e-mail.: z.bimagambetova@inbox.ru

⁴ст. преподаватель, Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы, e-mail.: elnura.adilova@mail.ru,

⁵сотрудник Центра кросс-культурных исследований Университета Гуэлф, Канада, e-mail: l.kassym@gmail.com

Изучение созависимости как социально-психологического фактора, влияющего на личностные особенности созависимых

Данная статья посвящена изучению созависимости как социально-психологического фактора, влияющего на личностные особенности созависимых. Созависимость рассматривается как устойчивое состояние непреодолимой, часто доходящей до болезненности, зависимости, в основе которой лежат отношения со значимым человеком, страдающим тем или иным видом зависимости. Отличительным признаком созависимости является саморазрушительная привязанность к зависимому от психоактивных веществ, сопровождающаяся специфическими эмоциональными, психологическими и поведенческими проявлениями. Для проведения изучения созависимости как социально-психологического фактора, влияющего на личностные особенности созависимых, было проведено прикладное исследование. Объект исследования – созависимые матери, родственники которых страдают каким-либо видом зависимости. Предмет исследования – социально-психологические особенности созависимости. Цель исследования – изучение социально-психологических особенностей созависимости и ее влияния на особенности возникновения аддикций в семье: 1. Конструктивно-деструктивная семья (КДС) (Э.Г. Эйдемиллера, В.В. Юстицкого). 2. Методика определения созависимости Д. Фишера, адаптированная В.Д. Москаленко. 3. Я-структурный тест Аммона (ISTA). По результатам исследования было выявлено существование взаимосвязи между созависимостью и проявлениями психических состояний (фрустрации, агрессивности, тревоги). Кроме того, исследование показало, что в структуре личности созависимых преобладают деструктивно-дефицитарные функции, что, указывает на «разрыв контакта», т.е. на разрыв отношений с самим собой, с другими людьми, с окружающим миром.

Ключевые слова: созависимость, созависимые, аддиктивное расстройство, агрессивность, деструктивность, тревожность, нейротизм и др.

Introduction

A sharp increase in the prevalence of addictive disorders, the diversity of their forms and the appearance of new varieties is one of the characteristics of modern society of the 21st

century. At the present time in psychological science there is an increase in studies examining the phenomenon of codependence (M. Beatty, 2007), (Eidemiller, Yustitskis, 2008), (Korolenko, Dmitrieva, 2010), (Azarova, 2012), (Moskalenko, 2012), (Bitensky, 2012), Wainhold, 2012) and other.

In a number of works special attention is paid to the interconnection of biological, psychological and sociocultural factors of codependence, which participate in the genesis of mental disorders, as a result of which the study of the phenomenon of codependence acquires a complex, interdisciplinary character (Zykov, 2007).

Recently, more and more domestic and foreign researchers have come to the conclusion that codependence is «an independent form of addiction, but more profound and more difficult to correct.» The emergence and development of codependence occurs much earlier than the appearance in the family of the problem of dependent behavior. Co-dependents can influence close people, contributing to addiction, provoking it, creating favorable conditions for the development of addictive behavior (Tulebaeva, 2010).

Co-dependency is a stable state of insuperable, often painful, dependence on compulsive (uncontrolled) forms of behavior, a protective compensatory response to an intrapersonal conflict, based on a relationship with a significant person who suffers some form of dependence. A distinctive feature of codependence is self-destructive attachment to a substance-dependent substance, accompanied by specific emotional, psychological and behavioral manifestations. Due to the resulting behavioral, emotional and cognitive destruction, co-addicts are not able to fully realize themselves in work, it is difficult for them to build a connection between life events (past, present and future), there is dependence on external evaluations (Tumanova, 2011).

Despite the considerable interest of researchers in the problem of codependence, many key issues remain open and, as a result, debatable.

Statement of the problem

The formulation of the research problem consists of:

1. In identifying the characteristics of the family system, the degree of its constructiveness / destructiveness.
2. In assessing the level of codependence of family members (mothers), whose children suffer from any kind of dependence.
3. In determining the social and psychological characteristics of codependence (frustration, aggressiveness, anxiety, and personal temperament and character factors) of mothers whose children suffer from any kind of dependence.

Object of the study: co-dependent mothers whose relatives suffer from any kind of dependence.

The subject of the study: socio-psychological characteristics of codependence.

The purpose of the study: the study of socio - psychological characteristics of codependence and its influence on the peculiarities of the occurrence of addictions in the family.

As a **general hypothesis**, there is a suggestion that there is a correlation between co-dependence and the manifestations of mental states (aggressiveness, destructiveness, anxiety, neuroticism, etc.) that determine their influence on the socially-psychological characteristics of co-addicts.

Methods of research

To solve set tasks and test hypotheses, a **comprehensive research method** was used that included the following levels:

Theoretical, including the analysis of scientific and methodological literature, the systematization of scientific ideas, theories, concepts, modeling;

Empirical: - a package of psych diagnostic techniques, including:

1. Constructive-destructive family (KDS) (E.G. Eidemiller, V.V. Yustitsky).
2. Methods for determining codependence D. Fisher, adapted by V.D. Moskalenko.
3. The I-STRONT is the Ammon Test (ISTA).

Methods of mathematical data processing. The package of applied statistical programs SPSS (Statistical Package for the Social Sciences) is a computer program for statistical data processing intended for carrying out applied research in the social sciences.

The main experimental and experimental base was the Center for Health and Sport, Reab and the lithium center «Senim» Almaty . The study involved 30 mothers dependent, living in Astana and Almaty.

For the organization of the empirical study of the socio-psychological characteristics of codependency and its impact and Mr. Leach nasty features codependent **program of scientific research** has been developed, which includes several stages, each of which has independent significance, but at the same time was a logical continuation of the previous one.

The choice of mothers as an object of study was not accidental. The mother is the key figure in the life of the child, the person closest to the child. Naturally, the psychological transformations in the context of the formation of codependence are most vividly observed in mothers. In addition, as practice shows, it is mothers who first seek psychological help for the addiction of their children.

Note that 65% of co-dependent women from complete families are married. At the same time, 54.3% lived with the father of a drug dependent child, 10% - with a stepfather; 35.7% were not

married. 32.2% of mothers had one child, 5.6% were mothers with many children. A second child suffered from drug addiction in 8 mothers, (11.2%) cases. Permanent work was 88%, households were engaged in 12% of mothers.

52% of those surveyed complained of a deterioration in their physical condition, 98.6% of mothers complained of a conflictual relationship with an addict.

None of the mothers participating in the study is registered with the psychoneurological dispensary, none of whom previously addressed a psychologist on co-dependency issues or other reasons. Only in single cases there were appeals to the therapist for sleep disturbances, increased anxiety.

Inspection procedure

Before the beginning of the experimentally-psychological examination with co-dependent mothers, an individual conversation was conducted, during which the anamnestic data was studied, an atmosphere of confidential psychological contact, motivation for participation in the study was created.

The model of respondents' selection was probabilistic, that is, any woman whose child was on rehabilitation in these three centers could take part in the study. The testing was voluntary and anonymous.

On average, it took several hours - depending on the individual pace of work and the number of difficulties arising during the course of the survey. Due to the length of the procedure, the examination was conducted for several days. After completing the experimental psychological part of the study and processing the results, the surveyors were asked to get «feedback», during which the results were discussed, and their correspondence to the mothers' ideas about the real situation. Discussion of the results was individual.

It should be noted that in the group of dependent mothers there were very often difficulties in choosing the answers, there were fears that «somebody can read this and think that I'm a bad mother.»

It can be assumed that this indicates an increased anxiety, an orientation toward the opinion of others when forming ideas about one self. During the individual conversation, the co-dependent mothers sought to talk as much as possible about their family problems, get specific advice about the situation in the family. Often they could not restrain strong emotional reactions, tears caused by memories of a «failed» life, often the ideas of self-blame, characteristic of depressed patients.

It seems that these women are in dire need of emotional support and psychological help in overcoming the crisis situation that has developed in their lives.

During the clinical and psychological examination, co-dependent mothers complained of a constant sense of anxiety related to the child's dependence. Virtually all of the mothers surveyed (87%) described the state of anxiety they experienced as «unbearable,» which prevented them from concentrating on any activity at home and at work, forcing them to «run back and forth in the apartment, not understanding anything». Such a state of mothers was accompanied by thoughts about the insolvability of the situation, about their own impotence, accusations of themselves and others, 7 mothers even had thoughts about suicide. The co-dependent mothers said that the feeling of their own impotence was especially amplified when they did not find support, seeking help from others, including specialists, meeting only «indifference or contempt» in their address. Their stories were often interrupted by tears; they also had vegetative manifestations in the form of redness of the skin in the neck and face, general physical tension.

When describing one's own personality, some of them noted that heightened anxiety was peculiar to them even before the onset of the child's illness, for example, «if there was a problem, could not find a place, used to walk around the city for hours, trying to cope with his fortune. « They also described themselves as sensitive, emotional, vulnerable, while stressing the importance of strong-willed control, emotional restraint, believing that «from the emotions in life alone trouble.» As a characteristic feature noted «kindness and the desire to help others», than they (surrounding) «begin to unceremoniously use.» Mothers of the dependent complained, the impossibility to refuse, to say «no», including their own dependent child, which often prevents the realization of their own plans, makes them sacrifice their own interests.

During group therapy sessions, most mothers showed a need to be in the center of attention, which was combined with intolerance to criticism from other mothers.

The clinical and psychological research carried out made it possible to reveal that for the co-dependent mothers such personal characteristics as increased anxiety, a tendency to hyper control of one's own experiences, combined with impulsiveness, weakness of emotional control, difficulties in establishing and maintaining full-fledged interpersonal contacts and relationships

without prejudice to one’s own interests, the need to be in the center of attention, combined with the intolerance of criticism from others.

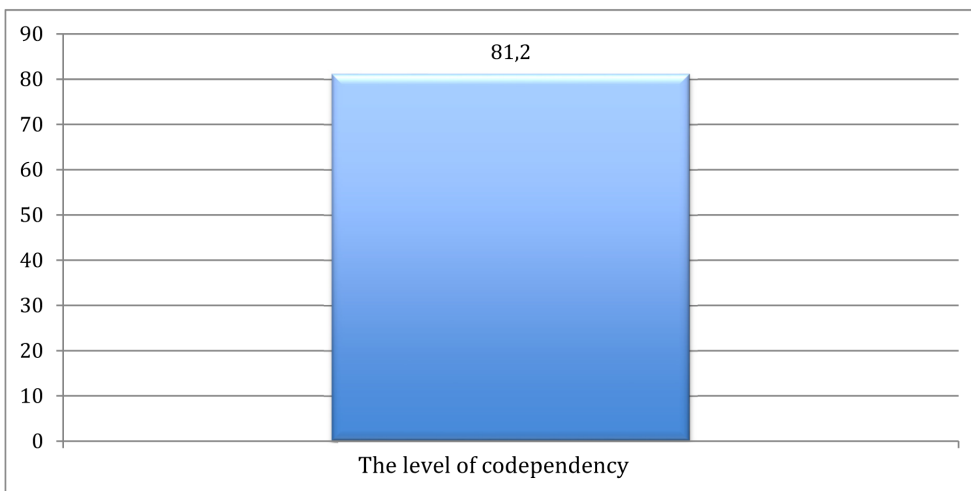
Main part

Based on the results of the diagnostic survey of the respondents, a large array of digital data was obtained. Let us introduce the obtained data.

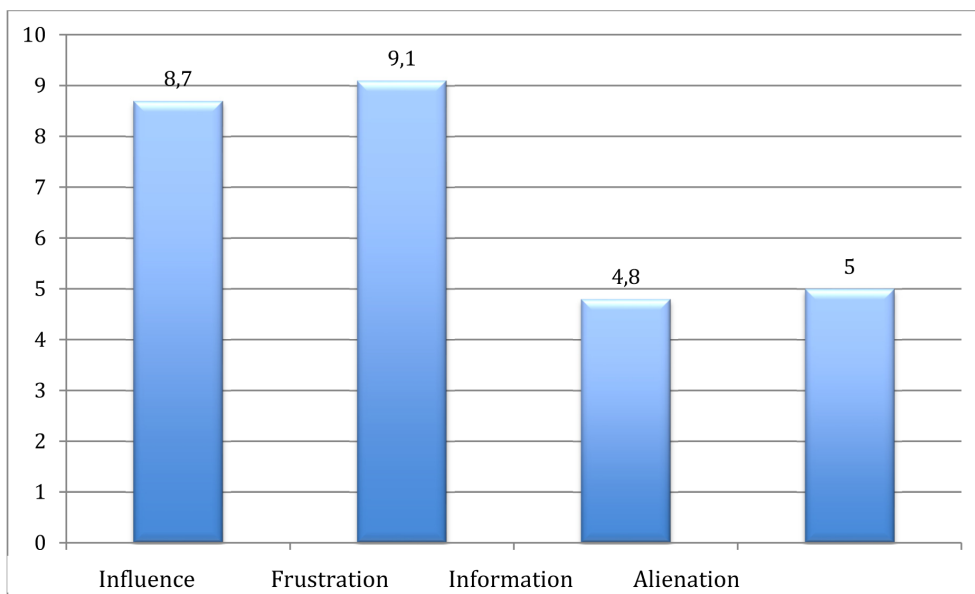
Diagram 1 shows the level of codependence – the average arithmetic is equal to 81.2, what corresponds to the expressed codependence.

We note that the expressed co-dependence is characteristic for 97% of women who took part in the study, and only 3% showed light codependence. Thus, it can be said that co-dependency is a

fairly stable and widespread state among mothers of addicts. The obtained data is also confirmed by the results of observation and preliminary interviews with respondents, during which the high involvement of mothers in life and the process of rehabilitation of children-addicts, their «inability» to distract or focus on a survey, conversation, something other than their child.

Figure 1 – The level of codependency of codependent mothers

Figure 2 – The peculiarities of family system of codependents

Figure 2 presents data obtained using the Structurally-Destructive Family (SDF) methodology of E.G. Eidemiller and V.V. Yustitsky.

It follows from Figure 2 that on 3 scales of 4 respondents showed high results indicating an unstable type of the family system:

influence (8,7) - co-dependent women express a «destructive» sense of exhaustion of all the means and associated feelings of their own impotence;

frustration (9,1) - for co-dependent women are characterized by «destructive» feelings of despair, unbelief that the situation can improve;

alienation (5.0) - in co-dependent women, alienation from society, increased vulnerability to criticism, a pronounced guilt for the problems of addiction in the family.

Thus, for a family system with an addictive personality, a moderate knowledge of the personal characteristics of a family member is typical, which presents the most problems. The inability to find the reserves of increasing influence on him, despair and guilt. The type of family is indeterminate or destructive.

Figure 3 shows the data obtained by the method of the I-Structural Test of Ammon (ISTA).

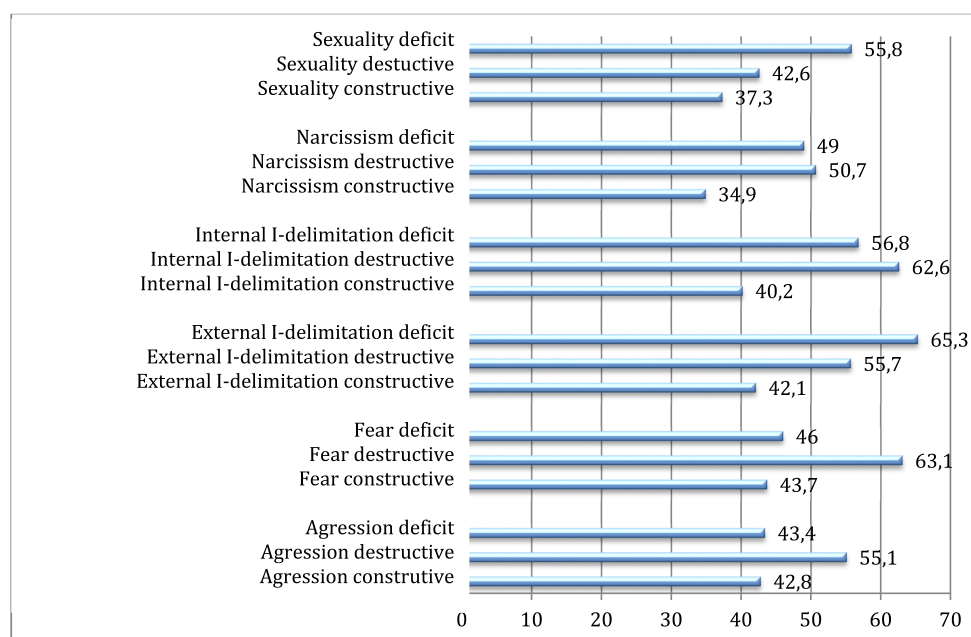

Figure 3 – I-identity of codependent women

Figure 3 shows that the co-dependent women are characterized by the predominance of destructive and deficit functions in the self-identity.

The destructive functions are predominant:

– in the expression of aggression (55.1) - manifested in the situational inadequacy of aggression, outbursts of anger, impulsiveness, sarcasm, irony;

– in the expression of anxiety (63.1) - manifests itself as an inadequate reassessment of real threats, difficulties, problems; excessive expression of bodily vegetative components of emotional reactions; fear of establishing new contacts and close, trusting human relationships; fear of any surprises; difficulty concentrating; expressed fears over their own personal future; inability to seek help and support in difficult life situations.

– in the inner self-limitation (62.6) - is manifested in an imbalance of thoughts and feelings, emotions and actions; rigid orientation on purely rational decisions; discordance of body and soul life; inability to fantasies, dreams.

– in the manifestations of narcissism (50.7) - an inadequate evaluation of oneself, one's actions, abilities and abilities; distorted perception of others; excessive vigilance in communication;

– intolerance to criticism; low tolerance to frustrations.

Deficient functions predominate:

External H-limitation (65.3) – the underdevelopment of the external border is manifested: a tendency to hyper-adapt to the external environment; inability to establish and control interpersonal distance; excessive dependence on

the requirements, attitudes and norms of others; orientation to external criteria and assessments.

Sexuality (55.8) – is expressed by the predominant lack of sexual desires, the poverty of erotic fantasies, the perception of sexual relations as «dirty», sinful, unworthy people and deserving of disgust.

Conclusions

According to some experts, today one in five is an addicted person, the real number of dependent ones is 8-10 times higher (Krasnik, 2014a, Krasnik, 2014b).

Drug addiction, alcoholism, gambling, food, sexual and other addictions have serious social and psychological consequences: there is a degradation of the individual and the population as a whole, crimes and immoral acts are committed, the birth rate of sick and inferior children is increasing, the death rate is increasing, families are falling apart.

Sufferers of different kinds of dependence rarely live in complete isolation, addiction, whether it's gambling, the Internet, narcotic or alcoholic, brings

painful suffering not only to the dependent herself, but often turns out to be a personal tragedy for relatives, close patients, who also become «victims» of this disease, and which today are defined as co-dependent.

The study of codependence as a socio-psychological factor that influences the personality characteristics of co-addicts made it possible to formulate the following conclusions:

1. For 97% of women who participated in the study, pronounced co-dependence is characteristic;
2. There is a correlation between co-dependence and manifestations of mental states - frustration, aggression, anxiety;
3. Co-dependence is characterized by an increased level of aggression;
4. Co-dependence is characterized by a general destructiveness;
5. Co-dependence is characterized by an increased level of anxiety;
6. Destructive-deficit functions predominate in the structure of the personality of co-dependent women, which indicates a «contact breakage», i.e. on the severance of relations with himself, with other people, with the world around him.

Литература

- Азарова Е.А. Психология зависимости: некоторые проблемы // Культура. Наука. Интеграция. – 2012. – № 3 (11). – С. 139–142.
- Битенский В.С., Херсонский Б.Г., Дворяк С.В., Глушков В.А. Наркомания у подростков. – Киев: Здоровье, 2012. – 85 с.
- Битти М. Алкоголик в семье или преодоление созависимости. – М.: Физкультура и спорт, 2007. – 208 с.
- Зайцев С.Н. Созависимость – умение любить. – Нижний Новгород: Зеркало, 2014. – 324 с.
- Зыков О.В. Состояние и перспективы развития детско-подростковой наркологической службы в г. Москве // Вопросы наркологии. – 2007. – №1. – С. 27–32.
- Короленко Ц.П., Дмитриева Н.В. Личностные расстройства. – СПб.: Питер, 2010. – С. 291–292.
- Красник А.В. Эмпирическое исследование личностных особенностей наркозависимых и помощью проективных тестов // Вестник КазНУ. Серия психологии и социологии. – Алматы, 2014. – № 1 (48). – С. 33–44.
- Красник А.В. Исследования личностных особенностей наркозависимых с помощью тематического апперцептивного теста (ТАТ) // Вестник Кайнар. – Алматы, 2014. – № 1. – С. 23–28.
- Mazzoni S. Juvenile drug addiction: a typology of heroin addicts and their families // Family Process. – V. 27(3) Sep, 1988. – P. 261–271.
- Москаленко В.Д. Зависимость: семейная болезнь. – М.: ПЕРСЭ, 2012. – 167 с.
- Overall J. MMPI personality pattern of alcoholics and narcotic addicts // Quart J. Study Alcohol. 1973. – V. 34. – P. 10–25.
- Тулбаева А.Б. Созависимость как фактор возникновения алкогольной и наркотической аддикций в семье // Высшая школа Казахстана. – 2010. – №3. – С. 174–181.
- Туманова Е.Н. Кризисные ситуации в жизни подростков из неблагополучных семей: автореф... канд. психол. наук. – СПб., 2011. – 28 с.
- Уайнхолд Б., Уайнхолд Дж. Освобождение от созависимости / Перевод с английского А.Г. Чеславской. – М.: Независимая фирма «Класс», 2012. – 224 с. (Библиотека психологии и психотерапии, вып. 103).
- Эйдемиллер Э. Г., Юстицкис В. Психология и психотерапия семьи. – 4-е изд. переработанное и дополненное. – СПб.: Питер, 2008. – 672 с. (Мастера психологии).

References

- Azarova E.A. (2012) Psikhologiya zavisimosti: nekotoryye problemy [Psychology of dependence: some problems]. Culture. The science. Integration, no 3 (11), pp.139-142.

- Beatty M. (2007) *Alkogolik v sem'ye ili preodoleniye sozavisimosti* [Alcohol in the family, or coping with codependence]. Moscow: Physical Culture and Sport, pp. 208.
- Bitenskiy V.S, Khersonsky B.G, Dvoryak S.V, Glushkov V.A. (2012) *Narkomaniya u podrostkov* [Drug addiction in adolescents]. Kiev: Health, pp. 85.
- Eidemiller E.G, Yustitskiy V. (2008) *Psikhologiya i psikhoterapiya sem'i* [Psychology and psychotherapy of the family]. 4 th ed. processed and supplemented. St. Petersburg: Peter, pp. 672. (Masters of Psychology).
- Horney K. (2012) *Nevroticheskaya lichnost' nashego vremeni* [Neurotic personality of our time]. M.: «Canon + ROOI» Rehabilitation «, pp. 288.
- Korolenko TsP, Dmitrieva N.V. (2010) *Lichnostnyye rasstroystva* [Personality disorders]. St. Petersburg: Peter, pp.291-292.
- Krasmik A.V. (2014) *Empiricheskoye issledovaniye lichnostnykh osobennostey narkozavisimykh i pomoshch'yu proyektivnykh testov* [Empirical study of personality characteristics of drug addicts and using projective tests]. *Bulletin of KazNU. A series of psychology and sociology*, Almaty, no. 1 (48), pp.33-44.
- Mazzoni S. (1988) *Juvenile drug addiction: a typology of heroin addicts and their families*. *Family Process*, V. 27 (3) Sep, pp. 261-271.
- Moskalenko V.D. (2012) *Zavisimost': semeynaya bolezni* [Dependence: family illness]. Moscow: PERSE, pp.167.
- Overall J. (1997) *MMPI receptivity pattern of alcoholics and narcotic addicts*. *Quart J. Study Alcohol*, V.34, pp .10 - 25.
- Tulebaeva A.B. (2010) *Sozavisimost' kak faktor vznikeniya alkogol'noy i narkoticheskoy addiktsiy v sem'ye* [Co-dependence as a factor of the emergence of alcohol and drug addictions in the family]. *Higher School of Kazakhstan*, no. 3, pp. 174-181.
- Tumanova E.N. (2011) *Krizisnyye situatsii v zhizni podrostkov iz neblagopoluchnykh semey* [Crisis situations in the life of adolescents from disadvantaged families]: candidate of psychological sciences. St. Petersburg, p. 28.
- Wainhold B., Wainhold J. (2012) *Osvobozhdeniye ot sozavisimosti* [Exemption from codependence. Cheslavsky]. Moscow: Independent firm «Klass», pp. 224 (Library of Psychology and Psychotherapy, issue 103).
- Zaitsev S.N. (2014) *Sozavisimost' – umeniye lyubit'* [Co-dependence is the ability to love]. Nizhny Novgorod: Mirror, pp.324.
- Zykov O.V. (2007) *Sostoyaniye i perspektivy razvitiya detsko-podrostkovoy narkologicheskoy sluzhby v g. Moskve* [State and prospects for the development of the narcotic and adolescent drug service in Moscow]. *Questions of narcology*, no 1, pp. 27-32.

МАЗМҰНЫ – СОДЕРЖАНИЕ

1-бөлім   Раздел 1 Психология   Психология

<i>Айдосова Ж.К., Ким А.М., Хон Н.Н., Абдуганиева Р.</i> Эмоциональный интеллект и совладание с проблемами здоровья	4
<i>Alpysbayeva A.S., Mun M.V.</i> Body image and it's consequences	14
<i>Валиева А.Б., Кабакова М.П.</i> Религиозная ориентация супругов как фактор отношений в межнациональном браке: психологический аспект	22
<i>Бердібаева С.Қ., Нүсіпжанова Б.Н., Құлманов Қ.С., Файзуллина А.К., Бердібаев С.Қ., Ролдугина В.А.</i> Әлемдік психологиядағы зерттеулер бағытына көзқарас және инновациялық әлеует (шет елдік зерттеулер тәжірибесінен)	34
<i>Кустубаева А.М., Камзанова А.Т., Мадалиева З.Б., Жолдасова М.К., Қудайбергенова С.К., Борбасова Г., Сибгатуллина Э.</i> Психофизиологические исследования диагностики эмоциональных и депрессивных состояний	46
<i>Оспанова Б.К., Орынғалиева Ш.О., Жолдыбекова А.Т.</i> Эмоциональные нарушения детей с задержкой психического развития в условиях инклюзивного образования	53
<i>Rizulla A.R., Tashimova F.S.</i> The way to become a friend with stress	64

2-бөлім   Раздел 2 Социология   Социология

<i>Дүйсенова С.М., Омарова Ә.Т., Сұлтанова А.М.</i> Студенттердің ғылыми-зерттеу саласындағы шығармашылық белсенділігін дамытудың факторлары	74
<i>Имашева Ж.А., Абдирайымова Г.С.</i> Этническое предпринимательство как объект социологического анализа: концептуализация понятий	85
<i>Кылышбаева Б.Н., Масалимова А.Р.</i> Методология исследования культурных кодов казахстанского общества	94
<i>Мустафина А., Амитов С.</i> Зарубежный опыт реализации прав детей с СДВГ в образовании и здравоохранении	104
<i>Sadyrova M.S., Altynbekov A.B., Aktadi M.A.</i> Labor values of modern youth of Almaty: realities and prospects	116
<i>Төлегенов А.Т., Шеденова Н.У</i> Үш тіл саясатының дамуындағы қоғамдық пікір мен қоғамдық ойдың қолдауы мен рөлі	126

3-бөлім   Раздел 3 Шетелдік   Статьи әріптестердің мақалалары   зарубежных коллег

<i>Zhou Jingli</i> The big five factors and personality traits	140
<i>Aimaganbetova O.Kh., Sagnayeva T.Z., Bimagambetova Zh.T., Adilova E.T., L. Kasym</i> Study of independence as social-psychological factor influencing on the personal features of the co-dependent person	146

CONTENTS

Section 1 Psychology

<i>Aidossova Zh.K., Kim A.M., Khon N.N., Abduganiyeva R.</i> Emotional Intelligence and Coping with Health Problems.....	4
<i>Alpysbayeva A.S., Mun M.V.</i> Body Image and it's Consequences	14
<i>Valiyeva A.B., Kabakova M.P.</i> Religious Orientation of Spouses as a Factor of Relations in Interethnic Marriage: Psychological Aspect	22
<i>Berdibayeva S.K., Nussipzhanova B.N., Kurmashkyzy A.S., Faizulina A.K., Berdibayev S.K., Roldugina V.A.</i> Review of Researches in the World Psychology and their Innovative Potential (From Experience of Foreign Investigations).....	34
<i>Kustubaeva A.M., Kamzanova A.T., Medaliyeva Z.B., Zholdasova M.K., Kudaibergenova S.K., Borbasova G., Sibgatullina E.</i> Psychophysiological Researches of Emotional and Depressive Conditions Diagnostics	46
<i>Ospanova B.K., Oryngaliyeva Sh.O., Zholdybekova A.T.</i> Emotional Disorders Among Children with Mental Retardation in Conditions of Inclusive Education.....	53
<i>Rizulla A.R., Tashimova F.S.</i> The Way to Become a Friend with Stress	64

Section 2 Sociology

<i>Duisenova S.M., Omarova A.T., Sultanova A.M.</i> Factors of Students' Creative Activity Development in the Scientific and Research Fields	74
<i>Zhumakul Zh.A., Abdirayymova G.S.</i> Ethnic Entrepreneurship as an Object of Sociological Analysis: Conceptualization of Concepts	85
<i>Kylyshbaeva B.N., Masalimova A.R.</i> Methodology of Scientific Research of Cultural Codes of Kazakhstan Society	94
<i>Mustafina A., Amitov S.</i> Foreign Experience in Realizing the Rights of Children with ADHD in Education and Public Health.....	104
<i>Sadyrova M.S., Altynbekov A.B., Akmadi M.A.</i> Labor Values of Modern Youth of Almaty: Realities and Prospects	116
<i>Tolegenov A.T., Shedenova N.U.</i> Public Opinion, Support and Role in the Development of the Policy of Trilingualism	126

Section 3 Articles of foreign colleagues

<i>Zhou Jingli</i> The Big Five Factors and Personality Traits.....	140
<i>Aimagambetova O. Kh., Sagnayeva T.Z., Bimagambetova Zh.T., Adilova E.T., Kasym L.</i> Study of Independence as Social-Psychological Factor Influencing on the Personal Features of the Co-Dependent Person	146